Aladin Husić

KADILUK TEŠANJ
U DRUGOJ POLOVINI 18. STOLJEĆA
Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanjskog suda

Aladin Husić

KADILUK TEŠANJ U DRUGOJ POLOVINI 18. STOLJEĆA

(Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanjskog suda)

Sarajevo, 2020.

Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća

Autor: Aladin Husić

Izdavač: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu

Za izdavača: Mr. Osman Lavić

Urednik: Dr. Lejla Gazić

Recenzenti: Dr. Edin Radušić, redovni profesor
Dr. Sedad Bešlija, viši naučni saradnik
Dr. Muamer Hodžić, naučni saradnik

Tehnički urednik: Dr. Madžida Mašić

Lektura: Dr. Lejla Gazić

DTP: Ali Drkić

Dizajn korice: Ali Drkić

Štampa: Sabah Print

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6 Tešanj)"17"(093.2)
347.97(497.6Tešanj)"17"(093.2)

HUSIĆ, Aladin

Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća : (Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanjskog suda) / Aladin Husić. - Sarajevo : Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020. - 304 str. ; 25 cm

Bibliografija: str. [276]-279. - Rječnik: str. [245]-261. - Registri. - Summary.

ISBN 978-9958-580-23-9
COBISS.BH-ID 29097990

Aladin Husić

KADILUK TEŠANJ U DRUGOJ POLOVINI 18. STOLJEĆA

(*Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanjskog suda*)

GAZI HUSREV-BEGOVA
BIBLIOTEKA
U SARAJEVU
Sarajevo, 2020.

Pred plemenitu dušu majke hadži Hate,

Rahmetullahi alejha rahmeten vasiaten

PREDGOVOR

Od kraja 17. stoljeća, Velikog bečkog rata (1683-1699), Bosna ulazi u jedno teško historijsko razdoblje obilježeno nezavidnim međunarodnim položajem i unutrašnjim neprilikama. Posljedice rata toliko su razorne da je, i bez drugih poteškoća koje su uslijedile, bilo neophodno stoljeće za oporavak. Umjesto ulaska u fazu mira i oporavka prilike su se pogoršavale na međunarodnom i na unutrašnjopolitičkom planu. Međunarodni položaj otežavala je činjenica da je nakon Bečkog rata[1] Bosna postala veoma izložena pritisku Habsburške monarhije i Venecije koje su, osim što su bile sile u usponu, kao saveznice tijesno sarađivale u strategiji potiskivanja Osmanskog Carstva s evropskog kontinenta. Kontinuirana konfrontacija s Osmanskim Carstvom izložila je Bosnu velikim nevoljama, prepuštenu da podnosi najveći teret tog pritiska. Činjenica da je u sto godina bila poprište četiri teška rata (Veliki bečki rat 1683-1699, Mletačko-osmanski 1716-1718, Austro-osmanski 1736-1739, Dubički 1788-1791)[2] dovoljna je da ukaže na izrazito nezavidan vanjskopolitički položaj i nagovijesti krizu u unutrašnjopolitičkim, ekonomskim i socijalnim prilikama. Vrhunac unutrašnjih previranja nastupio je sredinom 18. stoljeća bunama muslimanskog stanovništva koje je do tada iskazivalo apsolutnu lojalnost svim nivoima i nosiocima vlasti.[3] Previranja

1 Fadil Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu* (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697.), RABIC, Sarajevo, 1997; Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017.

2 Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989; Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737., uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Institut za istoriju u Banja Luci, Banja Luka, 1992.

3 Avdo Sućeska, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Simpozijum Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata, Zbornik radova,* knj. 1, Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1976, 69-99;

su se različito reflektirala na pojedina područja. Ova knjiga pokušaj je da se pokaže dio onoga što su posljedice događaja prve polovine 18. stoljeća na međuprostor Tešanj, Doboj, Maglaj i Žepče.

Stepen očuvanosti historijskih izvora nije dostatan da bi omogućio uvid u sve ono što se događalo u pojedinim regijama Bosne. Imamo sreću da se za regiju Tešanj očuvala iznimno važna zbirka sudskih akata (*sidžili*) iz druge polovine 18. stoljeća, koja omogućava barem djelimičan uvid u stanje na području kadiluka Tešanj. On je obuhvatao teritorij onovremenih gradova Tešanj, Doboj, Maglaj i Žepče, kao i današnjih gradova Zavidovići i Teslić.[4] Bogati i zanimljivi sadržaji dokumenata predstavljali su dovoljan povod da se taj raznorodni izvorni korpus pretoči u zaokruženu cjelinu koja bi predstavljala novi pogled na vrijeme (1752-1790) i prostor koji tretira.

Bez obzira na vrijeme nastanka i njihovu vrstu, pisani dokumenti uvijek su dovoljno inspirativni i poticajni za aktueliziranje brojnih pitanja vremena iz kojeg potječu. Ovisno od volumena i drugih specifičnosti, oni „odškrinu" vrata, ako ne za širok i dubok, onda barem za djelimičan pogled u nepoznatu prošlost. Što su sadržaj i volumen izvora bogatiji, to su izazovi pred istraživačima veći, posebno ako prostor i vrijeme na koje se odnose manjkaju historijskim izvorima. Upravo iz tih razloga nastao je i ovaj tekst.

Radeći na priređivanju i pripremi publikovanja važnog historijskog izvora,[5] zbirke sudskih akata (*sidžila*) suda u Tešnju, veoma zanimljivog po vremenu i sadržaju dokumenata, javljalo se bezbroj pitanja koja su tražila svoj odgovor, pojašnjenja i kontekstualiziranja. Uvodna studija i kritička obrada

Muhamed Hadžijahić, „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", *Historijski zbornik*, god. XXXIII–XXXIV (1), 1980–81, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1982, 99-137.

4 Teslić i Zavidovići tada su imali samo status „sela" i u izvoru se redovno navode kao „selo Teslić" i „selo Zavidović".

5 *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, s osmansko-turskog preveo: Abdulah Polimac; upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopune prijevoda: Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović; priredio Aladin Husić, Opća biblioteka Tešanj – Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019.

bili su nedostatni da u njih stane sve ono što se nametalo kao tema za jedan cjelovitiji pogled na prostor kadiluka Tešanj i vrijeme na koje se odnose sačuvani akti. Stoga smo se odlučili taj materijal zaokružiti u jednu zasebnu tematsku cjelinu pod nazivom: *Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća (Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanjskog suda)*. Glavnina teksta nastala je na analizi dokumenata sadržanih u aktima suda u Tešnju i njegovih ispostava u Maglaju i Žepču. Iz navedenih razloga u podnaslovu su, uz Tešanj, navedena imena Žepča i Maglaja kao sudskih ispostava.

Vremenski okvir iz kojeg potječu akti suda u Tešnju obuhvata razdoblje 1752-1790. godine. Ono što predstavlja slabost je djelimična razuđenost, jer dokumenti nemaju vremenski kontinuitet. Prema dataciji mogu se precizirati tri perioda porijekla dokumentiranih izvora, 1752-1758, 1778-1781. i 1787-1790. godine. Navedenim spisima obuhvaćeno je približno četrnaest godina, dok iz dvije i po decenije nemamo datiran niti jedan predmet ili neku zabilješku u sudu. Redoslijed i broj dokumenata promatran po vremenu nastanka daje sljedeći rezultat: 1752. – 12, 1753. – 45, 1754. – 2, 1755. – 3, 1756. – 57, 1757. – 118, 1758. – 26, 1779. – 1, 1780. – 8, 1781. – 20, 1787. – 17, 1788. -7, 1789. – 23 i 1790. – 3. Ovo su samo datirani akti, dok je vrlo značajan broj bez datacije, ali su i oni od koristi u sklapanju ovog mozaika. Promatrano u količini korištena su 472 različita dokumenta, zabilješke ili notiranja, od kojih je datiranih 342 (72,45%) i 130 (ili 27,55%) nedatiranih akata i/ili sudskih zabilješki.[6] Uz naprijed istaknute vremenske praznine, nedostatak datacije predstavljao je dodatni problem u korištenju pojedinih predmeta i dovođenje u vezu s nekim od pitanja u pogledu njihovog vremenskog definiranja.

Usprkos neravnomjernom rasporedu dokumenata, pokušali smo ih uvezati, kontekstualizirati, zaokružiti u okvir koji omogućava uvid u prilike na području ovog sudskog okruga. Za lakše razumijevanje dali smo histori-

6 Aladin Husić, „O sidžilu Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (kontekst nastanka, historijske, diplomatičke i sadržajne karakteristike)" u: *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, 23-26.

jski kontekst nastanka kadiluka, osnovne historijske i teritorijalne odrednice, te pozicionirali prostor u sudskom sistemu Osmanskog Carstva i sudske vlasti u pokrajini Bosni. Naš dalji fokus bio je na organizaciji i funkcioniranju pravosudnih institucija u Tešnju,[7] uz nastojanje da se u svjetlu sačuvanih dokumenata detektiraju službe i nosioci pojedinih funkcija suda u Tešnju. S obzirom na specifičnost sadržaja, imali smo sreću naići na pisane dokumente koji ukazuju na način izvršavanja i tretiranje sudskih odluka, kao i instrukcije kadijama kako postupati u pojedinim pravnim pitanjima i sporovima. Temeljita analiza izvora omogućila je promatranje pitanja kroz više tematskih cjelina. Stoga smo kao zasebnu cjelinu obradili probleme čisto pravne naravi, kao što su sudski predmeti i sudski sporovi. Oni su pripadali različitim sferama i nivoima, ovisno od prirode samoga pravnog problema. Od toga je ovisilo hoće li se predmet rješavati na lokalnom ili na Vrhovnom pokrajinskom sudu, i koliko je isti zahtijevao saradnju sa susjednim pravosudnim institucijama. Osnovna pitanja su sudska nadležnost i klasificiranje predmeta na teška i lakša krivična djela i građanske parnice.

Akti centralne i pokrajinske vlasti su osnov i okvir za sve ono što je trebalo da sud rješava ili da bude garant funkcioniranja sistema i provedbe odluka viših nivoa. Ti akti su refleksija mnogih pitanja užeg lokalnog ili šireg regionalnog značaja. Na temelju dvadeset dva cjelovita fermana vršena je rekonstrukcija događaja iz vizure centralne vlasti i njihovih mjera koje su propisivane tim najvišim aktima, a odnosile su se, ili su se morale implementirati, između ostalog i na području Tešnja. To su naredbe i preporuke o mjerama koje je trebalo preduzimati u Bosni. Drugu vrstu dokumenata centralne vlasti predstavljali su akti imenovanja, kojih je neznatan broj – svega četiri; jedno imenovanje pokrajinskog funkcionera (valije) i tri lokalne službe, sudske ili imamske. S puno opravdanja među najfrekventnije dokumente spadaju akti valija čije naredbe su izravno upućivane prvenstveno kadiji na postupanje ili praćenje izvršenja naredbi koje su dolazile iz sjedišta pokrajine. Sudski su

7 Ovom pitanju posvećen je zaseban rad: Aladin Husić, „O organizaciji i načinu funkcioniranja sudske vlasti u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, ANUBiH, 47, Sarajevo, 2018, 199-215.

evidentirane 104 naredbe namjesnikâ Bosne ili njihovih zamjenika u slučaju odsustva valija. Zbog složenosti prilika dvojica namjesnika se izdvajaju: Mehmed-paša Kukavica i Kamil Ahmed-paša. Sudeći prema sačuvanim i registriranim aktima, oni su svojim aktivnostima obilježili drugu polovinu 18. stoljeća.

Dva međusobno uzročno-posljedično vezana, ali vrlo važna pitanja našla su svoje mjesto u ovom pregledu prošlosti tešanjskog kraja. To su vanredna opterećenja i pobuna, koja je dio jedne šire pojave u Bosni sredinom 18. stoljeća. Uzrok svemu su tri teška rata u svega pola stoljeća, čije su se posljedice reflektirale na pogoršanje socijalnog stanja stanovništva. Neposredni povod za nova poreska davanja jeste namirivanje materijalnih i drugih sredstava za angažiranje vojske i logistike protiv pobunjenika u Crnoj Gori. Tu je i niz drugih dodatnih zahtjeva u kojima je stanovništvo kadiluka trebalo participirati, a koje smo nastojali prikazati u mjeri u kojoj to omogućava sačuvani korpus. Rezultat cjelokupnog stanja jeste pobuna koja je imala uporište i snažnog odraza na području kadiluka Tešanj.[8]

Drugi segment koji je ispaštao posljedice ratova krajem 17. i u prvoj polovini 18. stoljeća jesu zadužbine. Njih smo također promatrali isključivo kroz prizmu onoga što je sačuvano u sudskim bilježnicama. One su dragocjenije tim prije što izravno govore o uzrocima i načinu stradanja vakufskih dobara, posebno vakufnama, i pokazuju kako se to odrazilo na materijalno stanje vakufa. Koliko god podaci bili nepotpuni, oni nude i dosta nepoznatog što nismo imali priliku susretati u drugim izvorima. S druge strane, ono što navedeni dokumenti nude upućuje na višestruke aspekte značaja vakufa. To smo nastojali promatrati u različitim segmentima, posebno ekonomskom i socijalnom aspektu, koji je pokazao šta je vakuf značio za svaku od navedenih sredina u duhovnom, obrazovnom i ekonomskom pogledu. Kroz to

8 O tom događaju u jednom širem kontekstu pobune muslimanskog stanovništva u historiografiji je pisano više puta. Vidi: A. Sućeska, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", 69-99; M. Hadžijahić, „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", 99-137.

smo pokušali odgovoriti na neka životna pitanja i standard života vakufskih službenika. To je ujedno uvod u set egzistencijalnih pitanja izvan političkih previranja i tereta vremena u mirnijoj sferi života, obrazovanju, nauci, kulturi, tradiciji, pitanjima braka i svega onoga što prati bračnu zajednicu.

Vakuf je jedan od temelja obrazovnog procesa i generator intelektualnog života. Kroz vakuf i njegove institucije stvarao se, ili oko njih okupljao, intelektualni sloj koji je, zajedno sa pojedincima koji su prirodom svoje službe dolazili sa strane i djelovali na okolinu, doprinosio pozitivnim trendovima u Tešnju kao središtu intelektualnog života.

Braku, bračnoj zajednici i svemu onome što ju je pratilo pokušali smo dati odgovarajuće mjesto. Niz je pojava koje susrećemo, kako onih očekivanih tako i neočekivanih.[9] To je odraz jednog vremena, s dovoljno informacija koje pomažu da proniknemo u tu dimenziju života i praksu tog kraja. I najzad, dotakli smo se i nekoliko životnih tema, doduše s vrlo skromnim izvornim pretpostavkama. Pokušali smo rekonstruirati način života kroz prizmu ostavinskih predmeta i zaostavština koje odaju socijalnu kartu barem pojedinaca i ukazuju ponešto i o toj dimenziji. Ništa manje značajna i zanimljiva su i neka pitanja iz sfere privrednih tokova grada, zanimanja različite vrste, kao i pogled na organizaciju gradskog života. To govori o uređenom sistemu, funkcijama grada, načinu na koji se odvija život i sve kanališe kroz odgovarajuće nadležne institucije. Ništa nije prepušteno stihiji, nego propozicijama i važećim propisima u to doba. To je ono što, između ostalog, grad čini gradom, a to su funkcije i uređivanje sistemskih rješenja u lokalnim gradskim zajednicama.

Knjiga nije rezultat opsežnog i dugotrajnog arhivskog istraživanja koji bi podrazumijevao višegodišnje pretraživanje različitih fondova, nego je proistekla iz temeljite analize zavidnog korpusa dokumenata sadržanih u protokolu suda *(sidžilu)* u Tešnju iz druge polovine 18. stoljeća. Dokumenti

9 Aladin Husić, „O bračnim ugovorima u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća", *POF*, 68/2018, Sarajevo, 2019, 217-243.

različitih ishodišta i iz različitih pravaca naprosto su se slijevali u jednu instituciju i našli pohranjeni na jednom mjestu, što je značilo veliku uštedu u vremenu, trudu i materijalnim izdacima koje zahtijevaju arhivska istraživanja. Sačuvani fond dokumenata je sasvim dovoljan da se zaokruži pogled na mnoga pitanja koja se tiču prostora koji je obuhvatio ovaj kadiluk. Danas je to područje općina: Tešanj, Teslić, Doboj, Maglaj, Žepče i Zavidovići i, ako ni zbog čega drugog, zbog toga opravdava ovaj napor. Prednost je što su dokumenti fokusirani na taj prostor, imaju definirani vremenski okvir, sadržajno su vrlo bogati i odražavaju različite perspektive o nekim pitanjima toga vremena. Bez obzira na sve manjkavosti, cijenimo da ovo ipak predstavlja jedan novi pogled i omogućuje sagledavanje nekih pitanja i stanje na navedenom području. Metodološki postupak je onakav kakvog nameće ova vrsta izvora, tj. temeljita analiza i sintetiziranje podataka koje nude pojedini akti interpretirani shodno kontekstu u kojemu su korišteni. Osim toga, povremeno smo posezali za komparativnim pristupima kako bi se rezultati do kojih smo došli smjestili u vremenski i prostorni kontekst. U socioekonomskim pitanjima statistički metod je nezaobilazan i on je vrlo zahvalan put do odgovora i pokazatelja u sferi svakodnevnog života čovjeka.

Iako osnovu ovog sadržaja čine akti koji su deponovani i sačuvani u sudskom protokolu (*sidžilu*), povremeno smo se morali oslanjati i na druge izvore kako bi podatkom više obogatili sami sadržaj, dodali novu vrijednost i popunili određene praznine.

U nadi da je to jedan mali iskorak u cilju približavanja historijske realnosti druge polovine 18. stoljeća na definiranom prostoru, čitateljstvu prepuštamo kritički sud i vrednovanje ovog nastojanja i njegovog rezultata.

KADILUK TEŠANJ DO DRUGE POLOVINE 18. STOLJEĆA

Nastanak kadiluka Tešanj

Područje Tešnja pod osmansku vlast došlo je početkom 16. stoljeća, najvjerovatnije između 1512. i 1520. godine.[10] Prema nekim istraživanjima to se dogodilo oktobra 1512. godine.[11] Proces uspostave vlasti i adaptacije prostora u osmanski administrativni i društveno-ekonomski sistem potrajao je deceniju-dvije, jer je navedeni kraj dugo bio pograničje, što je ostavilo ne samo ekonomske nego i demografske posljedice na sam Tešanj i njegovo okruženje. Rezultati tog oporavka vidljivi su već do 1530. godine, kada izvori govore da je Tešanj mjesto u kojem ima 36 domaćinstava, a samo deceniju kasnije nalazimo znatno više domova (65), što je svakako višestruk pozitivan trend za sam grad, ali i cjelokupno područje.[12] Tvrđava u Tešnju bila je u svojoj osnovnoj funkciji, služila je za smještaj vojne posade, vjerovatno i za dio upravnih organa neophodnih za funkcioniranje administracije u ranom periodu osmanske vlasti. Stabilizacijom uprave i afirmacijom otvorenog dijela naselja oni su izmješteni u civilni dio grada. Za kratko vrijeme sistem uprave je u potpunosti stabiliziran i organiziran, tako da je nahija Tešanj formirana i teritorijalno zaokružena do 1540. godine, kada se prema dostupnim izvorima spominje prvi put.[13] Toj nahiji prvobitno su pripadali gradovi Tešanj i Doboj s još 45 naseljenih mjesta, bilo da je riječ o samostalnim selima ili njihovim

10 Adem Handžić, „Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću", *Anali GHB*, II-III, Sarajevo, 1974, 161-162; Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 40-46, 96-97; Adem Handžić, *Nahija Tešanj u 16. stoljeću*, priredio Aladin Husić, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2019, 15.

11 Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, Beograd, 2008, 158.

12 Aladin Husić, „Tešanj u 16. stoljeću (od puste varoši do značajne kasabe)", *POF*, 61/2011, Sarajevo, 2012, 301-318.

13 Istanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, 432, 499-500.

satelitskim naseljima, tj. zaseocima. U sudskom smislu, do formiranja zasebnog kadiluka, Tešanj i njegova okolina pripadali su kadiluku Brod,[14] a potom, kada se osmanska vlast stabilizirala i stekli uvjeti za reorganizaciju lokalne uprave, osnovan je zaseban kadiluk sa sjedištem u Tešnju, što je logičan slijed u procesu uspostave i zaokruživanja sistema vlasti i uprave u jednom području koje je ulazilo u sastav Osmanskog Carstva. Nemamo izričitu potvrdu, ali se pretpostavljalo da je kadiluk Tešanj osnovan između 1566. i 1584. godine.

Danas možemo pouzdanije odrediti vrijeme organizacije ovog teritorija kao zasebnog sudskog okruga i uspostave sudskih institucija za Tešanj i okolinu. Očigledno da je, kao i u mnogim drugim mjestima, to područje prolazilo kroz različite faze uspostave i izgradnje tih institucija. Najraniji spomen postojanja sudskih organa u Tešnju datira iz posljednje dekade marta 1567. godine. Tada je Tešanj imao „naiba kadije", dakle, pomoćnika ili zamjenika kadije kadiluka Brod. Već tada tešanjski naib je pod svojom ingerencijom imao „nahije Tešanj i Maglaj". U dvije ovjere dokumenta, jedanput stoji „zadužen nahijom Tešanj kao zamjenik", a drugi put „zadužen nahijom Tešanj i Maglaj kao zamjenik." Iz toga se vidi kako se postepeno precizira i definira područje nadležnosti u nekom sudskom stepenu. Prvo poznato sudsko lice, makar i u stepenu „zastupnika" kadije, bio je Mahmud sin Muse, a sve su prilike da ga je naslijedio Nurudin sin Husejnov.[15]

U vrijeme stjecanja sudske samostalnosti i neovisnosti od kadije Broda, kadiluk Tešanj obuhvatao je međuprostor Tešanj, Doboj, Maglaj, Žepče.[16]

---

14 Kadiluk Brod obuhvatao je nahije Bobovac, Brod i Lašvu, dakle područja Kaknja, Zenice i Travnika, prvobitno sa sjedištem u Bobovcu, potom Zenici i od 16. stoljeća u Travniku. Nakon Karlovačkog mira (1699) ovaj kadiluk se zvanično nazivao Bosna Brod. On se, istina, i u drugoj polovini 17. počeo povremeno tako nazivati, posebno ako se radilo o širem kontekstu. Budući da je postojao još jedan kadiluk Brod (na Savi), ovome je pridodat predznak „Bosna" za lakše razlikovanje u administraciji.

15 *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana 1-6*, pročitao, preslovio, preveo i opisao prof. dr. Michael Ursinus, emeritus, Franjevački samostan Duha svetoga, Acta Turcica 1, knjiga 4, Fojnica, 2018, 8-9.

16 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine Djela, knj. 14, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj 10, Sarajevo, 1959, 150, 184.

Jedan od kriterija koji je nametao potrebu formiranja kadiluka u nekom području jeste broj stanovnika, posebno broj muslimana kojem je u tom slučaju neophodan kadija. Kako je to u neposrednoj vezi s nastankom i formiranjem kadiluka, ovdje ćemo se ukratko osvrnuti i na to pitanje.

U vrijeme formiranja kadiluka na širem tešanjskom području bilo je organizirano pet nahija: Usora, Ozren, Maglaj, Trebetin i Tešanj. Na prostoru tih pet nahija dokumentirana su 3.394 domaćinstva. Odmah pada u oči velika razlika među nahijama, pri čemu se Tešanj i Maglaj izdvajaju svojom brojnošću domaćinstava u odnosu na ostale nahije. Ako se posmatra distribucija stanovništva, uočljivo je da samo u te dvije nahije živi 80% žiteljstva kadiluka, dok je u tri male nahije (Usora, Ozren i Trebetin) živjelo svega 20% stanovništva teritorija koje je zahvatao kadiluk Tešanj. U području koje je pripadalo kadiluku, do početka 17. stoljeća već je dokumentirano 150 seoskih naselja s mnogobrojnim selištima i čiflucima koji su postepeno naseljavani i prerastali u manja ili veća naseljena mjesta u kasnijim razdobljima. Želimo istaći da su također već formirana i razvijala se četiri gradska naselja i to: Tešanj, Doboj, Maglaj i Žepče. Svi gradovi, osim Žepča, su imali vojne posade i predstavljali su vojne centre. Za razliku od nahija Tešanj i Maglaj gdje se duh islama osjećao snažnije, muslimani veoma rano činili većinu stanovništva (56,5%), u nahijama Usora, Ozren i Trebetin imamo tek neznatan broj muslimana (14%). Bez obzira na to što je to područje kojim su prolazile vlaške mase u svom kretanju ka zapadu ili sjeverozapadu, dio kojih se zaustavio i oko Maglaja i Tešnja, dolazak i naseljavanje Vlaha imalo je različitog odraza na konfesionalnu strukturu stanovništva u nahijama kadiluka.[17] To je bilo znatno vidljivije i uočljivije na teritoriju malih nahija Ozren, Usora i Trebetin, koje su zajedno brojale svega 27 naselja sa 8 selišta (*mezri*). Svaka od ove tri nahije imala je domaćinstava kao neko manje ili

17 Adem Handžić, „O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (Međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća", *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1990, 57-66; Isto u: *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul, 1994, 19-31.

osrednje gradsko naselje u to vrijeme u Bosni, dok su sve tri zajedno imale domaćinstava kao razvijenije gradsko naselje, približno koliko sam Travnik u to doba (693). Sve tri malene nahije imale su ukupno 672 dokumentirana domaćinstva, što je i manje od Travnika. U vrijeme formiranja kadiluka broj muslimana u njima nije dostigao ni 15%, jer su te tri nahije bile podložne izrazitijim migracionim procesima i naseljavanju Vlaha i pokazale veću zatvorenost spram utjecaja islamske duhovnosti.[18] S druge strane, dvije temeljne nahije, Tešanj i Maglaj, imale su dokumentirana 2.722 domaćinstva. Takvo je stanje bilo na ovom području u vrijeme formiranja kadiluka Tešanj. Kao područje s više gradskih naselja, pa i zavidnim brojem stanovništva i disperzijom naseljenih mjesta, očito da jedan kadija nije mogao izvršavati sve poslove na jednom tako širokom prostoru. Stoga je bilo neophodno u sudski sistem tog područja uvesti i pomoćnike (*nāib*) ili zastupnike kadije u nekim od tih mjesta. Tu je tvrdnju još davno istakao Hazim Šabanović,[19] te je uočio da su tešanjske kadije svoje naibe imale u Žepču i Maglaju. Opravdanost takve teze potvrđuju i dokumenti sadržani u sudskom protokolu kadiluka Tešanj, bez obzira na to što potječe iz znatno kasnijeg perioda u odnosu na vrijeme samog formiranja kadiluka. Međutim, na osnovu jednog izvora H. Šabanović je iznio i konstataciju da je krajem 18. stoljeća Tešanj pripadao Maglajskom kadiluku.[20] Osim što se to ne može potvrditi niti jednim izvorom iz 18, ne može ni onim iz 19. stoljeća, jer se tada Maglaj izdvojio u zaseban kadiluk koji je pokrivao samo nekadašnji „naibluk Maglaj".[21] To se jasno vidi i iz popisa kadiluka u Bosni početkom 19. stoljeća, u kojem se paralelno navode

18 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sv. I/2, obradio Adem Handžić, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. I/2. Sarajevo, 2000, 455-475; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sv. III, obradila Amina Kupusović, 291-385; Adem Handžić, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća", *POF*, 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984, 129-146.

19 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 150, 184.

20 Hazim Šabanović, „Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Huremovića" *Glasnik HZM u Sarajevu*, Sarajevo, 1942, 308, 314, 343; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 150, 184.

21 *Maglajski sidžili 1816-1840.*, (prev. i prir.) Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2005, 11, 140-141.

kadiluci Tešanj i Maglaj kao zasebne sudske jedinice.[22]

Kadiluk Tešanj u rangiranju kadiluka

Evlija Čelebi nije prošao kroz Tešanj niti je bio u njegovoj blizini, te ga prema tome i ne spominje. Bilo bi vrlo dragocjeno njegovo zapažanje o Tešnju za koje smo, nažalost, uskraćeni. No, negdje približno u isto vrijeme sačuvani su neki drugi izvori koji daju mogućnosti pozicioniranja kadiluka Tešanj, kako u užem tako i širem teritorijalnom okviru. Vojni sudija rumelijskog dijela Osmanskog Carstva sačinio je (1667/68) popis 361 kadiluka u evropskom dijelu Carstva, podijeljenih u 12 kategorija. Prema toj klasifikaciji kadiluk Tešanj nalazio se u tzv. „salise" kategoriji, što bi u pojednostavljenoj varijanti u redoslijedu kategorija hijerarhijski bio šesti od ukupno dvanaest „razreda" kadiluka, dakle, u samoj sredini, u kojoj se prema navedenoj kategorizaciji nalazilo 36 kadiluka. Na prostoru Bosanskog ejaleta u tu grupu spadali su još kadiluci: Prusac (*Akhisar*), Pljevlja (*Taşluca*) Tuzla (*Memlehateyn*), Osijek, Valpovo, Bosna Brod (Travnik-Zenica) Mostar, Požega i Mitrovica.[23] Prema tom izvoru Tešanjski kadiluk se definira na sljedeći način: „Tešanj, u Bosanskom sandžaku. (Nalazi se na) dvadeset sedam konaka.[24] Okružuju ga kadiluci Jajce, Bijeljina i Derventa."

Iz jednog kasnijeg izvora pozicija kadiluka definirana je na sljedeći način: „Kadiluk Tešanj je u Bosanskom sandžaku; dvadeset i sedam konaka. Unaokolo su kadiluci Derventa i Jajce."[25] Nije poznato iz kojeg vremena

22 Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, „Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća", *Istorisko-pravni zbornik*, Seminar za istoriju države i prava, God. II, Sv. 3-4, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1950, 254, 256.

23 Istanbul, Belediye Kitabliği, No. K13, 28-43; M. Kemal Özergin, „Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi", *Ismail Hakkı Uzunşarşılıya Armağan*, TTK, Ankara, 1988, 253, 261.

24 Ovdje se podrazumijeva 27 konaka udaljenosti od Istanbula.

25 H. Šabanović, „Popis kadiluka u Europskoj Turskoj" 308, 314, 343. Isti popis nalazi se u prijepisu jednog rukopisa koji se danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, GHb, R 5414, l. 92b-102a. Na kraju popisa stoji da popis potječe iz 1078/1667. godine, iz vremena umrlog Abdulkadira, rumelijskog kadiaskera, sa zbirom od 366 popisanih kadiluka. Safvet-beg Bašagić, „Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke (Neposredno pred „Bečki rat")" *Novi Behar*, God., IV, br. 12, Sarajevo, 1930, 178; H.

tačno potječe izvor, ali se zna da je njegov prijepis (1745) nastao približno u vrijeme kada i sudski protokol kadije Tešnja.[26] U Bosanskom sandžaku bilo je formirano 15 kadiluka, među kojima i Tešanj. U to vrijeme on je predstavljao jedan od 48 kadiluka koliko ih je Bosanski ejalet imao na svome prostoru. Za bolje razumijevanje pozicije tešanjskog kadije ovdje je neophodno spomenuti da su kadiluci u to vrijeme rangirani u pet kategorija ili razreda: I i II razred mule (*molla*), III razred tzv. *mufetiši* (nadzornici ili kontrolori), IV razred kadije, V razred naibi, zastupnici mula (*molla*) i kadija. U Bosanskom ejaletu Sarajevo je jedino imalo rang mulaluka, dakle, najviši rang u sudskom sistemu, te je sarajevski mula imao svoje naibe, zastupnike u Sarajevu, kao i susjednim mjestima, Kreševu, Fojnici, Visokom, Prozoru i Neretvi.[27] Svi kadiluci u Bosni spadali su u IV razred, dakle razred kadija, koji se opet dijelio u devet stupnjeva. Kadiluci Bosanskog sandžaka uglavnom su klasificirani od V–IX kategorije. Prema onodobnoj klasifikaciji Tešanjski kadiluk imao je rang VII, dok je, recimo, susjedni Brod imao rang V. U takvoj sudskoj podjeli, organizaciji, te rangiranju kadija i kadiluka, nalazio se kadiluk Tešanj u 18. stoljeću.

Popis kadiluka u Bosni iz 18. stoljeća navodi „kadiluk Tešanj" na 8. mjestu.[28] U popisu kadiluka rumelijskog dijela Carstva Tešanj je u četvrtoj kategoriji (*Karīb ūla sāniye*)[29], u kojoj se nalazi i Banja Luka. U toj se kategoriji nalazi 16 kadiluka, a samo su dva s naših prostora. To je vjerovatno

Kreševljaković, H. Kapidžić, „Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća", 254.

26 H. Šabanović, „Popis kadiluka u Europskoj Turskoj", 308, 314.

27 H. Šabanović „Popis kadiluka u Europskoj Turskoj" 311; Azra Gadžo-Kasumović, „Mulla u bosanskom ejaletu", *Anali GHB*, XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 5-67.

28 NUBBiH, Rs. 179, l. 127. Popisom su obuhvaćena 42 kadiluka u sandžacima: Bosna 18 kadiluka, Hercegovina 14, Zvornik 4 i Klis 6 kadiluka.

29 Ovo rangiranje uvjetovano je prvenstveno novčanim prinadležnostima i plaćom koju je jedan kadija imao u sudskom okrugu. Oni su bili kategorizirani na sljedeći način: I) najviši stepen 10.000; II) do najvišeg stepena 9.000; III) drugi stepen 8.000; IV) treći stepen 6.000; V) stepen Inebahti 5.000; VI) stepen Egri (Eğri) 4.000; VII) stepen Čelebi (Çelebi) 3500; VIII) stepen Činad (Çınad) 3.000 akči. Da se zapaziti da u ovoj kategorizaciji nema ranga od 7.000. Vidi: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, 93.

popis s kraja 18. ili prvih godina 19. stoljeća. Popis nije datiran, ali s obzirom na to da se u istom spominje i kadiluk „Maglaj sa Žepčem", to znači da je isti morao nastati nakon 1795. godine kada je nahija Maglaj već izdvojena u zaseban kadiluk. Izdvojeno područje Maglaja i Žepča bilo je u kategoriji „Egri."[30]

Granice kadiluka Tešanj

Ovdje je neophodno ukazati na još jedno pitanje koje se tiče kadiluka Tešanj. Želimo nešto preciznije definirati teritorij i granice kadiluka u drugoj polovini 18. stoljeća. Istočna granica kadiluka išla je linijom Vozuća – Gare – Seona – Orahovica – Đurevine, što su rubna mjesta kadiluka gdje je granica kadiluka izbijala na rijeku Turiju i njenim donjim tokom se spuštala na rijeku Spreču. Ona ga je dijelila od kadiluka Gračanica, potom je granica izbijala na rijeku Bosnu. Dakle, s istoka kadiluk je graničio kadilukom Tuzla (*Memlehateyn*), a sa sjeveroistoka kadilukom Gračanica.

Od Doboja, koji je ulazio u sastav kadiluka Tešanj, granica se kretala ka sjeverozapadu i obuhvatila teritorij sela Crnča, Pojezna i Detlak. Odatle se spuštala ka jugozapadu u pravcu sela Šnjegotina. Od sela Šnjegotina (Velika, Srednja i Gornja) granica je išla ka jugu u pravcu sela Očauš, Brić i Bijelo Bučje. Sa sjeverne strane kadiluk graničio kadilukom Derventa, a zapadne kadilukom Jajce. Iz pravca spomenutih sela granica kadiluka spuštala se i vraćala ka Žepču, odnosno selima Golubinja i Želeća, gdje se kadiluk s juga graničio kadilukom Bosna Brod. Iz Želeća granica se kretala ka selu Priluk, iz kojega je ka sjeveroistoku vodila ka selu Vozuća. U tom teritorijalnom okviru odvijao se najveći broj aktivnosti kadija i njihovih naiba, a kao rezultat toga su predmeti koji su sačuvani ubilježeni u protokol (*sidžil*) Tešanjskog kadiluka. Sumarno, kadiluk Tešanj bio je okružen kadilucima Tuzla, Gračanica, Derventa, Jajce i Bosna Brod.

30 NUBBiH, Rs. 133. Neki drugi dokumenti koji se nalaze uz ovaj popis datirani su u prvoj polovini 1804. godine, što učvršćuje pretpostavku o vremenu iz kojeg potječe popis.

Naseljena mjesta kadiluka u sudskim aktima druge polovine 18. stoljeća

I pored svih prednosti koje korišteni dokumenti imaju u raznim segmentima istraživanja prošlosti kadiluka Tešanj, u pogledu uvida u demografske prilike, stepen naseljenosti područja i slična pitanja osjeti se znatno skromniji značaj i doprinos. Spominjanje pojedinih naselja otkriva druge pojedinosti, prije svega koja su to naselja već bila formirana i kako su dokumentirana u to vrijeme. Bez obzira na naprijed spomenute nedostatke, važno je da vidimo kakav status su u drugoj polovini 18. stoljeća imala spomenuta naseljena mjesta. To je značajnije s obzirom na činjenicu da su do danas neka nestala ili su uslijed raznih okolnosti nepoznata pod imenom koje se spominje u korištenim dokumentima. Dio naselja je promijenio svoj pravni status, iz zaselaka su prerasli u sela, a iz nekadašnjih seoskih naselja nastali su gradovi. Primjetni su i obrnuti procesi u kojima su neka mjesta stagnirala, te izgubila gradski status i danas su sela. Tu mislimo prije svega na Novu Palanku, u izvoru često korištenu u skraćenoj formi, samo Palanka (danas *Novi Šeher*), koja je u to vrijeme prema klasifikaciji naselja imala stepen gradskog naselja. U današnjem nazivu Novi Šeher imamo samo reminiscencije na nekadašnji status naselja gradskog tipa. S druge strane, Zavidovići i Teslić su iz statusa sela evoluirali u gradska naselja.

Mnogo značajnije pitanje od navedenog jeste potvrda kontinuiteta naseljenih mjesta, evolucije u njihovim nazivima te mogućnosti komparacije s ranijim, ali i kasnijim izvorima. S druge strane, ovdje se povremeno uočavaju i druge pojedinosti, kao što je način nastanka nekih naselja. To se posebno vidi na primjeru „vakufskog sela Vukmanovići"[31] koje je iz čifluka evoluiralo u seosko naselje. To znači da su na čifluk Osman-efendije naseljene čifčije, zemljoradnici koji su se u procesu priraštaja umnožili i formirali naselje koje je nazvano po njihovom prezimenu Vukmanovići ili njihovom rodonačelniku Vukmanu, iz čega je proistekao naziv sela Vukmanovići. Vrlo su česti nazivi

31 Tragova ovog naselja nemamo u 16. stoljeću. Vidi: A. Handžić, *Nahija Tešanj u 16. soljeću*, 32-67.

naseljenih mjesta nazvanih prema prezimenima u migracionim područjima i kod novonastalih naselja u kojima su ugrađivani patronimički i/ili plemenski nazivi. To je naročito evidentno u područjima kojima su se kretale vlaške mase u Bosni ili onim slučajevima gdje se u procesu migracionih kretanja zaustavljalo stanovništvo koje je dolazilo s istoka, današnjeg teritorija Srbije, ili južnije, iz pravca Crne Gore. Tako je i Osman-efendijin čifluk prerastao u naziv sela Vukmanovići. Za sada ostaje nepoznato kada se to dogodilo, da li u drugoj polovini 17. ili prvoj polovini 18. stoljeća.[32]

Najfrekventnija su spominjanja gradskih naselja Tešanj, Žepče, Maglaj, Doboj i Nova Palanka (ili ponekad samo Palanka). Nažalost, i u tom pogledu podaci su vrlo skromni i u njima se gotovo marginalno spominju neki dijelovi gradova, tako da izvor ne daje mogućnosti uvida u pitanja urbane organizacije ili stepena razvitka navedenih gradova. U Tešnju su spomenute tek tri mahale: mahala Ferhad-bega, Tabhana (ili Tabačka mahala ili Tabačica), često i kao „Dabbag-hane", te Harman, danas područje oko Guvanjske džamije. Što se Žepča tiče, tu su spomenuti „Donja mahala" i „Gornji džemat". Česta upotreba termina „mahala" u kontekstu seoskih naselja ne znači uvijek i sastavni dio jedne urbane cjeline. U tim slučajevima riječ je o administrativnoj ili jednoj fiskalnoj cjelini, odnosno vezanosti nekog naselja u administrativnom smislu za jedno veće naselje oko kojeg su „okupljena" neka druga naselja ili samo o skupini manjih naselja nazvanoj jednim imeniteljem. To je najčešće oznaka za područnost ili neku labaviju vezanost koja bi se kao jedinstvena cjelina mogla smatrati jednom seoskom sredinom. U nekim slučajevima skupina naselja koja su činila jednu administrativnu ili fiskalnu cjelinu nazivana je i „džemat", što je ekvivalent srednjovjekovnoj seoskoj, ili u novije doba „katastarskoj općini". Kada su u pitanju seoska naselja[33] na pod-

32 Ne spominje se ni u sidžilu 1742-1752. No to nije dovoljno za potvrdu da u to vrijeme nije postojalo, jer se često veoma mali broj naselja nalazi u sudskim aktima koji nisu primarno vodili računa o popisima naseljenih mjesta izuzev ako se radi o nekom razrezu koji opet selektivno obuhvata naseljena mjesta. Vidi: *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Prijevod i obrada Hatidža Čar-Drnda, Orijentalni inistitut, Sarajevo, 2005.

33 Jedan osvrt na pitanje naselja dao je Momčilo Spasojević. I sam je istakao potrebu rezerviranosti u tom pogledu. Ovdje se taj segment donosi sa znatno više kritičkog od-

ručju kadiluka, spomenuto ih je 116. Većina ih je poznata i danas postoje pod istim nazivima, te ih stoga donosimo u jednom cjelovitom pregledu. To su sljedeća naselja: Alići, Bistrica, Bobare, Borije, Borovnica, Brankovići, Brić, Brijesnica, Bukovica, Bukva, Buletić, Cerovica, Crnča, Čaglići, Čauši, Čifluk, Detlak, Domislica, Dragalovci, Drinčići, Dubravica, Đurevine, Goliješnica, Golubinja, Gomionica, Grabovica, Hlib, Hrvatin, Jablanica, Jelah, Jevadžije, Kakmuž, Kaloševići, Kamenica, Karadaglije, Karšijaka(?), Komšići, Komušina, Kopice, Koprivci, Kosova, Kraševo, Kruševik (ili Krušovik?),[34] Kućice, Kuzmadanje, Lepenica, Liješnica, Lovnica, Ljeskovica, Ljetinići, Ljubatović, Marjan, Matina, Matuzići, Medakovići, Mičijevići, Miljanovci, Miščići, Mladoševica, Moševac, Mračaj, Mrkotići, Netače, Novo Selo, Omanjska, Osivica, Osojnica, Osova, Ostružnja, Ozimice, Papratnica, Perović, Piljužići, Planje, Porječje, Potkleče, Potočani, Pribinić, Pridjel, Priluk, Radojčići, Raduša, Rajševa, Rakovac, Rankovići, Rastovci, Ravne, Ripna, Rogobare, Rujnica, Ruževič, Sejdin,[35] Seona, Smrdan (vjerovatno Smrdin), Snjegotina, Strupina, Šije, Šune(?),[36] Teslić, Trčice (možda Trnjačani), Trepče, Tugovići, Tujnica, Ugrinovići, Vatan(?),[37] Vinište, Vitlaci, Vozuća, Vrbica, Vučić, Vukmanovići, Vukovo, Zagora,[38] Zavidovići, Žabljak i Želeće.

nosa spram izvora, te je neophodno revidirati taj popis. (Uporedi: Momčilo Spasojević, „Sidžil tešanjskog kadiluka 1751-1789. godine", *Značenja, Časopis za društvena pitanja i kulturu,* VII/1988, br. 16., Doboj, 1988, 135).

34 Ovdje je vjerovatno riječ o istom naselju, samo sa djelimično različitim varijantama dokumentiranja.

35 Danas nepoznato.

36 Pod ovim imenom nije poznato. Možda nedosljedna varijanta pisanja naselja Ošve.

37 Pod ovim imenom nepoznato.

38 Nepoznato. Nalazilo se negdje oko Teslića, u blizini Kuzmana.

O ORGANIZACIJI SUDSKE VLASTI U KADILUKU TEŠANJ

O ulozi kadije u sistemu vlasti

Prije nego što ukažemo na lica koja su vršila sudske funkcije u Tešnju, želimo ukratko skrenuti pažnju na ono što je uloga kadije, kako je to funkcioniralo u osmanskom državno-pravnom sistemu i na terenu.[39]

U sistemu osmanske vlasti, administracije i uprave kadija je imao vrlo značajnu ulogu i posebno mjesto. Stoga su ga imenovali organi centralne, a ne pokrajinske vlasti, od kojih je u tom smislu bio potpuno neovisan. Osnovni zadatak kadije jeste kontrola provedbe zakona i nadležnih akata u djelokrugu njegove nadležnosti, bez obzira na to odakle dolazili, sa pokrajinskih ili centralnih nivoa vlasti. Svi akti s najvišeg nivoa dolazili su najprije namjesniku, a on ih je obavezno prosljeđivao lokalnom kadiji.[40] Svi drugi koji se tiču pokrajinskog nivoa vlasti i uprave ili pojedinačni akti išli su preko kadije.

U svome radu kadija se oslanjao na šerijatsko pravo. Shodno tome, imao je potpunu nadležnost nad muslimanima, nad nemuslimanima tek djelimično, i to u krivičnim pitanjima. U običajnim, nasljednim i sličnim pitanjima nemuslimani su imali potpunu autonomiju. Na zahtjev stranke kadija je imao obavezu voditi postupak i za nemuslimane, s tim da je u tom slučaju primjenjivao šerijatsko pravo.[41]

39 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 83-130.

40 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai tarihi, Cilt II 1453 -1559*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi –Türk Tarih Kurumu (TTK) basımevi, Ankara, 1971, 75-81. O načinu imenovanja kadija više u: Azra Gadžo-Kasumović, „Imenovanje kadija i pripravnička služba naiba u Bosanskom ejaletu prema dokumentima kazaskera i njihovih muhzira" POF 67/2017, Sarajevo, 2018, 169-192.

41 Avdo Sućeska, *Ajani* (*Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*) Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XXII, Odjeljenje

U ekonomskoj sferi imao je ulogu nadzornog organa kontrole tržišta, obavezu kontrole cijena prehrambenih artikala na tržištu, a posebno u sferi zakonitog razreza pojedinih poreza nadgledanje ubiranja istih, te nadzor i praćenje blagovremenog i besprijekornog izvršavanja naredbi viših instanci.[42]

S obzirom na širinu prostora, broj stanovnika, brojnost predmeta, obaveza i poslova koje je trebalo izvršavati, kadija nije mogao sam raditi i nadzirati sve što je u njegovoj nadležnosti i obavezi. On je imao pomoćnike koji su činili dio kadijinog ureda i bili mu podređeni. To su najčešće: zamjenik (*naib*), ostavinski djelitelj (*kassam*), tržišni inspektor (*muhtesib*), pisar (*katib*), građevinski inspektor (*mimar*), sudski policajac (*muhzir*) i „svjedoci čina" (*şühûdü'l-hâl*) kao poseban, iako vanjski, gotovo redovan segment rada pravosudnih institucija.[43] Izvan samog sudskog sistema i kadijinog ureda postoje i neke druge „vanjske pomoćne službe" koje su obavezne sarađivati i pomagati kadiji u vršenju njegove funkcije. To su: upravitelji vakufa (*mutevelije*), ćehaje esnafa, subaša, spahija, zatim predstavnici pojedinih društvenih grupa ili naseljenih mjesta.[44]

Budući da se u svom radu oslanjao na šerijatsko pravo, kadija nije imao potpunu nadležnost u svim pitanjima niti je imao nadležnost nad

istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 14, Sarajevo, 1965, 47-51.

42 Hamid Hadžibegić, „Prilog proučavanju nadležnosti sudova u turskom periodu", *Istorisko-pravni zbornik*, Seminar za istoriju države i prava, God. II, Sv. 3-4, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1950, 241-246; Hazim Šabanović, „Bosanski divan, organizacija i uređenje centralne zemaljske uprave u Bosni pod turskom vlašću do kraja XVII stoljeća", *POF*, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, 1973, 19-20; A. Sućeska, *Ajani*, 47-51.

43 Mehmed İpşirli, „Osmansko državno uređenje" u: *Historija osmanske države i civilizacije*, Priredio Ekmeleddin Ihsanoğlu, IRCICA, Istanbul – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 319-324; Mustafa Akif Aydın, „Pravo kod Osmanlija", u: *Historija osmanske države i civilizacije*, Priredio Ekmeleddin Ihsanoğlu, IRCICA, Istanbul – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 543-546.

44 O povezanosti muftije ili fetve i kadije više: Mustafa Akif Aydın, "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (TDV, İA)*, C. 27, Ankara, 2003, 341-344, posebno na str. 343; M. A. Aydın, „Pravo kod Osmanlija", 543-546, 559-561; Ronald C. Jennings "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System", *Studia Islamica*, No. 48 (1978), 134-135; Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Posebna izdanja XI, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, 1983, 47-54.

cjelokupnim stanovništvom na području kadiluka u istom kapacitetu. Moglo bi se reći da je kao prvostepeni sudski organ rješavao samo prekršajne predmete. Teška krivična djela išla su odmah na drugostepeni sud u Travniku, na Bosanski divan. U teška krivična djela su spadali akti pobune i „veleizdaje", dezerterstvo te ubistva. Za takva djela od strane Bosanskog divana delegirao se poseban istražitelj. Lokalni kadija kao dio sudskog sistema sudjelovao je kao podrška u segmentu istražnih radnji. Nadležnost lokalnog kadije u tom slučaju bila je pronalazak, hapšenje i „privremeno pritvaranje". Sve te radnje on je radio sa svojim timom iz suda, uz osiguranje potrebnih svjedočenja i utvrđivanja osnova sumnje počinioca. O događaju ili samom krivičnom djelu kadija je bio dužan podnijeti odgovarajući izvještaj o okolnostima počinjenja i sačekati dalje instrukcije. Nakon podnesenog izvještaja kadija je na poziv Divana bio dužan osigurati sprovođenje do više sudske instance u Travnik, bilo na ispitivanje bilo na suđenje. U nekim predmetima, ovisno od težine djela i stepena vjerodostojnosti ustanovljenih činjenica, osumnjičeni ili počinioci pozivani su na dodatno saslušanje ili odmah na suđenje „po šerijatu".[45] Dakle, u krivičnim stvarima kadija je imao djelimičnu i podjednaku nadležnost i nad muslimanima i nad nemuslimanima.

Ovdje je potrebno spomenuti još jednu instituciju koja nije izravno dio pravosuđa, ali su te dvije instance itekako međusobno povezane u praksi. To je institucija muftije, koji predstavlja najvažnije konsultativno i savjetodavno tijelo kadije u nekim pravnim pitanjima.[46] Ta se veza vidi u mnogim segmentima i u samom Tešnju. Prvo, što su neka lica obavljala obje funkcije u Tešnju, i funkciju muftije i funkciju kadije. Takav je slučaj s muftijom (1763) i kasnije (1784) kadijom Salihom Ahmedom Bosnevijem Travnikijem. Kada se pogledaju prepisivana djela u Tešnju, vidimo da su među sačuvanim rukopisnim djelima iz druge polovine 18. stoljeća u Tešnju najfrekventniji prijepisi fetvi (3), djela iz oblasti zakonodavstva (*kānūn*) – 2, i djela iz oblasti prava (2). To je predstavljalo teorijsku podlogu za rad kadija i muftija, koji-

45 O navedenom govori više predmeta u ovom izvoru.

46 M. A. Aydın, „Mahkeme", 341-344; M. A. Aydın, „Pravo kod Osmanlija", 543-546, 559-561; Ronald C. Jennings, "Kadi, Court, and Legal Procedure...", 134-135.

ma je ta literatura predstavljala obavezne priručnike za njihov svakodnevni rad i funkcioniranje sudskog sistema, te uzajamnu saradnju. Muftije su tako predstavljale neku vrstu sudskih vještaka koji su svojim mišljenjima pomagali kadijama.[47] Profesionalna vertikala se uglavnom kretala od profesora, preko položaja muftije, do kadije, ovisno od ranga medrese koju kandidat završi. Svako značajnije mjesto, posebno mjesta koja imaju medrese, imalo je i muftiju. Nekada je to bilo zasebno lice koje imenuju nadležne instance vlasti, a nekada su muderisi medresa, oni koji se bave pravom i pravnim naukama, istovremeno vršili i funkciju muftije.

Odluka kadije umnogome je ovisila od fetve koju muftija o nekim pitanjima izdaje i na zahtjev kadije, te po potrebi dostavlja sudu.[48] U nekim slučajevima fetva je jednostavno preduvjet za kadijinu presudu. Kadije su nekada tražile stav muftije o nekim pitanjima, ali su i stranke same tražile fetvu muftije, s kojom su dolazile na sud. Kadija se morao ravnati prema odredbama fetvi, bez obzira na to da li je stranka prethodno pribavila fetvu ili je ona izdata na kadijin zahtjev. Utjecaj fetve na donošenje sudske odluke imamo izravno zasvjedočeno i u ovim sudskim aktima, i to više puta. U jednom zemljišnom sporu, koji je trebao riješiti tešanjski kadija Omer (1757), njemu se nalaže da treba „stvar ispitati i uzeti uvida u odredbe fetve."[49] Uz to, i strana koja se u ovom slučaju smatrala oštećenom pozivala se na fetvu kao svoj osnovni adut i argument u tom sudskom sporu. U pitanjima za koje ni sam kadija nema jasnu pravnu osnovu, on se obraća muftiji kao konsultativnoj instanci i od njega traži fetvu o nekom pitanju, na temelju čega kasnije donosi sudsku odluku. U ovom sudskom protokolu najčešći slučajevi pozivanja na fetvu jesu krivična djela okvalifikovana kao djela „političkog delikta" i antidržavni akti, u čemu je muftija imao vrlo aktivnu ulogu i donosio pravne decizije na osnovu kojih su sudovi kasnije mogli činiti dalje korake. Donosio je fetvu „stavljanja izvan zakona" onih lica koja se oružanom silom suprot-

47 Fahrettin Atar, „Fetva", *TDV, İA,* C. 12, Istanbul, 1995, 487-488.
48 F. Atar, „Fetva", 487-488; M. A. Aydın, „Pravo kod Osmanlija", 559-561.
49 Rukopis sidžila Tešanjskog kadiluka u NUBBiH, Rs. 832, fo. 57.

stave,[50] što znači da za njih nije važio redovan sudski proces nego „prijeki sud" po kratkom postupku, koji je značio smrtnu presudu i pogubljenje. Na osnovu fetve muftije bilo je moguće izreći smrtnu kaznu nekim pobunjenicima na čelu s Halilom.[51] U jednom slučaju fetva se odnosila na dezertere i dezerterstvo, koje je opet okvalifikovano kao najteže krivično djelo veleizdaje za koju je temeljem muftijinog mišljenja izricana smrtna presuda.[52] U ovim slučajevima međusobno su povezana tri akta: ferman, fetva i hudžet, tako da je svaki od njih predstavljao pravnu pretpostavku za donošenje sljedećeg pravnog akta.

Potpora organima sudstva u vršenju njihove funkcije i izvršenju presuda

Već smo spomenuli da izvan samog sudskog sistema i kadijinog ureda postoje i neke druge „vanjske pomoćne službe" koje su obavezne sarađivati i pomagati kadiji u vršenju njegove funkcije: upravitelji vakufa (*mutevelije*), ćehaje esnafa, subaša, spahija, zatim predstavnici pojedinih društvenih grupa ili naseljenih mjesta.[53] Za izvršenje presude i kadijine odluke bile su također zadužene neke pomoćne službe ili pojedinci u okviru sistema na nivou lokalne uprave. To su *muteselimi, vojvode i emini,* kojima je sud dostavljao odluke kadije koje su oni bili obavezni poštovati i izvršavati. To su opća pravila koja su važila na području cijelog ejaleta i koja su dostavljana svim kadijama i naibima u ejaletu.[54] U privođenju osumnjičenih za teža krivična djela, posebno ona koja su išla na višu sudsku instancu, sudjelovala je kaznena policija (*zābiti*), naročito ako se radilo o pripadnicima vojničkog sloja.[55] Zabiti su bili

50 fo. 23, fo. 26, fo. 46, fo. 102.

51 fo. 26. Halilove druge identifikacijske odrednice nisu navedene i stoga ga možemo imenovati samo na ovaj način.

52 fo. 65.

53 M. A. Aydın, „Mahkeme", 341-344; M. A. Aydın, „Pravo kod Osmanlija", 543-546; Ronald C. Jennings, "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System", pp. 134-135. 134-135; M. İpşirli, „Osmansko državno uređenje", 535-544.

54 fo. 82.

55 fo. 15.

zaduženi za hapšenja ako je riječ o bjeguncima ili težim krivičnim djelima. Za uviđaje i istrage su bili zaduženi istražitelji (*mufetiši*) koje je delegirala nadležna instanca shodno težini krivičnog djela ili sudskoj nadležnosti. Oni su uglavnom dolazili s viših instanci, posebno kada su krivična djela u pitanju. Ako je pitanje lokalnog karaktera i manjeg značaja prekršajne naravi, kadija imenuje istražitelje iz lokalne zajednice, odnosno lica koja obnašaju neku od funkcija i mogu odgovoriti postavljenom zadatku. I drugi organi, kao što su kapetani, age i janjičarski zabiti, davali su potrebnu potporu kadiji, odnosno sudu, u poslovima izvršne naravi, naročito kod izvršenja i provedbe presude, sprovođenja prekršitelja na izdržavanje kazne i osiguravanja izdržavanja kazne. Ako je u pitanju teže krivično djelo, onda to radi Divan, odnosno valija, njegov zamjenik ili vojni sudac i drugi organi, kako za to stignu instrukcije s Bosanskog divana. Kako je riječ o teškom krivičnom djelu, za pobunjenike u okolici Tešnja kao specijalni pokrajinski istražitelj bio je zadužen Husejn-aga, ćehaja valije.[56] Pobunjena područja Tešanj, Tuzlu, Zvornik i Srebrenicu on je obilazio u pratnji 200 konjanika kako bi, uz asistenciju lokalnih organa vlasti zaduženih za red, sredio tamošnje prilike.[57]

Sudski ured

Svoje svakodnevne poslove kadija je obavljao u namjenskim prostorijama – sudnici (*mehkema*), posebnom namjenskom objektu samo za sud, ili objektu u kojem je smješteno više institucija sistema države. U razvijenijim mjestima sjedište kadije se obično nalazilo u centru grada ili uz neki reprezentativan objekat ili u blizini glavne džamije.[58] U sva tri mjesta Tešanjskog kadiluka u kojima se sudilo postojale su zgrade ili odaje za rad suda (*mehkeme*). To se vidi i iz podneska stanovništva koje se žali da su kadije oduvijek sjedile u sudskim prostorijama (*mehkemama*), a da se u praksu uvode neke stvari koje ne priliče sudskom kodeksu, to jest pretvaranje prakse suđenja u „mobilno suđenje". Dakle, kadije ili naibi „idu na teren" izvan službenih

56 fo. 25-26.
57 fo. 25-26.
58 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 76.

prostorija. No žalba ne sadrži samo taj vid kršenja kodeksa i pravne prakse. Uz to, kadije nepravedno sude i izlasci im koriste više kao pokriće za druge stvari, kao što su besplatna ishrana i konačenje, vjerovatno i lakši put dolaska do mita. Taj dodatni teret stanovništvo je teško podnosilo i stoga su se žalili, posebno na troškove konaka i ishrane.[59]

Broj sudskog personala nije strogo propisan i on je varirao, a ovisio je od mnogobrojnih faktora, prvenstveno od ranga kadiluka, te drugih prilika lokalnog karaktera, veličine teritorija, gustine naseljenosti, broja stanovnika i, naravno, obima poslova koji su dolazili kadiji na dnevni red. Ipak postoji jedan minimum za funkcioniranje suda, a to su, osim kadije, pisar (*kātib*) i sudski izvršitelj (*muhzir*).[60] Ostalo je ovisilo od naprijed istaknutih okolnosti, broja službi pri sudu i broja ljudi u pojedinim službama. Sasvim sigurno službe pri sudu i broj izvršilaca bili su različiti i u tom pogledu praksa i stanje se razlikuje od suda do suda. Kada je u pitanju sjedište kadiluka u Tešnju, sudske poslove su zajednički obavljali kadija i njegov naib, dok su u ispostavama Maglaju i Žepču to radili samo naibi.

U principu, jedno od pravila u osmanskom pravosudnom sistemu bilo je da mještanin ne može obavljati službu kadije ili naiba. Prema tome, kadije i naibi i u kadiluku Tešanj morali su biti izvan prostora kadiluka. I pored toga malo je podataka iz kojih se može doznati odakle su pojedine kadije. Tek kod nekih, po oznakama Travniki, Saraji i sl. moguće je vidjeti mjesto porijekla. Za Muharemiju, kadiju iz 1752. godine, zna se da je iz Sarajeva. Bilo je pokušaja da se poneko od lokalnih lica domogne barem pomoćničke službe naiba u kadiluku. Stanovnici su bili izričito protiv toga i uvijek su reagovali podnošenjem peticija nadležnim instancama za njihovu smjenu.[61] Očigledno je da taj nekada obavezujući princip u drugoj polovini 18. stoljeća nije dosljedno poštovan.

59 Orijentalni institut, Zbirka ANU BiH, Aham defteri, 75 II, 144-146. (dalje: OIS, ANU BiH, AD)

60 Halil İnalcık, "Maḥkama", *Encyclopaedia of Islam*, Volume VI, New Edition, Leiden and Brill, 1991, 4.

61 OIS ANU BiH, AD III, 58, AD, 75 II, 51.

Način izvršavanja i tretiranje sudskih odluka

Hapšenja, izvršavanje sudskih presuda i odluke suda provođeni su putem institucija muteselima, vojvode i emina. Oni su bili lica koja su zadužena za izvršenje presude ili kadijine odluke, zasnovane na šerijatskom pravu ili „kānūnu" koji je donosio sultan. Osuđenici su bili dužni provesti u zatvoru onoliko koliko im je kadija propisao, o čemu su naprijed navedeni morali voditi računa. Koliko god sistem ponekad bio strog prema nekim počiniocima krivičnih i kaznenih djela, ipak je imao i svoju humaniju dimenziju koja pokazuje poštivanje ljudskog dostojanstva u postupku izvršenja sudske odluke i izdržavanja kazne. Ovo je naročito značajno s obzirom na već uvriježenu mitsku percepciju o teškim i nehumanim mjerama, posebno raznim vrstama mučenja i ponižavanja kojima su bili izloženi počinioci pojedinih krivičnih ili prekršajnih djela. S tim u vezi treba da se zna šta zakon propisuje kao mjeru i kako su pojedina djela tretirana i sankcionisana. U aktu iz 1758. godine, upućenom svim predstavnicima i nosiocima sudske vlasti, naibima i kadijama, izdata je naredba o mjerama koje treba poduzimati u procesu i tretmanu pojedinih prekršilaca. „Ubice i smutljivci koji izazivaju nerede", tj. „pobunjenici", tretirani su kao najteži prekršioci i za njih je bio nadležan Bosanski divan. Dužničko-povjerilački i lakši prijestupi imali su drugačiji tretman i to je rješavao lokalni kadija. Njegova obaveza je bila po potrebi izvršiti hapšenje i/ili provesti parnični postupak među strankama.

Instrukcije kadijama o postupanju u pojedinim pravnim pitanjima

Ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na neka pitanja koja se tiču kretanja pojedinih lica, zatim tužbenih zahtjeva i postupaka s osumnjičenima i zatvorenicima. Ti akti dolazili su od valije, odnosno s Bosanskog divana, a u nekim vanrednim slučajevima mogli su doći i od strane centralne vlasti i regulirani su fermanom izdatim u povodu nekih konkretnijih slučajeva ili na zahtjev pojedinih stranaka, lokalnog kadije koji je tražio instrukcije kako se odnositi prema pojedinim spornim slučajevima ili pak kao pojašnjenje i

olakšanje pokrajinskim organima sudske vlasti.

Iz nekih ranijih slučajeva (1753), doduše težih krivičnih djela, a nema razloga da tako nije i u drugim, lakšim ili prekršajnim djelima, kadiji je upućena instrukcija da za počinioce treba biti navedeno „ime, prezime, mjesto rođenja i mjesto počinjenja djela.“[62] To jasno propisuje način identifikacije počinilaca kaznenog ili prekršajnog djela.

U kasnijim dokumentima vidimo da su neka od ovih pitanja, koja se tiču procedure ili drugih pojedinosti vezanih za krivična djela, došla na dnevni red za rješavanje ili su samo obnovljena krajem 1757. i početkom 1758. godine. Očigledno da se to ponovo aktueliziralo po okončanju i/ili jenjavanju pobune u Bosni (1747-1757), jer se ukazala potreba da se te stvari još jednom u pokrajini iznova preispitaju i srede u drugom mandatu Mehmed-paše Kukavice kao valije, posebno uslijed prekoračenja koja su se događala prema pojedincima koji možda i nisu tretirani na human način ili shodno težini stvarne krivice.

Krajem 1757. (23. oktobra) s Bosanskog divana stigla je instrukcija kadijama, među kojima i tešanjskom, kako se ponašati u pojedinim slučajevima i predmetima. Prvo od čega su u tužbenim zahtjevima morali polaziti jeste osnovanost ili neosnovanost pojedinih tužbi. Kadija je po podnesenom tužbenom zahtjevu bio obavezan odrediti „istražitelja“ i „izvjestioca“ (*mubašira*) za svaki tužbeni zahtjev, koji je bio obavezan ustanoviti okolnosti i način na koji se neko prekršajno ili krivično djelo dogodilo. Troškove tog „uviđaja“ snosio je krivac, odnosno oni su se naplaćivali od „okrivljenog“ ili počinioca. U slučaju neosnovanosti optužbe troškove uviđaja snosio je podnosilac tužbe. Sud je imao obavezu u svome izvještaju Divanu navesti sve pojedinosti, visinu naplaćenih troškova po bilo kom osnovu, kao i imena lica od kojih je što naplaćeno. Istražitelji su ponekad bili neskromni u svojim zahtjevima te su od stranaka znali naplaćivati prekomjerne takse za svoje usluge, što je također smatrano prekršajnim djelom o kojem su kadije bile obavezne

62 fo. 26.

obavijestiti Divan i ured valije. Istim aktom upozoreni su i zajmodavci na pridržavanje okvira propisane kamate. Posebno su tretirani i propisi o boravištu i kretanju unutar i izvan kadiluka. Iseljavanje je barem deklarativno bilo zabranjeno, očito i iz razloga sprečavanja bijega i skrivanja pobunjenika. Kretanje unutar pokrajine je, naravno, bilo dozvoljeno, ali na propisan način. U postupku odobravanja kretanja ili promjene boravišta bilo je obavezno navesti sve generalije podnosioca: mjesto boravišta (selo ili grad i mahalu), broj kuće, odredište u koje ide, ko sve ide u društvu podnosioca zahtjeva za kretanje ili za promjenu boravišta i šta sve od živine ili materijalnih dobara ide s njim. I pored toga lokalni kadija mu nije mogao odobriti promjenu prebivališta, nego je to bilo u nadležnosti valije, o čemu je on lokalni nivo obavještavao posebnim aktom – bujuruldijom.[63]

Mučenje i ponižavanje pojedinaca bilo je izričito zabranjeno prilikom njihovog hapšenja i privođenja, ali i prilikom izdržavanja kazne. Ti postupci su zabranjeni, a posebno bilo koji oblik zlostavljanja vezanjem u lance i okove, što je ponižavanje i nepotrebno maltretiranje koje predstavlja i atak na dostojanstvo čovjeka.[64] Osumnjičeni je mogao biti vezan i vezan priveden, ali nije mogao biti vezan u lance ili drvene „okove".[65] Ova instrukcija upućena je 1758. godine po okončanju ustanka koji je u Bosni dogodio između 1747-1757. godine,[66] a za čijeg trajanja je očito bilo takve prakse i takvih pojava. To vidimo iz jednog podneska tešanjskog naiba 1755. godine. Zbog zaštite koju je pružio nekim buntovnicima kapetan Maglaja Mehmed-aga po naređenju valije bio je „okovan i pritvoren u Tešnju." Bile su to očigledno vanredne mjere koje su primjenjivane za buntovnike kao prekršioce jednog od najtežih krivičnih djela. Molba da se Mehmed-aga oslobodi se zasnivala na tome da je on „bolestan i star." Oslobođen je uz uvjet da drugi jamče i naravno da

63 fo. 94.

64 Od andrićevskog „nabijanja na kolac", jednog od najvećih povijesnih falsifikata na našim prostorima, i ovoga je „nekoliko svjetlosnih godina".

65 fo. 81, fo. 82.

66 A. Sućeska, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", 69-99; Muhamed Hadžijahić, „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća 99-137.

ponovo ne počini isto djelo.[67]

Aktom izdatim 1758. još jednom je ukazano na klasifikaciju djela prema njihovoj težini: lakša i teža krivična djela. Dužnici su imali karakter lakših prijestupnika, ali se i to smatralo krivičnim djelom lakše kategorije. Pod ovim su se podrazumijevale krađe i provale te ataci na imovinu. U kategoriju težih djela ubrajana su ubistva i pobunjenici, odnosno, kako ih izvor naziva, „smutljivci" te „oni koji izazivaju nerede", misleći na one koji uslijed svađa i fizičkih obračuna dovedu do teških povreda. Lokalni sud je obavezan opisati i dati kvalifikaciju djela koja je osnov za njegovo provođenje, odnosno slanje višoj sudskoj instanci. Sprovođenje prijestupnika organizira lokalni sud uz asistenciju službi suda ili od strane suda posebno delegiranih osoba koje ispunjavaju tu vrstu pretpostavki. Za lakše prijestupe lakše su i zatvorske mjere i one su imale vaspitni karakter. „Vi ćete ih držati uhapšenim samo dotle dok ne ispune dug prema drugima, ali tek toliko da ne mogu pobjeći, zatvorivši ih u običan zatvor."[68] S odgovarajućim mjerama morali su biti upoznati svi oni koji su na bilo koji način sudjelovali u eventualnim sankcijama ili radnjama protiv prekršilaca: kapetan, age, ajani, zabiti, zastupnici na carskim hasovima, kao i predstavnici stanovništva (sela, mahala ili nekih kategorija stanovništva, predstavnici esnafa i sl.) koji su sudjelovali u stvarima društvenog i javnog karaktera.

O nosiocima sudske vlasti na području kadiluka

Nakon sumarnog prikaza suštine uloge kadije i sastava službi njegove kancelarije želimo preći na pitanje nosioca najviše pravosudne funkcije kadiluka – kadije, u vrijeme u kojem su nastajali pojedini sudski predmeti u vremenskom okviru koji obuhvataju akti tešanjskog suda.

I pored obilja dokumenata iz dužeg vremenskog perioda, ovi akti ne pružaju previše prostora za praćenje imena na pozicijama kadija u Tešnju, tako da ih je dokumentiran relativno mali broj u odnosu na vremenski ok-

67 fo. 106.
68 fo. 82.

vir koji obuhvataju predmeti. Prema onome što nalazimo u sudskim aktima, na položaju kadija u Tešnju koji su rješavali neka od naprijed istaknutih pitanja te unosili dokumente u sudski protokol su: Husejn-efendija (1752-1753),[69] Mustafa-efendija (1753-54),[70] ponovo (drugi) Mustafa (1755-56),[71] Omer-efendija (1757),[72] hadži Alija (1757), Hasan-efendija (1758), Mehmed Ćurčić (1788), Hasan-efendija (1781) i Hulusi-efendija (1789). Iz navedenog se također vidi da je prvom naprijed spomenutom 1752. godine na položaju kadije u Tešnju prethodio Muharemi-efendija, smijenjen početkom augusta (1752).[73] Zapostavivši neke druge okolnosti i bez temeljite analize, za hadži Aliju se ponegdje u literaturi navodi: „Na dužnost tešanjskog kadije postavljen 1171/1757. godine. Dakle, smijenio je Husejna kadiju."[74] Zanemarimo li čak i naprijed istaknutu hronologiju i rotacije 1752-1758, nije moguće da jedno lice ostane tako dugo na položaju kadije, jer je funkcija kadije, u najbolja vremena za službu kadije u kontinuitetu, u 17. stoljeću mogla da se obavlja do dvije godine, a u 18. stoljeću dvadeset mjeseci ili samo godinu dana. Iz ovih akata se vidi da su u vrijeme njihovog nastanka kadije u redovnom mandatu na službi ostajale 20 mjeseci, dakle nepune dvije godine.[75] Među tešanjske kadije neopravdano je svrstan i Isa Arif, kadija Dervente

69 Prema dokumentiranom, kao kadija posljednji put se javlja 28. X 1753. (fo. 33).

70 Prvi put se javlja 22. XI. 1753, što znači da se smjena dogodila negdje u posljednjem kvartalu 1753. i da je on izravno naslijedio Husejn-ef. na položaju kadije u Tešnju.

71 Vjerovatno je između ove dvije godine neko drugi obavljao službu kadije, jer se teško jedno lice moglo zadržati toliko dugo. Kadije su imenovane najviše na period do dvije godine. fo. 106.

72 Pretpostavljamo da je riječ o Banjalučaninu kadiji Sim-zade hadži Omer-efendiji. Kao kadija službovao je u više mjesta u Bosni: Čelebi Pazaru, Banjoj Luci, Tešnju, Kamengradu i Bihaću. Vjerovatno mu je služba u Tešnju bila i prvo sudsko namještenje, jer pravo na posjedovanje pečata stekao 1757-58. godine.Tek kasnije dobio je epitet „hadži" koji se javljao uz njegovo ime. Vidi: Haso Popara, „Tri banjalučka arzuhala – prilog historiji Banje Luke -, *Anali GHB*, XXVII-XXVIII, Sarajevo 2008, 72-85.

73 U vremenu koje je prethodilo službovanju Muharemije, zbog kontinuiteta službe ali i povezanosti akata u dva sudska protokola, navest ćemo i kadije koje su na tom položaju prethodile nevedenim licima. To su: Jusuf (1741), Derviš Ebu Bekir (1741), Ajni-ef. (prije 1745), Arslan sin Mustafe, (1745), Mustafa (1746). Vidi: *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, 93, 97, 129, 113.

74 Almir Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, Pregled islamske duhovnosti tešanjskog kraja, Planjax, Tešanj, 2005, 66.

75 fo. 4.

1789. godine.[76]

Osim naprijed navedenih, u različitim kontekstima izravno spomenutih kadija ili naiba, želimo navesti i nekoliko lica koja se ne spominju u sudskim dokumentima (1752-1790), ali su u vremenskom okviru koji obuhvataju pojedini predmeti ili akti obavljali tu službu u Tešnju. Tako se lista kadija u drugoj polovini 18. stoljeća čini potpunijom. To su izvjesni Hafizade Mustafa, koji se kao kadija spominje 1754. godine,[77] zatim naib Mustafa 1760,[78] naib hadži Sulejman 1764,[79] naib Mustafa (1766).[80] Kako mandat naiba nije bio strogo ograničen, moguće je da je on sve vrijeme obavljao funkciju naiba u kontinuitetu. Nakon ovoga, gotovo deceniju nemamo nekih vijesti o kadijama ovog kadiluka. Tek 1775. godine spominje se ime kadije hadži Sulejman-efendije,[81] a potom iste godine kadije Mehmeda[82] i nešto kasnije kadije Osmana Abdusamedovića (1777).[83] Iza toga vrlo brzo slijede službovanja sljedećih lica: Omer-efendija (Rifdi Saraji, 1778),[84] potom naib Ibrahim (1779),[85] Hasan-efendija (1780-1781),[86] naib Ibrahim (1780),[87] Mustafa-efendija (1782),[88] Osman-efendija (1782),[89] Mustafa, Mehmed Rešid, Sejid Mehmed (1783),[90] Salih b. Ahmed Bosnevi Travniki (1784),[91]

76 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 68.
77 OIS ANU BiH, AD 85 I-II, 213. Ovaj kadija je ovjerio i legalizirao vakufnamu o podizanju mekteba u Novom Šeheru 11. ramazana 1168) 21. 6. 1755. Alija Bejtić, „Prosvjetne prilike u Novom Šeheru polovicom osamnaestog stoljeća", *El-Hidaje*, God. VII, br. 4-5, (1943-44), Sarajevo, 1943, 134.
78 OIS ANU BiH, AD 85 I-II, 348.
79 OIS ANU BiH, AD 85 I-II, 553.
80 OIS ANU BiH, AD 85 III, 58.
81 OIS ANU BiH, AD 85 III, 195.
82 OIS ANU BiH, AD 85 III, 244.
83 OIS ANU BiH, AD 85 III, 397.
84 OIS ANU BiH, AD 85 III, 494. Muhamed Sadik Omer Rifdi Saraji. A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 66.
85 OIS ANU BiH, AD 85 IV-V, 125,
86 fo. 111; OIS ANU BiH, AD 85 IV, 230.
87 OIS ANU BiH, AD 85 IV-V, 276.
88 OIS ANU BiH, AD 85 V, 21.
89 OIS ANU BiH, AD 85 V, 59.
90 Süleymaniye Kütüphanesi, Demirbaşı, R 149.
91 Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, Biblioteka Kulturno naslijeđe BiH, Svjetlost, Sarajevo 1988, 191-192. *Zbornik*

Mustafa naib (1785),[92] hadži Mehmed Rušdi (1787),[93] Ali Hulusi (1791),[94] Mehmed-efendija (1791),[95] Music Nedžib Sulejman (1792)[96] i naib Mehmed Seid (1792).[97] Česte smjene kadija uzrokovane su brojnim razlozima, zbog čega nije čudo što se u jednom veoma kratkom vremenu izmijeni više kadija, a da im predviđeni mandat nije istekao do kraja. Može to biti imenovanje na neku novu funkciju, da je ranije dobio da završi negdje drugdje započeti mandat kadije i slično.

Devijacije u sudskom sistemu

Bez obzira na to što su po prirodi svoje funkcije kadije čuvari poretka, sistema, u funkciji zaštite prava i dijeljenja pravde, i kadije ne odgovore uvijek toj svojoj ulozi. Ranije smo to vidjeli na primjeru Muharemije, a ima indicija da je i neki od kadija, čije ime nije navedeno, ali je službovao prije Omer-efendije (1757), bio sklon koruptivnim radnjama i primanju mita. Takvu pritužbu višoj instanci u Travniku uputio je izvjesni Alija, optužujući „tešanjskog kadiju“ za „protuzakonitu odluku“ za koju je isti primio „dvadeset dukata“ pri presudi u zemljišnom sporu u selu Netače, danas zaseoku Omanjske kod Tešnja. Taj spor trebao je sredinom 1757. godine riješiti aktuelni kadija Omer-efendija.[98] Da su kadije tih godina bile sklone određenim nezakonitostima, i da stanovništvo nije bilo zadovoljno, vidi se i iz sadržaja fermana upućenog 1758. (3. 2). Koliko god ovaj ferman imao općenit karakter, iz njega vidimo da je i sudski sistem poprilično oslabio i

fetvi prepisao je kao muftija u Tešnju 1763. godine, a u istom kodeksu je prepisao *Kanunnamu sultana Sulejmana o zemljišnim posjedima*, bez datacije o vremenu prijepisa. Također je prepisao jednu *Pjesmu o osvojenju* (tzv. Fethiyya) na kojoj je stajalo: „Prepisano u Tešnju 1199/1784. godine“, sa potpisom: Salih b. Ahmed Bosnevi Travniki u vrijeme dok je bio kadija u Tešnju.

92 OIS ANU BiH, AD 85 VI, 12.

93 OIS ANU BiH, AD 85 VI, 144-146.

94 OIS ANU BiH, AD 75 II, 201.

95 Riječ je o kadiji Tešnja koji je trenutno bez službe, na „čekanju“ do novog imenovanja, nastanjenom u Sarajevu. On se pojavljuje u svojstvu svjedoka porotnika 27. 12. 1791. godine. GHB, Sidžil 32, fo. 78.

96 OIS ANU BiH, AD 85 VI, 212.

97 OIS ANU BiH, AD 85 VI, 237.

98 fo. 57.

da je bilo ne samo opravdanog nego i vrlo ozbiljnog razloga za intervenciju. Osim mnogobrojnih sudskih taksi, koje su se umnožavale i služile kao sredstvo za uzimanje novca, kadije su očito pronalazile i drugi način dolaska do „dodatnih izvora prihoda" uzimajući poklone i sudeći ne po pravu i pravdi nego prema drugim kriterijima. Nije to bila nepoznanica ni centralnoj vlasti, a očito su pritužbe s terena alarmirale da im se uputi upozorenje, zbog čega se u fermanu kadijama posvećuje posebna pažnja: „U povjerenim tužbama ne smiju držati ni jednu stranu, nego moraju postupati pravedno. Bez posebnog odobrenja ne smiju nikoga slati iz jednog u drugi kadiluk.

Kadije i naibi ne smiju ništa više naplaćivati za izdavanje *hudžeta* nego što je kanunom propisano na ime takozvanog *hardž-i kitābet,* kao ni za upis u sidžile ili ostale predmete iz sudske nadležnosti.

Isto tako se zabranjuje primanje mita i postupanje na štetu druge strane u sporu, čega se treba dobro čuvati."[99] U istom fermanu na još jednom mjestu izričito se naređuje: „Službenici suda ne smiju uzimati mito." Sve to očito znači da je ta praksa uzela maha i da je centralna vlast o svemu bila dobro informisana. Sankcija predviđena za nosioce sudskih funkcija u ovom slučaju jeste „brisanje sa spiska kadija", što je značilo automatski i kraj njihove kadijske karijere. A za jednog pravosudnog službenika nema veće kazne nego diskvalifikacija iz službe i nemogućnost povratka u istu. Činjenica je da je jedna optužba evidentirana i u Tešnju govori da ni kadije Tešnja nisu izuzetak od općeg stanja koje je zavladalo u pravosudnom sistemu Osmanskoga Carstva.

Naprijed istaknuto govori samo o tim pojavama u Bosni. Ali iz dokumenata pred sami kraj 18. stoljeća (1789) vidimo da su slična upozorenja upućena svim mulama, kadijama i naibima u srednjem „krilu Rumelije" i da su evidentne razne zloupotrebe ljudi iz sudskog sistema posvuda u Rumeliji. A kako je to funkcioniralo vidi se iz navoda: „Nakon što se uzme u zakup po već određenoj cijeni, oni tu cijenu podvostruče, pa silom uzimaju od sirotinje.

99 fo. 83. (1758. god.)

Taj dodatak na propisanu cijenu kadije dijele među se, kao i gradske ćehaje i mubašir. Na ovaj način se upropaštava imovina sirotinje."[100]

Sudeći prema onome što je sačuvano, problem u sudstvu je naročito bio izražen u posljednjim decenijama 18. stoljeća. Sve su češće pritužbe na nosioce sudske službe. U nekoliko godina više puta susrećemo predmete koji na to ukazuju (1778, 1785. i 1787). Najprije nalazimo pritužbe stanovništva na kadiju i naiba u Tešnju 1778. Mimo uobičajene prakse oni napuštaju svoja službena mjesta (*mehkeme*) i na taj način zloupotrebljavaju položaj, bez zahtjeva stranaka traže ostavinske diobe, pri čemu za to naplaćuju i veće takse od propisanih. Njihov „terenski rad" podrazumijevao je niz drugih obaveza za stanovništvo koje su oni sami nametali: konačenje, ishrana i sl. Problem je tim veći što oni nisu išli sami, nego su to radili u pratnji konjanika, vjerovatno sudskih policajaca, kojima je također trebalo osigurati logistiku.[101] Da su pojedine kadije podmitljive i potkupljive vidi se i iz zemljišnog spora koji je 1779. preuzeo kadija Travnika Feraizi Alija, jer je tešanjski sudija očito bio pristran u tom predmetu. Taj slučaj došao je i do šejhul-islama, koji ga je delegirao kadiji Travnika kako bi se izbjegla pristranost i osigurao najpravedeniji ishod. Kadija Omer (Rifdi Saraji) i naib Ibrahim su 1191. (1777-78) izdali hudžet za koji nisu imali pravnog osnova, tako da su na nelegalan način u posjed zemljišta Agić Mustafe i Mehmeda došli braća Pobrić, Mustafa i Husejn.[102]

Nije poznato kako su pojedinci uspijevali da uđu u sudski sistem protivno općem pravilu po kojem lokalno stanovništvo ne može vršiti sudsku vlast upravo iz predostrožnosti od korupcije, osiguravanju nepristranosti i sprečavanju moguće podmitljivosti. No kako se uveliko, između ostalog, uz pomoć „trgovine položajima" dolazilo i do kadijskih pozicija, nije čudo da se te pojave susreću i u Tešnju.[103] Već 1766. stanovništvo Tešnja je protestovalo

100 fo. 73.
101 OIS ANU BiH, AD 85 III, 429, 433.
102 OIS ANU BiH, AD 85 IV-V, 62-63.
103 A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 168-176; Ahmed S. Aličić, „Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)", *POF*, 32-33/1982-83, Sarajevo,

protiv naiba Mustafe jer je mještanin, i još uz to sklon uzimanju povišenih taksi, mimo propisanih tarifa.[104]

Iz navedenog razloga je i stanovništvo Žepča 1785. godine tražilo smjenu naiba Saliha jer je mještanin, a osim toga „naplaćuje veće takse". Kao što se vidi, obrazac optužbi u više slučajeva je istovjetan.[105] Na nesavjestan rad i kršenje sudijskog kodeksa žalilo se i stanovništvo Maglaja i Žepča 1787. godine. Njihovu žalbu višim instancama uputio je kadija Tešnja Mehmed Rušdi. Bar prema optužbi, osim što su mimo propisa hodali po selima i živjeli na račun seljaštva, svoje zadatke su povjeravali drugim licima, izricali kazne i bez suđenja, dakle, po slobodnom nahođenju.[106] Revoltirano ponašanjem pojedinih kadija ili naiba, ni stanovništvo nije štedjelo nosioce sudskih funkcija, tako da su neke kadije bile na meti, te su ih pojedinci izlagali neprijatnostima. Kadija Ali Hulusi-efendija u Žepču 1789. godine žrtva je Omer-baše i društva, koji su mu otuđili 1.950 groša.[107] Hasan, naib Žepča, 1781. godine bio je također meta „odmetnika" iz sela Vučić, i to Šutović Alije, Abdulaha, Mustafe i Mehmeda.[108]

Odnosi između nosilaca sudske vlasti i stanovništva nisu uvijek bili besprijekorni. Razlozi su ponekad opravdani i razumljivi, a ponekad vrlo neočekivani. Stanovništvo je itekako moglo utjecati na smjenu, ali i dati doprinos u imenovanju pojedinih lica na položaje u sudskim uredima. Radili su to putem predstavki, žalbi, pritužbi na kadije. Ako se one pokažu opravdanim, kadija ili neki drugi službenik se smjenjivao, izuzev ako ne uživa neku posebnu zaštitu koju je zadobio uz korupciju ili na neki drugi način. Kroz negativne slučajeve ne treba generalizirati stanje u sudstvu, pogotovo poistovjećivati sve kadije ili näibe s negativnim pojavama jer nalazimo i podneske koji idu u korist nosioca sudske vlasti i daju pozitivniju sliku o sudskom sistemu.

1984, 168-176.
104 OIS ANU BiH, AD III, 58.
105 OIS ANU BiH, AD 75 II, 51.
106 OIS ANU BiH, AD 75 II, 144-146.
107 OIS ANU BiH, AD 75 II, 201.
108 fo. 87.

Sva društvena elita „ulema, kapetani, age, i ostali uglednici tešanjskog kadiluka“ uputili su 1787. arz Visokoj Porti da se kadiji Rušdi Muhamed-efendiji dodijeli doživotni mandat kadije u Tešnju.[109] Vjerovatno je svojom pravednošću zadobio naklonost stanovništva. Da je bilo subjektivnog odnosa u pojedinim pritužbama svjedoče dva potpuno suprotna mišljenja, jedno stanovnika Tešnja i banjalučkog kadije Mustafa-efendije, a drugo stanovnika Banje Luke o kadiji Sim-zade hadži Omer-efendiji. Očito da je na pritužbe u Tešnju smjenjen s položaja kadije ali i Banjoj Luci s položaja nāiba, dok se u arzuhalu za njega tvrdi da je on „čestit, ugledan i pošten alim“. Bio je to zahtjev kojim se moli njegovo postavljenje za naiba u Banjoj Luci.[110] S pravom se može postaviti i pitanje subjektivnosti, budući da Banjalučani mole za imenovanje svoga sugrađanina i to u rodno mjesto, dok je s druge strane u Tešnju isti očito nepoželjan. Vijesti o svemu su isuviše šture da bi se mogao dati razložan sud na temelju kojeg bi se moglo doći do odgovora koja od navedenih strana je imala opravdane razloge za svoje zahtjeve.

Nāibi

Obim posla ne dopušta da kadija može sve obavljati sam, posebno ako je riječ o širem prostoru koji on treba da pokriva, ili je riječ o većim gradovima te brojnijim seoskim naseljima i stanovništvom. Ponekad ne uspijeva pokrivati sve obaveze ni u samom sjedištu kadiluka ili naprosto bude spriječen obavljati pojedine obaveze, zbog čega za takve situacije imenuje svoga zamjenika i u sjedištu kadiluka. Stoga, u mjestima gradskoga tipa udaljenijim u odnosu na samo sjedište suda, na području kadiluka kadije moraju imati svoje pomoćnike (*naibe*) koji ih mijenjaju u njihovim poslovima i obavezama. Naibi su prvi i najvažniji saradnici kadije u sudačkim pitanjima i on ih imenuje na određeno vrijeme ili na konkretan posao.[111] Naibi nisu ograničeni kratkotrajnošću roka službe kao kadije. Ipak, iz prakse ovoga suda ne bi se

109 Salih Trako Lejla Gazić, *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost*, Sarajevo, 1997, 288.
110 H. Poprara, „Tri banjalučka arzuhala – prilog historiji Banje Luke“ 73, 85.
111 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 117.

moglo reći da su naibi tako dugo ostajali na svojim pozicijama. Sve ukazuje da su se mijenjali često kao i kadije, bez obzira na to što se u literaturi navodi da su mogli ostati i dvije do tri decenije.[112] Naibova se služba finansirala iz raznolikih taksi koje je sud naplaćivao za svoje pravne usluge. Kadija mu je najčešće dodjeljivao poslove koji su inspekcijsko-istražnog karaktera, kao što su istrage, inspekcije, verifikacije, osim ako određene okolnosti ne nalažu i nešto drugačije. Procesne i pretresne poslove uglavnom je obavljao kadija. Usprkos dugom razdoblju i velikom broju predmeta, opet susrećemo relativno mali broj imena u ulozi naiba. Od prvih pomoćnika kadije nakon 1752. spominju se: naib Alija (1756, 1757, 1758), Musa, naib kadije (1757), Fojničanin Garibi-efendija (1757). Izvjesni Musa se spominjao i kao pisar suda (1756), što bi moglo upućivati da je iz službe pisara unaprijeđen u položaj naiba, dok su neki drugi iz statusa naiba unaprijeđeni u status kadije. Isto tako, evidentno je da se pojedina lica nakon kadijskog mandata pojavljuju i kao „naibi".[113] Valija Mehmed-paša dao je 1758. (21. 3) odobrenje da hadži Alija, temeljem kadijske murasele, može vršiti funkciju naiba. Njegovo postavljenje tražilo je stanovništvo, a aktuelni kadija Hasan-efendija uputio molbu valiji. I ovdje se susrećemo s vrlo neobičnom i zanimljivom situacijom. Nakon što je Hasan-efendija imenovao hadži Aliju svojim zamjenikom - naibom, ovaj je istu dužnost prenio na Omer-efendiju već od 1. redžeba 1171. (11. 3. 1758), dakle odmah po njegovom imenovanju.[114]

Očigledno se ovdje radi o nekoj vrsti rotacije, jer su kadije, ovisno od okolnosti, mogle na toj poziciji ostati samo godinu dana. U dokumentima na dva mjesta nalazimo pečat kadije h. Alije. Pravo na posjedovanje i izradu pečata on je stekao 1160. (1747/48) godine, što znači da je još od toga vremena u sudskoj službi. Na još dva mjesta nalazimo i drugi pečat, što je potvrda originalnosti samog protokola ili pak njegovog dijela.[115] Isto to potvrđuje i

112 Mehmed İpşirli, „Naib", *TDV, İA*, C. 32, 312-313.
113 Tatjana Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*, Srednja Europa, Zagreb, 2007, 45-48.
114 fo. 60.
115 fo. 84 i fo. 90. Nečitak pečat postoji i na fo. 34 i fo. 110. Oblici pečata su različiti. Pečat hadži Alije je pravougaonog, dok je drugi pečat okruglog oblika.

murasela koja se nalazi na prvim listovima sudskog registra. Hadži Alija se tako u različitim kontekstima titulira kao naib 1756. godine (11. 7), 1757. (21. 10) i 1758. (11. 3), a kao kadija 1756. (15. 4) i 1757. (25. 9).[116] I iz ovoga se nazire i svojevrsna relativnost tituliranja, kao i neka hronološka i neslaganja, jer se u manje od dva mjeseca vrlo jasno i bez dvojbe isto lice titulira kao kadija 25. septembra 1757, a 21. oktobra iste godine, dakle ni mjesec dana kasnije, kao naib. Za očekivati je da se ta hijerarhija kreće od naiba do kadije, a ne obrnuto, kao što se iz ove hronologije nazire, prvo kadija pa onda naib. U tim rotacijama neki su sa viših dobivali i niže rangirane službe, što je opet povoljnije u odnosu na „čekanje", privremeno ostajanje bez službe i neizvjesnost kada će se doći na red i ponovno dobiti prilika za imenovanje. Takva praksa prisutna je i u drugim područjima u vrijeme čekanja pojedinih nosilaca sudskih funkcija. Glasoviti sarajevski kadija Mustafa Muhibi(ć) tokom prve polovine 19. stoljeća u više navrata obnašao je službu pisara, kadije i naiba. Nižerangirane službe dobijao je po isteku kadijskog mandata.[117] U uvjetima poremećenog reda i dobivanja službe neregularnim putem, to je vodilo u veliku neizvjesnost, čak i kada se radilo i o vrlo sposobnim i licima dostojnim takve službe.

U nadležnosti kadije Tešnja bile su i sudske ispostave nahija Žepče i Maglaj, što znači da je kadija imao svoga opunomoćenog zastupnika u Žepču i Maglaju, preko kojih je obavljao određene poslove i dio svojih ovlasti prenosio na svoje zamjenike (*naibe*). Njih su imenovale kadije, uz saglasnost i odobrenje Bosanskog divana i samog valije. U mnogim dokumentima to se izričito i ističe, jer su upućeni, između ostalih, i tamošnjim kadijinim naibima, ali se oni uvijek oslovljavaju „naibu nahije Žepče" ili „naibu nahije Maglaj", ili sličnom sintagmom, samo „naibu Žepča" ili „naibu Maglaja". Iako se vrlo rijetko spominju imenom, povremeno nailazimo na imena pojedinih „naiba". Međutim, samo je jednom naib Žepča potpisan imenom, i to „Omer", sredinom 1756. godine. Nekoliko godina kasnije (1760) znamo

116 fo. 60, fo. 104, fo. 84, fo. 98.
117 T. Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija*, 45-48.

da je u Žepču kao naib službovao Mustafa.[118] Manja grupa ljudi pokušala ga je diskreditovati, ali su u njegovu odbranu stali prvaci „svi učeni ljudi, age, kapetan“, ali i većina stanovništva. Njegovi simpatizeri su ga okvalifikovali i „kao učena i prijatna“, što nekima ipak nije bilo dovoljno, te su tražili njegovu smjenu.

I kasniji podaci su samo fragmentarni i vrlo rijetki. Sljedeće saznanje o tome imamo iz 1781. godine, kada se „Osman-efendija“ navodi kao „bivši naib Žepča.“[119] Ubrzo poslije njega na položaju naiba Žepča spominje se Hasan, a najvjerojatnije se to dogodilo prije kraja 1781. godine.[120] Iz drugih izvora doznajemo da je poslije njega kao naib u Žepču bio Salih-efendija.[121] Nije nam poznato tačno vrijeme njegove službe. Međutim, znamo da je 1788. funkciju naiba u Žepču vršio izvjesni Mustafa-efendija. Muraselom od 2. 9. 1788. imenovao ga kadija Tešnja, Mehmed Ćurčić.[122] Svi drugi naibi u cjelokupnom razdoblju ostali su nam nepoznati.

Kātibi

Obavezan sastavni dio jedne sudske institucije su pisari (*kātibi*) kroz čije ruke prođu svi ulazni i izlazni akti. Oni prate kadiju u pravnim poslovima, prate sudske postupke, vode službene zabilješke, upisuju kadijine odluke ili predmete. Često je broj pisara (*kātiba*) bio više od jednog. To je ovisilo od brojnosti cjelokupnog aparata, teritorijalnog opsega kadiluka i frekvencije predmeta koji su dolazili na sud. Na čelu te službe nalazio se „glavni pisar“ ili „generalni sekretar“ (*başkātib*),[123] posebno ako se radilo o prostranijim kadilucima i sudovima s brojnijim personalom. Nažalost, nemamo mnogo informacija o tome koja su sve lica obavljala pisarske poslove u Tešnju. Te službe su trajale duže od kadijske, no i pored toga iznenađuje mali broj mjesta ili dokumenata u kojima se spominju pisari u bilo kom kontekstu. Tek

118 OIS ANU BiH, AD 85 I-II, 348.
119 fo. 116.
120 fo. 87.
121 OIS ANU BiH, AD 75 II, 51.
122 fo. 64.
123 H. İnalcık, “Maḥkama”, *Encyclopaedia of Islam*, Volume VI, 4.

od početka 1756. imamo izvjesnije vijesti o tome. Pisar Mehmed je umro, a „učeni Musa-halifa sin Ahmedov je najdostojniji toga položaja." Iz ovoga se nazire da je on već bio na pripravničkoj službi kod svoga prethodnika i možemo reći „učitelja" Mehmeda, od kojega je učio sudski „pisarski" zanat. Iz atributa „učeni" jasno se daje do znanja da je on dobro savladao „pisarske vještine". Zahtjev za njegovo postavljenje tražio je kadija Mustafa, a potvrda imenovanja stigla je sredinom februara 1756. godine.[124] Do kraja 1756. (26. 12) on se spominje kao pisar *(kātib)*. To daje dovoljno argumenata da bi on mogao biti unaprijeđen u „nāiba", jer se već od sljedeće 1757. (22. 3) spominje „Musa, naib kadije".[125] Iz kasnijeg vremena potječe i vijest da je 1777. (9. 5 - 6. 6) kao pisar suda u Tešnju službovao Ibrahim sin Ahmeda Pehlivanovića.[126] U svim slučajevima za usluge suda, sastavljanje deftera ili nekog drugog akta, posebno kod raznih razreza, sud je za uslugu i troškove te vrste naplaćivao tzv. „*kātibiju*", dakle, troškove popisa ili troškove sastavljanja „deftera", iz čega se, između ostalog, finasirala i ova služba. Najčešće se to radilo kod razreza poreza, popisa imovine umrlih lica i sličnih poslova koji su zahtijevali detaljan i uz to vrlo precizan popis i obračun. Iz fermana se vidi da se u tome pretjerivalo i da nije imalo osnova, iako je itekako prisutno u mnogim razrezima. Prema onome kako se susreću u praksi suda u Tešnju, ti troškovi su iznosili 10%.

Muhziri

Ovo je posebna služba pri sudu, koju najčešće nije obavljalo jedno lice, nego njih više. To je ovisilo od veličine kadiluka i same organizacije suda shodno lokalnim potrebama. Sud je u izvanrednim okolnostima, posebno u manjim kadilucima i manjim sudovima, mogao funkcionirati bez nekih službi, recimo pisara (*kātiba*), ali nije mogao funkcionirati bez sudske policije

124 fo. 105.
125 fo. 51.
126 Fehim Nametak, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. IV, Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo 1998, 206-207, 237.

(*muhzira*), koju nije mogla nadomjestiti niti jedna druga služba pri sudu.[127] Iz akata kadija vidimo da je pri sudu u Tešnju postojao „ured za privođenje na sud" ili, kako se vrlo često koristi, „sudski pozivar". Nije to samo obični „dostavljač poziva", ili pojednostavljeno kurir, nego služba sa znatno značajnijom ulogom i većim ovlastima, čija zadaća jeste bila osigurati prisustvo strana u postupku.[128] Za te svoje poslove, od kadije ili od sudske instance koja je tražila privođenje, dobivali su službeni nalog za privođenje (*murāselu*) kojim je osiguravan legalitet privođenja. U slučaju potrebe, „sudski izvršitelj" mogao je dobiti i pomoć nekog iz reda lokalnih vojnih struktura. O tome je odlučivao sam kadija i on je taj koji je tražio intervenciju. Na prijedlog ili na „molbu" kadije, koju je dostavljao centralnim vlastima, muhziri su birani iz reda lokalnog stanovništva, najčešće iz vojničkih slojeva društva, o čemu je odabrani kandidat dobivao berat kao i svi drugi imenovani službenici. Na službi je ostajao sve dok ju je obavljao besprijekorno ili dok nije bio lišen zbog nesavjesnog obavljanja, pritužbi ili ličnih razloga.

Na čelu sudske policije u jednom sudskom okrugu stajao je obično *muhzirbaša* pod izravnom „komandom" suda, odnosno kadije kao najodgovornijeg lica jednog sudskog okruga.[129] Ne znamo, niti je moguće ustanoviti, tačan broj sudskih policajaca koji su bili angažirani, posebno u odnosu na prirodu posla, kao i činjenicu da su trebali često ići na teren kako bi dostavljali sudske pozive i privodili sudu stranke, zatim dostavljali sudske i građansko-pravne odluke i presude. Uvijek ih je trebalo biti više i morali su imati konja kao osnovno transportno sredstvo za mjesta udaljena od sjedišta suda. Posjed konja je uvjet da bi se neko uopće mogao kandidirati za tu službu. Broj ovih službenika opet je ovisio od faktora koje smo navodili za druge službe. To je posebno bilo važno za ovu službu s obzirom na složenost posla. Za razliku od drugih sudskih službi, koje su najčešće svoje poslove obavljali u prostorijama suda, ova služba imala je više terenski karakter. Stoga se u

127 Recep Ahiskali, „Muhzir", *TDV, İA*, C. 31, Istanbul, 2006, 85-86.
128 R. C. Jennings "Kadi, Court, and Legal Procedure...", 150-153.
129 H. İnalcık, "Maḥkama", *Encyclopaedia of Islam*, Volume VI, 4; M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 79.

fizičkom smislu može smatrati najzahtjevnijom službom, jer je podrazumijevala terenski rad, obilazak mjesta u kojima se dogodio spor, prekršajno i krivično djelo, ili mjesta iz kojih potječu strane u postupku i neophodno ih je privesti ili im dostaviti neku od obavijesti ili odluka suda.

Sudski policajci su posebno značajan faktor kada su u pitanju teži prekršaji ili krivična djela, naročito ona teža. U službi suda u Tešnju u ovom svojstvu najčešće se javlja izvjesni Hasan (1756-1758), vrlo često različito etiketiran od strane pisara – „aga u uredu za privođenje“ ili „čauš“. Bez obzira na različita tituliranja, vjerovatno je riječ o istoj osobi, jer se uglavnom radi o relativno kratkom vremenskom okviru ili pak njegovom statusnom napredovanju. U jednom dokumentu iz 1757. kao muhzir se spominje Hasan-čauš,[130] te Šaban-ćehaja (1757).[131] Iz kasnijih godina susreće se samo još jedno ime, Halil (1781).[132] Iz ovoga bi se dalo razumjeti da su i sudski policajci bili rangirani, bez obzira na to što ih izvor uvijek dosljedno ne spominje prema njihovim činovima ili statusima u redu sudske policije. No, ako je aga, ili čauš, to znači da je i u toj službi čak i na nižim nivoima, osim muhzirbaše, evidentna hijerarhija. Za ove usluge plaćale su se posebne takse (*ihzāriya*) koje je sud određivao i naplaćivao od stranaka za koje su muhziri morali biti angažirani.

Pomoćne službe u sudu

Postojale su i pomoćne službe i *pomoćni službenici* pri uredu kadije, koji se javljaju više puta. Te su službe obavljali: Alija (1756), Ali-baša (1756), Mustafa (1756), softa Mehmed (2. 8. 1757), Uzeir softa (10. 10. 1757), softa Osman (18. 12. 1757), Mehmed (1757-58), Osman (18. 12. 1757),[133] Meh-med-baša (8. 1. 1758) i mula Mehmed (17. 2. 1758). Zanimljivo je da se u pomoćnim službama javljaju i dva mlada službenika, softe – učenici medrese, ako ne još uvijek u procesu naobrazbe, onda je sasvim sigurno riječ

130 fo. 81.
131 fo. 92.
132 fo. 101.
133 fo. 81, fo. 92, fo. 97.

o novim svršenicima neke od obrazovnih ustanova iz Tešnja. Bez obzira na sve druge moguće opcije, kao zaključak se nameće da je najvjerovatnije riječ o svršenicima Ferhad-begove medrese u Tešnju. To znači da su softe Mehmed, Uzeir i Osman kao mladi došli da odrade početni staž kod kadije Tešnja i da su se već tu pripremali za neku od državnih službi, da li pri sudu ili nekoj ustanovi obrazovnog karaktera, shodno stepenu obrazovanja i rangu škole koju su pohađali. Ne potcjenjujući osnovno značenje riječi „softa", ovdje se nameće u prvi plan u značenju osobe koja stažira ili je na nekoj pripravničkoj službi. Nažalost, kasnije ih ne nalazimo ni na kakvoj funkciji, ili im taj atribut nije dodavan uz ime. Također vidimo da se među pomoćnim službenicima nalaze i „veterani". Kako drugačije tumačiti titulu *mule* među pomoćnim službenicima, kao i titulu „baše". Vjerovatno ove titule odražavaju svojevrsnu hijerarhiju unutar odjela pomoćnih službi kadije, što bi značilo da je hijerarhijski to išlo sljedećim redoslijedom: baša Mehmed, mula Mehmed i softe Mehmed, Uzeir i Osman kao početnici i pripravnici u sudu.

Svjedoci čina (*şühûdü'l-hâl*)

Sudski postupci su bili otvorenog tipa i imali su javni karakter, tako da im se moglo prisustvovati službeno i neslužbeno. Kako bi se osigurao karakter javnosti postupka, pri sudu je ustanovljena posebna institucija porotnika (*şühûdü'l-hâl*), čiji broj nije bio strogo propisan niti je službeno ograničavan. To je nešto što je prisutno i u drugim pravnim sistemima, na isti ili sličan način. I u evropskoj pravnoj praksi postoji „stalno vijeće" i „povremeno vijeće" iz reda građana, što odgovara instituciji *şühûdü'l-hâl* u osmanskom sistemu.[134] To je „ad hoc" tijelo koje se formira od slučaja do slučaja, ali ne znači da se pojedinci ne mogu pojavljivati više puta kao članovi tog tijela. Kao što je poznato,[135] ovo je nestalno tijelo i nije bilo obavezujuće u

134 M. A. Aydın, "Mahkeme", 341-344, posebno na str. 343. Jennings ga naziva „*ad hoc* committee of 'Muslims'". R. C. Jennings "Kadi, Court, and Legal Procedure...", 146; Огњен Крешић „Хришћани као сведоци чина (*şuhud ul-hal*) на кадијским судовима у Османском царству", Зборник Матице српске за историју, 89, Матица српска, Одељење за друштвене науке, Матица српска, Нови Сад, 2014, 23-34.

135 H. İnalcık, "Maḥkama", 4.

svim predmetima, a to se potvrđuje i pravnom praksom u ovome kadiluku, gdje u sudskim izvorima imamo mnogo predmeta zavedenih bez upisanih porotnika. Ni na što se u literaturi ne gleda i ne tumači tako različito kao što je institucija *şühûdü'l-hâl*. U interpretacijama se uglavnom promatra iz perspektive vlastitog izvornog korpusa, te otuda i proizlaze razlike u definicijama suštine uloge ovoga tijela pri sudu. Logično je očekivati da različiti izvori daju i različite pretpostavke za interpretaciju. Ako tome dodamo još vremensku i teritorijalnu razliku, pa još i pravnu tradiciju, onda su stavovi još udaljeniji. Kako god, mora se imati na umu činjenica da će svaki izvor ponuditi nešto drugačije pretpostavke i da dosta toga ovisi od izvora do izvora i brojnih drugih okolnosti: vremenskih, geografskih, društvenih i sl. Stoga se čini nepotrebnim ograničavati se na uže faktore koji sigurno mogu utjecati na konačne zaključke. Generalni zaključci se ne mogu donositi na temelju užeg izvornog korpusa, zatim uskog vremenskog, geografskog ili pravnog iskustva. Sužavanje u bilo kom od tih segmenata znači reduciranje suštine instituta *şühûdü'l-hâl* pri sudu. U institutuciji *şühûdü'l-hâl* neki autori vide tri osnovne funkcije kroz koje se osigurava javnost postupka, izvor potrebnih saznanja, izvor ili garant za običajnu pravnu praksu.[136]

Institucija svjedoka čina (*şühûdü'l-hâl*) vrlo je važan sastavni element pravosudnog sistema u Osmanskom Carstvu. Međutim, njihova uloga nije uloga svjedoka „očevidaca", kako to sam naziv na prvi pogled sugerira, u nekoj krivičnoj radnji ili nekim drugim pravnim sporovima ili predmetima, bez obzira na to što se pojavljuju i prisutni su i u tim slučajevima. U sporovima privatno-pravne prirode sudija poziva svjedoke da potvrde ili demantuju „navod" optužbe u svojstvu odbrane ili argumentacije stranke. Institucija ovih svjedoka (*şühûdü'l-hâl*) u ovom kontekstu ima šire značenje, ona daje legalitet i legitimitet ispravnosti pravnog postupka. Važnija je tim prije što je čine ugledna lica lokalne zajednice, odnosno prostora kadiluka, ovisno od predmeta o kojem sud vodi postupak i treba da dā svoju riječ. Ti porotnici

136 Hülya Taş, „Osmanlı Kadı Mahkemesindeki ‹Şühûdü›l-Hâl› Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44 (2008), Ankara, 2008, 38.

se biraju iz reda poznavalaca običajnog prava i običaja jednog kraja.[137] I još jedan vrlo važan momenat ističe se u ovakvim slučajevima. Obično se među ovim „svjedocima čina" nalazi neko iz one društvene kategorije lica koja su jedna od strana u postupku, bilo da je riječ o poslovnim osobama (zanatlije, trgovci), ulemi, stanovnicima pojedinih naselja i mahala ili pak pripadnicima vojničkih redova.[138] Oni kadiji pomažu da ne donese presudu koja bi, između ostalog, bila u suprotnosti s običajima i praksom. Ako predmet ima širi značaj i po svojoj suštini, pravnom značaju i pravnom dejstvu nadilazi teritorijalni okvir kadiluka, onda se u svojstvu „svjedoka" (*şühûdü'l-hâl*) pozivaju lica koja na tom nivou imaju društvenu ulogu ili značaj. To je posebno uočljivo u vjenčanjima iz udaljenijih mjesta, na kojima se u tom svojstvu pojavljuje neko ko zastupa mladoženju ili mladu, a potječe iz kraja iz kojeg dolazi stranka. I u predmetima koji su nastali na sudu u Tešnju ta se institucija javlja u sljedećim vrstama predmeta: vjenčanjima, tužbama, legalizaciji vakufa, poklonima, punomoćima, zavjetima, oporukama, jamstvima i procesima. Analiza pokazuje da je ova institucija dokumentirana u ukupno 95 predmeta nastalih na sudu u Tešnju.

Najviši i najznačajniji sudski postupak, „sudska porota - vijeće", održan je u tvrđavi u Tešnju (25. 10) 1753. pred valijom Mehmed-pašom Kukavicom koji je tim povodom i došao u Tešanj. Pravnu formu tog akta sročio je bosanski vojni sudija Gulšeni Mehmed. To je u suštini zavjet o očuvanju mira u tešanjskom kraju, u povodu pojave pobunjenika, sljedbenika Muharemije. Ovdje je mnogo važnije ko se pojavljuje u ulozi svjedoka (*şühûdü'l-hâl*): Hasan, kapetan tvrđave Kamengrada; hadži Šaban, kapetan Prijedora; Ibšir-beg, kapetan tvrđave Bihać; Mustafa-aga, emin čauša; Abdulah-aga, ćehaja čauša; Ibrahim-efendija, timar tezkeredžija; Mustafa-efendija, timar defterdar; Mehmed-beg, ćehaja bosanske defterhane; Mustafa-efendija, defterdar bosanske blagajne; Njegova visost Bektaš-paša,

137 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 81; R. C. Jennings „Kadi, Court, and Legal Procedure...", 142-146.

138 R. C. Jennings „Kadi, Court, and Legal Procedure...", 144; H. Taş, „Osmanlı Kadı Mahkemesindeki 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", 25-44.

mutesarif Klisa i drugi.[139] Kao što se vidi, u ovom slučaju to je kombinacija tri bosanska kapetana, šest ljudi pokrajinske administracije (*Bosanskog divana*) i sandžakbeg Klisa.[140] Istim povodom valija Mehmed-paša bio je i u Žepču, no nemamo ovako decidirane podatke o svemu onome što se tamo događalo u tom smislu. Sve što je vidljivo iz jedne murasele, jeste to da su valijine posjete Tešnju i Žepču imale isti povod.[141]

Budući da su bračni ugovori najbrojniji dokumenti sadržani u sudskim spisima, prirodno je očekivati da se ova institucija najčešće javlja upravo u tim predmetima. Nažalost, i u ovom slučaju nedostaje konzistentnosti, pri čemu je kod većine vjenčanja (78) korištena i dokumentirana institucija porote *şühûdü'l-hâl*, dok u 43 slučaja to ili nije korišteno ili nije dokumentirano. Ovisno od toga ko se vjenčaje, odnosno iz kojeg su kraja ugovorne strane, ovisi i sastav svjedoka. Premda ne postoji neki poseban kriterij odabira niti uvjet koji bi neko trebao ispuniti da bi mogao biti počašćen takvom ulogom, ipak se vidi da se kao svjedoci u ovom slučaju rijetko pojavljuju lica koja nemaju neko društveno ili profesionalno obilježje ili status. Vjerovatno to ovisi i od samih stranaka pri vjenčanju koje utječu na sastav porote *şühûdü'l-hâl*. Osim lica iz samoga Tešnja i njegove uže ili dalje okoline, koliko se iz dokumentiranog može vidjeti, u pojedinim predmetima sudjelovala su i lica iz udaljenijih mjesta i krajeva: Zenice (Broda), Žepča, Doboja, Maglaja. Vidimo da se vrlo često nalaze i pojedini službenici suda u toj ulozi. To znači da ih je sud postavljao („ispred suda") i delegirao pojedina lica u sastav tima svjedoka.[142] Ostaje dilema da li su tu po službenoj dužnosti ili je u nedostatku drugih lica, radi potpunosti porote i cjelokupnog pravnog postupka, kadija delegirao i ljude iz pravosuđa da nadomjeste odsustvo trećih lica. U analizi dokumentiranih slučajeva sudski izvršioci su ponajčešće od svih drugih sudjelovali u aktivnostima suda u instituciji *şühûdü'l-hâl*. Njihovo učešće u vjenčanjima čini preko petine (22%) ukupnog broja sudjelovanja porote u

139 O organizaciji Bosanskog divana vidi: H. Šabanović, „Bosanski divan", 19-45.
140 fo. 27.
141 fo. 102.
142 fo. 20.

bračnim predmetima. Moguće da je to imalo i svoju pragmatičnu dimenziju, jer su uvijek „prisutni“ na sudu u odnosu na lica koja je trebalo okupljati ne samo izvan suda u gradu nego i iz daljih mjesta. Treba svakako računati na svakodnevne životne, poslovne i profesionalne obaveze potencijalnih članova tog „vijeća“, a izvan su suda. U jednom od vjenčanja u toj ulozi u Tešnju našao se i silah-aga bosanskog valije.[143] Teško je pretpostaviti razlog, ali bi se mogao tražiti možda u rodbinskim vezama, porijeklu s područja Žepča ili prolasku člana pokrajinske administracije i ukazivanju počasti visokorangiranom funkcioneru. Uz njega svakako treba izdvojiti nekoliko lica koja su sasvim sigurno imala viši stepen autoriteta prirodom svoga položaja u društvu: ugledni kadija, hafiz-efendija, muderis, kapetan, ugledni imam iz Tešnja. Što se tiče ostalih, ovdje ćemo istaći da su to: age, alemdari, aščije, baša iz kasabe Zenica,[144] baše, bašeskije, berberi, buljubaše, čauši, ćehaje, dizdar-age, efendije, hadžije, hodže, imami, kalfe, katibi, mjesni imami, muhafizi tvrđave, muhziri, mule, odabaše ekmekčija, odabaše, pekari, pomoćni službenici, softe, službenici suda, spahije, sudski pisari, tabaci i terzije. Kada sumiramo sve navedeno, vidimo da su to, dakle, pripadnici vojničkog, ulemanskog, zanatskog sloja ili drugi ugledniji članovi zajednice i društva (*vojnici, zanatlije i ulema, službenici suda ili naprosto uglednici u lokalnoj zajednici*).

Od vrste, značaja i težine sudskog postupka ovisio je i broj članova ovoga tijela. Vidjeli smo naprijed da je u poroti održanoj u Tešnju, uz prisustvo valije, u tom svojstvu bilo 11 visokopozicioniranih lica, što pokrajinske administracije što predstavnika pojedinih kapetanija. Ovdje ćemo kao polazište uzeti najfrekventnije predmete, a to su vjenčanja koja su najbrojniji akti općenito, pa prema tome i u instituciji *şühûdü'l-hâl*. Broj prisutnih „porotnika“ varirao je između dva i pet. Jedan je izuzetak od tog pravila, u kojem je samo jedno lice u svojstvu svjedoka. Šta je sve utjecalo na broj porotnika teško je sa sigurnošću kazati. Ono što se može pouzdano ustvrditi jeste da nije u izravnoj vezi s visinom bračnog ugovora, odnosno mehra, te

143 Mladenci iz Žepča i Ozimica, 1788. god., fo. 35.
144 fo. 79.

da to nije utjecalo na broj članova porote. Kriterij je teško dokučiti iz dokumentiranih slučajeva, ali bi to mogao biti socijalni i društveni status porodice „mladoženje".

Kod tužbi je stvar nešto drugačija i tu je, čini se, presuđivala težina slučaja. U tužbama se broj porotnika kretao od dva do pet u jednostavnijim tužbenim zahtjevima, dok su složenije tužbe imale i veći broj porotnika – sedam, pa i devet. Za teže krivično djelo razbojništva i krađe u kući hadži Husejna porotu je činilo devet lica. Za drugo razbojništvo (*otmica i krađa*) koje se, istina kasnije, dogodilo u Viništu kod Zavidovića 1781. godine, u sastavu porote nalazilo se sedam lica.[145] Tužbenom zahtjevu Fatime iz Karšijake 1778. godine za privođenje jamca Fazlije Islama iz Zenice porotu je sačinjavalo pet lica, i to tri „mule" i dva „bega", dakle, s društvenog i socijalnog stanovišta vrlo respektabilna porota.[146]

Jamstvo je očito također zahtijevalo širu porotu. Sve su prilike da je i tu težina samoga čina ovisila od povoda i težine „počinjenog djela." Krivična djela, posebno ona koja su nastala po osnovu političke odgovornosti i okvalificirana kao djela protiv države smatrala su se težim krivičnim djelima za koje je nadležnost imala viša instanca, dakle sama pokrajinska vlast personificirana u Bosanskom divanu ili najviše rangiranim instancama tog pokrajinskog tijela. Garancije za političke zatvorenike iz Sarajeva koji su sudjelovali u jednoj pobuni krajem 1789. godine, koje su dala četvorica uglednih Sarajlija, trebala je popratiti porota od šest članova vijeća.[147]

Da je jamstvo imalo težinu i zahtijevalo vrlo ozbiljan pravni tretman potvrđuje i činjenica da je činu jamstva jednog lica za bizaran problem međuljudskih odnosa bila neophodna porota od četiri člana. Ismail-baša je jamčio za bračni par, Hasana i Umihanu iz Karšijake, „da će se dobro slagati sa svojim susjedima, da ih neće psovati i krasti."[148] Dakle, gotovo beznačajan

145 fo. 111.
146 fo. 77.
147 fo. 77.
148 fo. 74.

međuljudski problem trebalo je raspraviti i potvrditi četveročlano porotno vijeće.

Minimalno četveročlano porotno vijeće susrećemo i kod darivanja, iako u tom slučaju nije do kraja jasno da li samo četveročlano ili ih je bilo i više, jer se navodi i „ostali". Očito da je ono bilo sastavljeno od više porotnika, čija imena u ovom slučaju nisu unesena u ovaj spis, što ne znači da u nekom drugom nisu bili sadržani. Očito da je ovo bila priručna bilježnica i priručno dokumentiranje. Kada se pogleda sadržaj poklona, onda na neki način postaje jasnije zašto je naizgled beznačajan akt trebao tako brojnu porotu. Riječ je o nekretnini, mulkovnom posjedu koji su činili „kuhinja pokrivena šindrom, soba, avlija i samanluk." Dvije su vrlo važne činjenice u ovom slučaju. Taj poklon je kompenzacija za uslugu očito duže skrbi o darovatelju(ici), a drugo, spomenuti mulk se nalazio u samom središtu grada, „čaršijskom džematu ispod tvrđave". Vjerovatno je na brojnost porote utjecalo i to što je poklonjeno imanje sa sve četiri strane omeđeno također mulkovnim posjedima te je trebalo pravno „ojačati" i „potvrditi" čin dara, radi eventualnih kasnijih sporova, kako glede nasljednika tako i glede susjeda koji su svojim posjedima okruživali spomenuto imanje.

Punomoć za prodaju nekretnine 1780. ubrajala se u one radnje kojima je prisustvovao brojniji porotnički tim. Ovaj je slučaj zanimljiviji prije svega po tome što su u njemu učestvovali članovi iz Žepča i Travnika. Kako god, porotu je činilo šest lica: dva imama, dvojica mula i dvojica aga.[149]

Neočekivano brojna porota od jedanaest porotnika javlja se u „zavjetnom činu" Adžem Ibrahima kod odricanja od „svakog opojnog pića" (1757. god.), uz obećanje na spremnost za batinanje „na javnom trgu" ako prekrši zavjet. Ako je broj porotnika od jedanaest lica neko iznenađenje, onda sasvim sigurno nije sastav porote u kojoj nalazimo pet lica s titulom „efendija", što znači članova iz reda „uleme", i to: jedan profesor (*muderis*), četvorica imama, trojica mula, kapetan i dvojica aga. Riječ je, dakle, o formiranju najprimje-

149 fo. 113.

renijeg porotnog vijeća koje po pravnoj prirodi pitanja pripada upravo porotnicima iz sfere islamske vjerske naobrazbe i sigurno boljim poznavaocima šerijatskopravnih propisa.[150] Za svaki slučaj, tu su i predstavnici iz reda vojničkog staleža, kapetan, age i jedan predstavnik zanatskog esnafa. U sudskoj realizaciji oporuke (vasijeta) i pravnoj legalizaciji njenog izvršenja (1781), u svojstvu porotnika sudjelovalo je pet lica, među kojima je predstavnik vojničkog reda (*aga*), trojica učenih (*mula*) i sudski policajac (*muhzir*) kao predstavnik suda.[151] Nakon svih naprijed istaknutih slučajeva, ispod očekivanja je da se u dokumentiranju i obnovljenoj legalizaciji vakufa i vakufske imovine na području kadiluka nađu svega po dva porotnika. To je čudnije tim prije što je riječ o ponovnom zavođenju vakufske imovine čije su vakufname stradale u napadu Eugena Savojskog na Tešanj.[152] Doduše, u tom procesu sudjelovali su i svi službenici vakufa i za tu priliku delegiran i poseban inspektor mubašir Ahmed-aga, ali u svojstvu porotnika, osim što se spominje mali broj lica, oni se spominju u dokumentiranju samo nekih vakufa, a ne svih.[153]

150 fo. 117.
151 fo. 117.
152 F. Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu*, 155. Pošto je procjena bila da je Tešanj lakše osvojiti nego Maglaj i Doboj, 1. 11. 1697. hiljadu pješadinaca i 600 konjanika upućeno je ka Tešnju. Artiljerijska paljba vršena je iz osam topova sa sinhroniziranim napadima pješadije i konjanika. Nakon više neuspjelih poziva na predaju, grad se nije predavao, a zbog potrebe daljeg napredovanja opsada Tešnja je napuštena. Tako je ostao neosvojen, ali sa velikim posljedicama i razaranjima.
153 fo. 84-85.

SUDSKI PREDMETI I SUDSKI SPOROVI

Vrste sudskih predmeta i akata u drugoj polovini 18. stoljeća

U navedenom razdoblju u zbirci sudskih dokumenata nalazimo preko 470 različitih sudskih (za)bilješki ili predmeta koje su kadije ili njihove službe trebale rješavati ili pratiti njihovu provedbu. Međutim, odmah želimo naglasiti da ih je 14 nepotpunih i nedovršenih, bilo da je riječ o nekim specifičnim sudskim predmetima, kao što su tužbe, ili početak, ponekad samo naslov nekih dokumenata s viših instanci vlasti. Na osnovu suštine sadržaja ili vrste dokumenta pokušali smo ustanoviti strukturu vrste predmeta koji su svoje mjesto našli u ovom sudskom protokolu. Oni su raznorodni i vrlo zanimljivi. Stoga ih dajemo u klasifikaciji koju smo ustanovili po općem tematskom principu u kojem je suština sadržaja zabilješke određivala imenovanje barem najbrojnijih predmeta. Ovdje ih navodimo prema broju njihove zastupljenosti: vjenčanja 120, bujuruldija 104, tužbi 37, arzova 25, fermana 22, zabilješki o smrti 20, naredbi 14, temessuka 11, deftera vakufa 10, ilama 10, murasela 6, razreza hrane 6, jamčevina 5, ostavina 5, berata 5, cijene mesa 3, otmica 3, ozljeda 3, pekari i cijena hljeba 3, pismo 3, imenovanje kadije 2, određivanje mesara/kasapa 2, obećanje/izjava 2, poravnanje računa 2 i mnogi drugi dokumenti i sudske zabilješke koje kadije ili njihovi pomoćnici unose kao svoje službene akte.

Među navedenim predmetima je i po jedan koji se odnosi na slijedeća pitanja: defter hrane, iznos razreza, izvještaj mubašira, krađa, mobilizacija, molba (ilam izvještaj), napomena o vakufu, mobilizacija majstora, neuljudnost, obračun s aščijom, odobrenje valije, sudska odluka, odobrenje

tešanjskom kadiji, ozljeda, pad, paljevina, poklon, poništenje braka, popis hrane, popis komorskih konja, potvrda naređenja, potvrda oslobađanja, pozajmica, poziv na sud, prelazak na islam, preljuba, privođenje na Divan Bosne, priznanje krivice, provjera, punomoć, razvod braka, registracije isplate, sječa drvene građe, smjena kadije, snabdijevanje mliječnim proizvodima, sudski troškovi, sumnjičenje na ubistvo, tezkera, udarac nožem u glavu, upis posudbe, upozorenje, usmena saglasnost za vjenčanje, vakufnama, zabilješka, zabiti i džabije, prodaja pod zakup, zapis o diobi i zavjet - sudsko vijeće. Ovo se ističe radi detaljnijeg uvida u raznolikost samoga sadržaja sudskih aktivnosti na jednom području.[154]

Dokumenti viših sudskih instanci - krivična djela pobune

Osim naprijed navedenih nosilaca sudskih funkcija nalazimo i imena kadija drugih kadiluka, kao i različitih nivoa u sudskom sistemu u kojem je i kadiluk Tešanj, ali i predmete koji su po različitim osnovama ili povodima prosljeđivani višim sudskim instancama i u koje su bili uključeni nosioci

154 Zbog toga dokumenti i predmeti sadržani u zbirci sudskih akata (sidžila) i jesu bili čest predmet interesovanja historičara i ljubitelja prošlosti općenito. Ovdje želimo skrenuti pažnju na neke od najznačajnijih naslova u kojima su korišteni predmeti iz domena rada kadije Tešnja. Alija Bejtić, „Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752-1756 i 1757-1760)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom,* VI-VII/1956-57, Sarajevo, 1958, 80-85; A. Sućeska, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću“, 69-99. Sućeska je tek djelimično koristio neke podatke sudskog protokola Tešnja, budući da u to vrijeme nije bilo poznato gdje se on nalazio. Podatke je koristio preko ispisa koje je ranije načinio Mehmed Mujezinović. Za navedeno pitanje Sućeska se od izvorne građe osmanske provenijencije uglavnom oslanjao na Muhimme i Šikajet deftere. Sudski protokol (sidžil) je kasnije pronađen, preveden i obilato ga je u svome radu koristio Muhamed Hadžijahić, koji je za navedeno pitanje znatno više iscrpio njegov sadržaj, bar onih dokumenata koji se tiču pobune i u neposrednoj su vezi s problemom koji te javio tih godina. M. Hadžijahić, „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća“, 99-137; M. Spasojević, „Sidžil tešanjskog kadiluka 1751-1789. godine“, 130-136; Mustafa Ćeman, „Kronologija Tešnja i okolice“, Tešnjak, Tešanj, 1989. Isti: *Tešanj i okolica kroz historiju, studije – rasprave – članci – prilozi – bibliografija,* Tešanj, 1989 (neobjavljeni rukopis); A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 62-70; Aladin Husić, „Tešanjski vakufi (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)“ *Anali GHB*, XXIX-XXX, Sarajevo, 2009, 41-64.

pojedinih nivoa sudske vlasti. Stoga ćemo se osvrnuti i na pitanja koja su sadržana u predmetima dokumentiranim na sudu u Tešnju. Analiza je pokazala da su dokumentirana trideset tri krivična djela koja su predmet viših sudskih instanci i čijim povodom su nastala 43 akta, bilo da su išli s nižim ka višim ili s viših ka nižim nivoima. Ukazivanje na taj segment počet ćemo ipak od onih koji su išli s viših instanci, vojnih sudaca Rumelije i pokrajine Bosne ili Bosanskog divana. To je iznimno visok procenat, gotovo 10% predmeta. S druge strane to i ne iznenađuje, s obzirom na događaje i zbivanja koja su se tih godina odvijala u tešanjskom kraju.

Kadisakeri (*kādî-i asker*) ili vojni suci za dva područja Carstva, Rumeliju i Anadoliju, vodili su evidencije svih kadija, kako onih na službi tako i onih na „čekanju", i na osnovu toga predlagali i vršili imenovanja na pojedine pozicije ovisno od ukazanih potreba i ispunjenosti uvjeta da neko bude imenovan. Osim kadija, u njihovoj nadležnosti je bilo i imenovanje muderisa.[155] Bez obzira na široke nadležnosti u sferi sudstva i obrazovanja, ime kadiaskera – vojnog suca Rumelije nadležnog za imenovanje svih kadija u evropskom dijelu Carstva, pa tako i onih na području kadiluka Tešanj, nalazimo samo jednom dokumentiranog u izvorima koji potječu iz suda u Tešnju, iako se pojavljuju imena više kadija. To je kadiasker Abdulah, koji je smijenio Muharemiju te dao odobrenje i prenio ovlasti na Husejn-efendiju da može vršiti sudske poslove. Te ovlasti prenio je negdje početkom augusta 1752. godine, nakon smjene buntovnog kadije Muharemije.[156]

U različitim kontekstima i na različitim dokumentima svoje mjesto su nalazila i druga lica iz sudskog sistema, posebno u Bosni. Među ovima na prvom mjestu želimo istaći Gulšeni Mehmeda, vojnog suca ili vojnog kadiju u Bosni 1753. godine. On se pojavljuje i sudjeluje u iznimnim slučajevima i onim pitanjima koja su imala karakter težih krivičnih djela, posebno

155 *Islam Ansiklopedisi*, Cilt 25, 140-143; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 87; Jozef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992, 63; M. İpşirli, „Osmansko državno uređenje", 325-327.

156 fo. 4.

onih koja se kvalificiraju „izdajom". Doduše, ovdje se ne pojavljuje često, tek dva puta, i to govori o značaju problema u koje se, između ostalih, i on morao umiješati. Naime, u procesu suzbijanja pobune koju je predvodio nekadašnji kadija Muharemija (smijenjen 1752) i njegovog utjecaja posebno u tešanjskom kraju, gdje je očigledno uživao podršku, vojni kadija je pravno osmislio rješenje i postupak, definirao obaveze, jamstva i način zavođenja reda. Po tim instrukcijama je 25. oktobra 1753. pod valijinim rukovođenjem održano posebno sudsko vijeće u kojemu su sudjelovala ugledna lica iz samoga Tešnja, kao i predstavnici izvan grada. U vijeću su sudjelovali predstavnici civilnog i vojnog života u gradu Tešnju: muderis Mustafa-efendija; hadži Hasan-efendija, imam; Mustafa-efendija, mualim; Halil-efendija; kapetan tvrđave Ali-aga; Ibrahim-aga, aga đonlija; Ahmed-aga, aga azapa; Isa-aga, aga konjanika; Mustafa-aga, aga azapa velike tabije. Osim njih, učešće u postupku uzeli su predstavnici i ugledna lica pojedinih sela ovim redom: iz sela Šije (Ahmed sin Husejna), Čifluk (Omer-hodža sin Osmanov), Liješnice (Delihasanović Alija), Kosova (Sejmenović Husejn), Moševac (Mujanović Husejn), Planje (Hasan-hodža sin Alije i Ibrahim-baša), iz sela Kaloševići (Ćemalović Mustafa), iz Miljanovaca (Šaban sin Osmanov i Krezubi Alić Hasan), Teslića (Redžep sin Ramadana), Ranković (Abdulah sin Salihov i Omer sin Beširov), Kamenice (Durmiš sin Sinanov i Jusuf sin Ibrahimov), kao i zabiti čija imena nisu navedena. Zavjet i garancije navedenih date su na sljedeće:

- pokornost šerijatu i naredbama, tj. državi,
- jamstvo (*kefilema*) da među njima neće biti buntovnika,
- garancija da neće dozvoliti Muharemiji ulazak na teritorij kadiluka,
- u slučaju ulaska, Muharemija će biti uhvaćen i predat „živ ili mrtav",
- u slučaju ulaska, buntovnike će pohvatati i predati valiji,
- jamčevina za garancije iznosi 6.000 groša.

U svojstvu svjedoka porotnika ovome ročištu prisustvovali su i svojim potpisima ove garancije potvrdili visokorangirani pojedinci: Hasan, kapetan Kamengrada; hadži Šaban, kapetan Prijedora; Ibšir-beg, kapetan Bihaća; Mustafa-aga, emin čauša; Abdulah-aga, ćehaja čauša; Ibrahim-efendija, timar tezkeredžija; Mustafa-efendija, timar defterdar; Mehmed-beg, ćehaja bosanske defterhane; Mustafa-efendija, defterdar bosanske blagajne; Bektaš-paša, sandžakbeg Klisa.[157] Ovo pitanje je nadilazilo lokalni karakter i otuda su u postupak bili involvirani nosioci pokrajinskih vlasti, ali i vojni funkcioneri pojedinih regionalnih područja. Iz kancelarije vojnog suca Gulšeni Mehmeda istim povodom upućena je i murasela adresirana „imamima nastanjenim u kasabi Tešanj, kapetanima, agama i svim ostalim stanovnicima te kasabe..." Suština ove murasele odnosila se na ponašanje odgovornih, kao i stanovništva, u slučaju pojave buntovnika ili njihovog vođe Muharemije na području kadiluka, posebno u Tešnju i Žepču, gdje je te 1753. godine bilo najkritičnije što se tiče pobune i aktera iste.[158] Valija je izdao naredbu za hapšenje pobunjenika na području kadiluka te kažnjavanje po šerijatu, a u slučaju suprotstavljanja izvršenje smrtne kazne bez suđenja.[159] U to vrijeme (25. 10. 1753) vođa ustanka Muharemija još uvijek je bio živ. Valija sa svojom pratnjom ne samo da je prošao kroz Žepče nego je najvjerovatnije održao istu porotu u Žepču krećući se ka Tešnju. Istina, zapisa porotnog vijećanja u Žepču nemamo, ali se sasvim sigurno bitnije nije razlikovalo od ovog koje imamo dokumentirano od strane kadije u Tešnju. Ono bi bilo posebno interesantno sa stanovišta sastava porote, a suština problema je ista. U tom slučaju mogli bismo vidjeti ko su lokalni „predstavnici" ili nosioci pojedinih funkcija, te ljudi od povjerenja.

Zanimljivo je da se veliki broj dokumenata i predmeta općenito odnosi na najteža krivična djela, „pobunu" ili djelo izdaje, kako je kvalificira zakonski propis tog vremena. Po intenzitetu najkritičnije vrijeme je 1753. godina u kojoj su, osim naprijed navedenih, još sedam krivičnih djela koja

157 fo. 27.
158 fo. 102.
159 fo. 102.

se odnose na pobunu ili pobunjenike u bilo kojem kontekstu. Sva ta pitanja išla su na više instance. Tim povodom Divan je imenovao specijalnog „istražitelja" Husejn-agu koji je trebao ispitati i ustanoviti stanje na terenu u više kadiluka[160] te o svemu obavijestiti pokrajinsku vladu. Obaveza je bila izručiti pobunjenike na Divanski sud.[161] On je išao u oružanoj pratnji od 200 konjanika iz valijine garde. U toj svojoj misiji, na području Tešnja i Maglaja suočio se s otvorenim oružanim otporom predvođenim Halilom,[162] osuđenim na smrt prije 25. 9. 1753. godine.[163] Tom prilikom uhapšena su 32 pobunjenika „koja se terete smrtnom kaznom". Presuda za 30 pritvorenika nije izvršena, i oni su do kraja godine ipak „pomilovani" i abolirani od izvršenja prvobitne kazne koja im je preinačena u zatvorsku kaznu koju su izdržavali u tešanjskoj tvrđavi, „gdje treba da se poprave."[164] Molbu za njihovo pomilovanje u novembru mjesecu uputio je Mustafa, kadija Tešnja.[165] Oni su sredinom decembra uvjetno oslobođeni i uz kauciju od 1.000 groša pušteni iz zatvora. Dvojica, Jusuf iz Novog Sela i Bekir iz Teslića, su izuzeti od „pomilovanja" i zadržani i dalje u zatvoru kao nepokolebljive pristalice i pobunjenici.[166] Međutim, čuvanje naprijed istaknute grupe pritvorenika je izrodilo aferu u kojoj je glavni akter i krivac bio Husejn, dizdar Tešnja. On je ucjenjivao zatvorenike od njih uzimao mito, te je neke puštao iz tamnice, primjenjujući selektivno pravdu za čije izvršenje je u ovom slučaju bio zadužen. Stoga je i sam bio predmet istrage i suđenja, što je razlog privođenja

160 U dokumentu se spominju sljedeći kadiluci: Tešanj, Tuzla, Gračanica, Birče, Srebrenica, Zvornik, Prozor, Neretva i Konjic.

161 fo. 25-26.

162 fo. 26. „Prema fermanu kojega mi imamo, kao i prema fetvi i časnom hudžetu, koji je izdan prilikom suđenja, izrečena je smrtna kazna spomenutom pobunjeniku Halilu i ostalim pobunjenicima" (25. 9. 1753). Nikakva druga identifikaciona odrednica o spomenutom Halilu nije navedena, niti ime oca, prezime ili mjesto porijekla. Za njega je u kontekstu događaja samo navedeno „vođa nasilnika". Kako se iz dokumenta od 25. 9. 1753. godine vidi, njemu je već izrečena smrtna kazna i on ne može biti identičan sa Halil-bašom, „vođom sarajevskih pobunjenika", koji se javlja 29. 5. 1756. godine.

163 fo. 26.

164 fo. 30.

165 fo. 30.

166 fo. 30.

na Divan.[167]

Pod sumnjom da pomaže i štiti pobunjenike Ahmeda i Mehmeda, sinove Zolte iz nahije Maglaj, u tešanjsku tvrđavu je pritvoren je Mehmed-aga. Kadija Tešnja je podnio molbu Divanu (1754) za njegovo puštanje na slobodu zbog starosti i bolesti. Valija je odobrio takav zahtjev jer, u suštini, on nije pritvoren zbog stvarne podrške pobunjenicima, nego zbog toga što im je bio jamac. Kao mjeru valija je naredio hapšenje te dvojice „kavgadžija i odmetnika", ali i spaljivanje njihovih kuća kao preventivnu i kaznenu mjeru protiv njih kao pobunjenika.[168] Sudeći prema nedostatku dokumentiranih slučajeva koji se tiču pobunjenika, moglo bi se kazati da je nastalo svojevrsno zatišje do proljeća 1757. godine. U mjesecu martu 1757. javljaju se vijesti o ubacivanju pobunjenika iz Sarajeva, Fojnice i Visokog na područje tešanjskog kadiluka, kao i pobunjenika iz naselja Vučić, Perović i Marjan, i to: Karalić Husejn, Žiljo Husejn, Memić Hasan, Turčinović i Samardžić. Valija je zatražio njihovo hapšenje i privođenje na Bosanski divan. Isto je traženo i za pobunjenika „Mula Abdiju" iz Maglaja.[169]

Krivična djela ubistva

Osim navedenog, iz nadležnosti kadije Tešnja i njegovih naiba bilo je izuzeto i delegirano višoj instanci, Bosanskom divanu, još osam težih krivičnih djela ubistva ili sumnje za ubistvo. Najviše ih se dogodilo 1757. godine, čak četiri, 1753. dva ubistva i 1788. godine dva ubistva. Nažalost, ishodi tih suđenja najčešće su nepoznati jer ih nije dokumentirao lokalni kadija, nego se to dešavalo u mjestu i institucijama gdje je suđenje obavljeno. Među prva dokumentirana krivična djela spada ubistvo Martina iz Komušine, čiji počinioci su bili poznati, i to: Ilija, Stjepan i Milić. U prvom pokušaju nije dokazano da su navedeni ubice, i pored toga što su bili osumnjičeni. Međutim, sud nije ni odbacio u potpunosti navedenu sumnju, nego je ostavio mogućnost ponovnog suđenja. U ponovljenom postupku ubice su osuđene, ali ne znamo

167 fo. 30.
168 fo. 106.
169 fo. 46, 48.

visinu kazne. Ne samo da je dokazano ubistvo nego su dokazane i okolnosti pod kojima se to dogodilo. Uzrok tragičnog događaja sa smrtnim posljedicama bila je obična svađa na parceli stradalog.[170] Dokumenti vezani za ovaj slučaj nisu datirani, ali se to dogodilo vjerovatno u prvoj polovini 1753. godine.[171] Naime, tada je cjelokupni proces već bio završen i osumnjičenici su se nalazili u zatvoru. U tom slučaju ubistvo se najvjerovatnije dogodilo u drugoj polovini 1752. godine. Dva su argumenta za takvu pretpostavku. Prvo, što podnesak stanovnika sela datira iz maja 1753. godine. Dakle, nije se moglo odigrati sve tako brzo, i događaj, i dva suđenja, i zatvor. Drugo, što je taj predmet među onima koji su prvi uneseni u sidžil, prije smjene kadije Muharemije. Što se tiče drugih krivičnih djela ubistava, ona su dokumentirana sljedećim hronološkim redoslijedom:

- Tešanjskog ciganina Husejna u Dragalovcima (1753) ubio je Bešo sin Hasana iz Drinčića, o čemu je Divan obaviješten od strane kadije Mustafe.[172] Kao istražno lice za ovaj slučaj delegiran je „mubašir Abdulah-aga". Ishod postupka i presude nije poznat.[173]

- Za ubistvo Husejna Mustafina (1757) osumnjičeni su „odmetnici" Hasan i Sulejman. To je trebalo dodatno provjeriti i ustanoviti, ispitati širi krug ljudi, među kojima i mjesnog imama i stanovnike, kako bi se to ubistvo dodatno preispitalo na Bosanskom divanu.[174] Rezultat suđenja nije poznat.

- Iste 1757. godine dogodilo se i ubistvo „jednog zimije" u Pridjelu, čiji ubica nije poznat. O tom pitanju valija je naredio istragu i privođenje „vezanog ubice radi suđenja prema šerijatu." Ishod istrage, kao i suđenja, nije poznat.[175]

170 fo. 2, fo. 18.
171 Ova se pretpostavka zasniva na činjenici da je dokumentirano na samom početku sidžila.
172 fo. 32.
173 fo. 32.
174 fo. 43.
175 fo. 44.

- Po prijavi da je 1757. u selu Pridjel počinjeno „umorstvo Merjeme, žene Ibrahima" naređeno je da se u tom slučaju odgovori na dva pitanja: način umorstva i „ko je ubica". Nije izostao ni uobičajeni zahtjev za izručenje ubice Divanu. Okolnosti, način umorstva i onoga ko je to uradio trebao je identifikovati lokalni sud i ubicu samo isporučiti na „izvršenje šerijatom propisane kazne", tj. pogubljenje.[176] Očito da se ovdje nije tražilo dodatno dokazivanje ili neko ponovljeno suđenje na višoj instanci, nego da viši sud samo potvrdi ono što je propisao zakon i da se izvrši zakonska sankcija.

- Nesretni slučaj utapanja dokumentiran je dva puta, s različitim kvalifikacijama. U prvom slučaju utapanje Husejna iz Pljevalja na rijeci Bosni 1757. godine pretvorilo se u sumnju na ubistvo, posebno zbog činjenice da nije pronađeno tijelo utopljenika. Da bi se stvari podrobnije ustanovile, traženo je da se tim povodom privede skeledžija, kao i drugi koji bi mogli imati informaciju ili veze s tim događajem.[177] Drugo utapanje Dursuna sina Muharemovog iz sela Brnjica, koje pripada nahiji Zenica, i Osmana sina Jusufovog iz sela Vučića u nahiji Maglaj dogodilo se nešto ranije (7. IV 1757) na rijeci Krivaji. Zbog ishoda sa smrtnom posljedicom Divan je tražio službeni izvještaj kadije koji je dostavio naib Musa i potvrdio okolnosti i način utapanja, uz svjedočanstva očevidaca.[178]

- Nakon ovih slučajeva, više od tri decenije nemamo dokumentiranih predmeta teških krivičnih djela sa smrtnim ishodom. Divanu je (1788) stigao podnesak da se rasvijetle okolnosti ubistva Nikole Tuke u Mračaju kod Žepča. Barem kako je to opisano u naredbi dostavljenoj lokalnom sudskom organu, žepačkom naibu, ovo ubistvo je dio jednog malo složenijeg plana, jer su tijelo ubijenog „žitelji sela sakrili" u nadi da će ubistvo lakše prikriti. Osim što se izričito traži pronalazak leša, naređeno je i sljedeće: „Navedeno selo, kao i susjedna sela treba pretražiti..."[179] U ovakvim slučajevima cijelo

176 fo. 53.
177 fo. 53.
178 fo. 101.
179 fo. 67.

selo smatralo se odgovornim dok se ne pronađe ubica i podlijegalo je sankcijama kaznene naravi, kroz novčano obeštećenje, odnosno, plaćanje krvarine oštećenoj porodici.[180]

Iste 1788. godine, samo na njenom isteku, dogodilo se ubistvo zimije Stanka sina Dragojla iz Vukmanovića, također pod nerasvijetljenim okolnostima i od strane nepoznatog počinioca. U sudskoj proceduri trebalo je pronaći i privesti počinioca ili više njih.[181]

Istrage ove vrste organizira sud preko posebno delegiranih lica (*mubāšira*) za svaki od navedenih slučajeva i one se, dakle, rade u kooperaciji sa sudom i službama pri sudu. Uz to, nakon svakog izvještaja Bosanski divan daje instrukcije koje stižu u vidu valijine naredbe (*bujuruldija*) o daljim mjerama i postupcima. U ovakvim slučajevima, dokazanim krivicama i ubistvima, porodice oštećenih imale su pravo na odštetni zahtjev zvani „krvarina" (*diyet*), te su i one sudjelovale u parnici koja se također vodila pred Bosanskim divanom. Jedan takav zahtjev dokumentiran je i u sudu Tešanj, doduše od žitelja susjedne nahije Gračanica. Vukašin je tužbenim zahtjevom potraživao (1787) krvarinu od Deli Ibrahima i Mustafe spahije iz Kopica za ubistvo njegovog sina Jovana koje se dogodilo 1784. godine.[182] Za ubistvo u selu Mračaj (1788) Divan je uputio naredbu za pronalazak i privođenje ubica te poziv porodici ubijenog Nikole Tuke „radi sprovođenja parnice".[183] Dokumenti o ishodu presuda i izvršenju u ova dva slučaju nisu sačuvan s ostalim predmetima.

180 Ovu kompenzaciju zakonodavstvo je prepoznavalo i ona se u osmanskom pravu nazivala „resm-i diyet". Vidi: Hamid Hadžibegić, "Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca" (Poseban otisak iz *GZM* u Sarajevu 1949–1950, Sarajevo, 1950, 310; Avdo Sućeska, „Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka", Poseban otisak iz *Zbornika Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama*, Posebna izdanja Balkanološkog instituta, knj. 1, Beograd, 1974, 257-258.

181 fo. 67.

182 fo. 33.

183 fo. 67.

Ostala krivična djela su imala nešto lakše kvalifikacije i lakše posljedice jer nisu imala smrtni ishod, ali su ipak spadala u domen krivičnih djela u koja je na različite načine bio uključen Vrhovni pokrajinski sud.

Lakša krivična djela

Prvo djelo iz kategorije „lakših krivičnih djela" (1753) inicirao je kadija iz Gračanice kao podnosilac predmeta Divanu. On je okvalifikovao slučaj kao „otmica" i protupravno vjenčanje Umihane kćerke Mustafe iz Malešića kod Gračanice. Kao izvršioci djela, tj. kao otmičari, označeni su Durmišević Osman-spahija, Husejn Bradarić i njegovi sinovi Omer i Hasan iz Potočana kod Tešnja, dok je suoptužen i imam iz Doboja, koji ju je protupravno vjenčao bez dobrovoljnog pristanka. Osim toga, ona je i fizički zlostavljana, s vidljivim povredama, kako je sud ustanovio. Prvostepeno suđenje je obavljeno na sudu u Gračanici, no nije definirana i presuda. Divan je zatražio njihovo hapšenje i privođenje u Travnik radi suđenja na Pokrajinskom sudu.[184]

U ljeto 1756. godine nakon pijanke dogodila se tuča uz upotrebu vatrenog oružja na Petrovdan (1753) između stanovnika Cerovice i Ostružnje s posljedicama težeg ranjavanja i ugrožavanja života. Izvještaj o počinjenom djelu višem sudu dostavio je hadži Alija, naib Tešnja (11. 7. 1756), a viši sud je tražio privođenje svih vinovnika, ali i onih koji su prodavali alkohol koji je prouzrokovao svađu.[185]

Naib kadije kadiluka Tešanj hadži Alija, na zahtjev mjesnog stanovništva podnio je izvještaj, odnosno „pritužbu", na kalajdžije nemuslimane koji su dolazili s područja „Arnavutluka"[186] i neovlašteno „zalazili u dvorišta muslimanskih kuća", što se smatralo narušavanjem porodične privatnosti. Stanovništvo je tražilo sankcionisanje ovih pojava s najviše instance, od sul-

184 fo. 15.
185 fo. 104.
186 „Arnavutluk" je naziv za albansko govorno područje i/li sinonim za Albaniju. Nije isključeno da lokalno stanovništvo u Tešnju nije razlikovalo teritorijalne specifičnosti te je pod „Arnavutlukom" podrazumijevalo i Kosovo ili neke druge krajeve u kojima se govorio albanski jezik.

tana. Divan je zahtijevao njihovo privođenje i suđenje u Travniku.[187]

Napad oružjem dogodio se u Kućicama kod Žepča 1781. godine. Oštećene stranke su Božo i Danica, a izvršioci buntovnici Šutović Alija, Abdulah, Mustafa i Mehmed iz Vučića. Meta napada je bio čak i Hasan, naib Žepča. Izgleda, dakle, da se spomenuti nisu ograničavali samo na te incidente, nego im je to svakodnevno zanimanje ili hobi.[188]

Iste godine upućena je pritužba na Rome koji su krali usjeve po kadiluku. Taj je slučaj Divan vratio prvostepenom lokalnom sudu uz obavezu da on to spriječi, da se o svemu podnese izvještaj Divanu, pa i kaznama koje budu izvršene.[189]

Građanske parnice

Većina predmeta koji bi se mogli svrstati u građanske sporove potječe iz perioda 1778-1790. godine. Prema primijenjenoj klasifikaciji oko 50-ak slučajeva pripada toj vrsti predmeta koje je trebao riješiti sud u kadiluku Tešanj, bilo da je riječ o predmetima u centru kadiluka ili nekoj od sudskih ispostava. Većina je nedatiranih (35), a tek negdje oko jedne trećine (16) su datirani predmeti. Najviše ih potječe iz 1787. (6) i 1781. godine (5), zatim 1780. (2), dok po jedan predmet pripada godinama 1778, 1779. i 1790. Drugi uočljiv problem je što kod svih dokumentiranih slučajeva nemamo mjesta iz kojeg potječe stranka koja tuži ili stranka protiv koje je pokrenut sudski postupak. U većini dokumentiranih predmeta (35) prepoznaje se mjesto stranaka u sporu, a kod jedne trećine (16) ti elementi nisu zavedeni. Problem je i to što neki od događaja nisu cjeloviti, odnosno nisu precizno opisani niti predmet niti ishod tužbe. Većina njih su iz nadležnosti naiba Žepča, i u sudski registar ih je unio naib Žepča. To se vidi ne samo po vremenu iz kojega potječu, nego i po naseljima koja se spominju, a najčešće su pripadali nahiji Žepče.

187 fo. 95.
188 fo. 87.
189 fo. 111.

Sa stanovišta vrste predmeta najzastupljeniji su predmeti krađe ili druge vrste otuđenja različitih materijalnih dobara, konja, volova, kukuruza, ovnova, vuna, drva, pčela, bostana i vune.

Ovim predmetima mogli bismo pridodati i nekoliko onih koji su iz sfere imovinsko-pravnih odnosa, odnosno ataka na imovinu, uzurpacije čifluka i napada na stoku (svinje), te druge vrste posjedovnih odnosa ili ugrožavanja imovine, kao što su: paljba sijena (1), uzurpacija zemlje (2), nanošenje štete stokom na zemlji (1), pozajmice novca (1), dug u novcu (2), dokumentiranje smrti radi sudske rasprave (2), jamstva (3), spor oko naslijeđenih stvari (1) i slično.

Među dokumentiranim sporovima nalazimo i one koji se tiču „međuljudskih odnosa", kao što su fizički obračuni koji su rezultirali tjelesnim povredama, zatim psovka ili vrijeđanje pojedinih lica. Prema klasifikaciji kako ih se definira u službenim zabilješkama, to su sljedeće krivične radnje ili krivični sporovi: povreda glave, ozljeda od strane nepoznatog lica, tuča, fizički atak, psovka i vrijeđanje, (ne)slaganje sa susjedima, finansijsko potraživanje (obračun) te jedan pad s drveta sa smrtnim posljedicama.

Iz sfere (među)bračnih odnosa dokumentirana su tri predmeta, dva po osnovu optužbi za nemoral i jedan razvod uslijed bračnih nesporazuma.

Za pet predmeta moglo bi se kazati da su nepotpuni, jer su samo navedeni tužitelj i tuženi ili pak predmet spora. Zanimljivo je da je jedan sudski predmet pitanje prelaska na islam, koji je prerastao u slučaj koji je završio na sudu.

Neki od ovih predmeta nisu cjeloviti, odnosno nisu u potpunosti zaokruženi i ne djeluju uvijek kao pravi sudski predmeti sa svim potrebnim elementima. Većini njih nedostaje ono što je najosnovnije, a to je ishod samoga spora ili predmeta, tako da neki imaju tek „dokumentaristički karakter". Zbog svega toga ovdje ćemo ukazati na vrstu u kojoj bi se ti predmeti mogli promatrati samo kao „notarske zabilješke" koje imaju svoju pravnu težinu i

obavezujuće su u slučajevima nekih sporova proisteklih u vezi s predmetom ili licima koja su dokumentirana kod kadije ili naiba. Ali i takav, on postaje pravno obavezujući za neku od stranaka koja je akter predmeta ili nekog spora. Ti su zapisi najbrojniji u ovoj vrsti sudskih zabilješki i dokumentirano ih je 15 s različitim sadržajem. Ipak, najveći broj su predmeti koji su bili ili su trebali biti procesuirani. U tom smislu moglo bi se kazati da je u četrnaest slučajeva proces okončan i da su donesene presude u korist oštećene strane, tj. tužitelja. Presude su donošene na osnovu različitih elemenata uz priznanje krivice, svjedočenje očevidaca koje je tužitelj morao obezbijediti i na sud dovesti u zakonom propisanom roku. Za ovu vrstu sporova taj rok iznosio je tri dana. U protivnom, smatralo se da stranka nije u mogućnosti potvrditi i dokazati vjerodostojnost svoga tužbenog zahtjeva, te je takva tužba odbacivana od strane suda kao neosnovana. Jedan slučaj krađe i otuđenja kućnih stvari inspekcijski je ispitan i izvršen pretres kako bi se provjerila osnovanost optužbi. Za taj slučaj bilo je neophodno i „porotno vijeće“ kao dodatni „institut suda“.

U šest slučajeva optužbe nisu dokazane, odnosno u četiri slučaja odbačene su budući da tužba nije dokazana, dok u dva spora nisu bili dovoljni ponuđeni dokazi i trebalo je osigurati dodatne „dokazne argumente“ kako bi presuda bila donesena. Tri procesa nisu dovedena do kraja i njihovi ishodi nisu upisani u sudski protokol. No to nisu jedini takvi predmeti koje su sudski službenici zaveli u svoje bilježnice. Još je dvanaest upisanih tužbenih zahtjeva koji nisu dobili svoj epilog, čak bi se mogli nazvati i nepotpunim jer im nedostaje mnogo elemenata neophodnih za vođenje procesa.

Akti susjednih kadiluka i poveznice s kadilukom Tešanj

Po prirodi svoga sadržaja sudski dokumenti uvijek pružaju mogućnosti i za mnogo toga što se izravno ne tiče samo lokalnog kadije, ali na različite načine ima poveznice s drugim područjima za koja se nude ponekad vrlo značajne informacije. Tako doznajemo i imena kadija drugih područja. Približno u isto vrijeme kada se na položaju nalazio spomenuti vojni kadi-

ja Gulšeni Mehmed, na području Bosna Broda službu kadije obavljali su Ahmed (1755), Sejid Jahja (1757), Ahmed Sarajlija (1757), a kasnije se javlja i ime Isa Arifa, kadije Dervente (1789).

Više je razloga uslijed kojih su spomenute kadije našle svoje mjesto u ovim sudskim aktima Tešnja. Prije svega treba istaći međusobnu teritorijalnu upućenost kadiluka Tešanj na kadiluk Bosna Brod koji ga okruživao s juga i kadiluk Derventa s kojim je graničio sa sjevera. Međutim, postoje i dodatni razlozi pojave imena kadija Bosna Broda. Sjedište kadiluka je ujedno i sjedište pokrajine, pa je po tom osnovu kadija Broda bio involviran u neka pitanja ili dokumente koji su svoju realizaciju, između ostalog, imali i u Tešnju. Iako nije navedeno ime, navedena je samo funkcija „kadija Bosna Broda" kao lice koje je ovjerilo bujuruldiju (1755) kojom se naređuje priznavanje Tokatlije Mehmed-age za kajmekama Bosne do dolaska valije, što se imalo poštovati i u Tešnju.[190] Iste godine (22. 11. 1755) Ahmed, kadija Bosna Broda, podnio je molbu da se s područja kadiluka Tešanj mobilizira 20 majstora za rad na valijinom konaku u Travniku.[191] Još jedan akt, koji je potpisao kadija Bosna Broda Sejid Jahja (1757), odnosio se na popravku valijina dvora, sa nešto manjim zahtjevima od „200 dnevnica" koje je trebalo podmiriti mobilizacijom radne snage (majstora) s područja Tešnja.[192]

Kadija Ahmed Sarajlija je ovjerio prijepis fermana Osmana III od 3. 5. 1757, čiji primjerak je dostavljen kadiji Tešnja, uz napomenu: „Sa originalom uzvišenog sultanskog rukopisa sravnio siromah Ahmed Sarajlija, kadija u kadiluku Bosna Brod, Bog mu se smilovao."[193]

Kadije izvan kadiluka mogle su suditi i neke predmete koji su bili diskutabilni, odnosno u onim slučajevima u kojima se usljed pristrasnosti tražilo izuzeće mjesnog kadije. Za jedan zemljišni spor u Tešnju (selo Omanjska) 1779. godine šejhul-islam je delegirao travničkog kadiju Feraizi Aliju jer je

190 fo. 112.
191 fo. 104.
192 fo. 97.
193 fo. 54.

lokalni kadija (Omer i naib kadije Ibrahim) bio pristrasan i podmitljiv.[194]

Još jedan problem na relaciji kadiluk Tešanj - Derventa, ali iz kasnijih godina (1789), pokušavao je riješiti kadija Dervente Isa Arif. Nekolicina stanovnika nekada nastanjenih u kadiluku Derventa, pod utjecajem rata morali su porodično pobjeći i nastaniti se u Tešanj i Gračanicu. I pored ranijeg polustoljetnog boravka u Derventi, morali su tražiti dozvolu vlasti za povratak u svoj matični kraj. U njihovo ime Isa Arif početkom 1789. podnio je molbu valiji da se odobri njihov povratak, spominjući samo ta dva grada, a ne i Žepče za koje iz drugog dokumenta vidimo da je bilo boravište trinaest dokumentiranih porodica. Iako se u dokumentu spominje spisak, on nije naveden niti je zasebno ubilježen u sudske akte, barem što se tiče Tešnja i Gračanice. Međutim, navedena su imena onih koji su se nastanili na području Žepča, sa precizno definiranim naseljima u koja su se smjestili s porodicama. To su: Hadžić Hasan i Ahmed, Nukica sa dva sina, Subašić Ibrahim sa bratom, Ibrahim i njegov brat, Matičići sa sinovima, Ismail Husejnović, Pustahija Omer sa svoja tri sina, Veizovići Mehmed i Mustafa, Mujka Tirić s dva brata – u selo Potkleče; Mahmud Hakla sa svojim sinovima – u selo Dubravice; Popržen Mehmed i njegov sin – u selo Ljubatović; Osman Hodžić – u Žepče.[195]

194 OIS, ANU BiH, AD 85, IV-V, 62.
195 fo. 71.

AKTI CENTRALNE I POKRAJINSKE VLASTI PREMA KADIJI TEŠNJA

Fermani

Najznačajniji akti za pokrajinu jesu oni koji su dolazili s najviše instance, od samoga sultana. Oni su regulator i generator svih vojno-političkih i društveno-ekonomskih gibanja. Ti dokumenti unošeni su, između ostalih, i u sudski protokol Tešnja i sud je imao obavezu postupati u skladu s njima, bilo da se odnose samo na taj kadiluk ili su bili općenitijeg karaktera, te se mjera imala provoditi i u kadiluku Tešanj.

U aktima suda u Tešnju sačuvana su 22 cjelovita i dva fragmenta fermana koji rasvjetljavaju prilike u Bosni u drugoj polovini 18. stoljeća, a donekle i u drugim krajevima Carstva.[196] Nakon prispijeća fermana valiji, isti se prosljeđivao kadiji, ali se uz ferman na lokalni nivo prosljeđivala i valijina bujuruldija s naglašenim zadatkom njegovog upisa u sudske protokole (*sidžil*), javnog obnarodovanja i upoznavanja stanovništva sa sadržajem i zadacima koje je neophodno poduzeti po osnovu fermana.

Pri unošenju u sudske knjige neki fermani su naslovljeni tako što je kadija ili ovlašteni sudski pisar definirao na šta se odnose, kao što su „u povodu listanja šume“, „povodom prosa“, „izgradnja tvrđave Derventa“ i sl., dok za većinu drugih njihova suština, odnosno glavni razlog izdavanja nije naglašen. Akte registrirane i ubilježene u sudu u Tešnju izdali su sljedeći sultani: Mahmud I (1730-1754) tri fermana, Osman III (1754-1757)

---

196 Kompariranja radi, ne možemo ne istaći i to da je u posljednjoj deceniji prve polovine 18. stoljeća, u približno istom vremenskom okviru od 12 godina (1740-1752), u sudskom protokolu tešanjskog kadije upisano i sačuvano svega 7 fermana. Uporediti: *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*.

trinaest, Mustafa III (1757-1774) pet i Selim III (1789-1807) jedan. Dva fermana su nepotpuna i nedatirana. Većina fermana upućena je izravno u Bosnu, a odnosili su se isključivo na pojave i prilike u toj pokrajini Carstva (16), dok je njih šest imalo općenitiji karakter i odnosilo se na šire područje. Oni su se ticali ne samo bosanskog prostora nego i cijele Rumelije, a jedan čak „svih krajeva i vilajeta", dok je jedan naslovljen prije svega na kadiaskera, kadije i naibe, a odnosio se na reguliranje poštanskog saobraćaja na području evropskog dijela Carstva. Uslijed manjkavosti nije sasvim jasno na šta se sve odnose dva nepotpuna fermana. Prvi se odnosio na pobune i otklanjanje posljedica proisteklih iz štete načinjene udarom na lica koja su kolateralna šteta nastala u neredima. Sudeći prema manjkavom tekstu, drugi je za cilj imao sankcionisanje „previše mubaširluka" i nameta koji su uzimani na ime većeg broja mubašira, što je dodatno i nepotrebno opterećivalo stanovništvo. Najčešća korespondencija i komunikacija centralne vlasti s pokrajinom odvijala se u vrijeme sultana Osmana III (1754-1757).

Bez obzira na to što nije utjecalo na suštinu pitanja koja su povod izdavanja fermana, sultani se nekada valijama obraćaju njihovim imenom, a nekada samo „bosanskom valiji", kao prvim adresatima kojima se upućuju pojedine naredbe. Tako su najviše fermana na svoje ime zaprimili Mehmed-paša Kukavica i Kamil Ahmed-paša (po šest), jedan je upućen Ahmed-paši Ćupriliću, a jedan sarajevskom muli, bez imena. Budući da je proveo najduži period u Bosni, očekivano je da je za dva namjesnička mandata Mehmed-paša Kukavica (1752-1756. i 1757-1760) dobio na izvršenje i sprovedbu 12 carskih zapovijedi, uključujući i one koje su imale širi teritorijalni kontekst od bosanskog. Ali je zato za samo devet mjeseci svoje uprave u Bosni, prema sačuvanim izvorima Kamil Ahmed-paša (1756-1757) trebao osigurati provođenje osam carskih naređenja. Sve upućuje na složenost prilika tih nekoliko godina u kojima su spomenuti upravljali pokrajinom. To ne čudi ako imamo u vidu događaje u Bosni, posebno pobunu koju je predvodio kadija Muharemija (1752-1753), a čije posljedice su se itekako osjećale do 1757. godine.

Fermanima su se nastojale stvoriti pretpostavke za sigurnost stanovništva koja, uslijed turbulentnih historijskih događaja i različitih okolnosti, nije uvijek bila na potrebnom nivou. Tri fermana su se odnosila izravno na pobunu u Bosni i mjere koje je trebalo poduzeti u tom smislu, a jedan općenito na hajdučiju u cijeloj Rumeliji.

Nekoliko njih odnosilo se na imenovanje, odnosno obavijest o ustoličenju sultana Mustafe III (1757-1774), imenovanje Mehmed-paše namjesnikom, imenovanje muteselima do dolaska valije, imenovanje Kamil Ahmed-paše (6. 7. 1756), potom formiranje suda za Kamil Ahmed-pašu. Fermanima su se pokušavale iskorijeniti brojne slabosti društva, posebno zloupotrebe i pretjerani nameti kao čest izvor nepovjerenja i nezadovoljstva, ali i regulirati neka pitanja finansijske naravi, načina i izvora finansiranja pojedinih državnih funkcija u pokrajini, civilnih ili vojnih, putnih i poštanskih službi i stanica (*menzila*) i službi koje se tiču menzilhana. Jednaka pažnja, barem deklarativno i birokratski, posvećivala se i sloju koji nazivamo vojnički (*asker*), kojemu je trebalo osigurati pretpostavke za obavljanje službe. Tražilo se reguliranje načina isplate posadnicima prema ranijem principu, ali i utvrđivanja stanja materijalno-tehničkih sredstava u tvrđavama ejaleta radi procjene borbene gotovosti kako pokrajine tako i pojedinih njenih dijelova i svake tvrđave pojedinačno. U tom smislu jedan akt se odnosio na popravak i izgradnju tvrđave Derventa. U vezi s naprijed istaknutim je i pitanje robnih rezervi, posebice „prosa" kao važne žitarice u „vojnim robnim rezervama". I, na kraju, treba spomenuti ferman kojim se zahtijevalo da se osiguraju pravne pretpostavke uživaocima zakupnina, kako bi isti mogli na zakonit način ubirati one daće koje su im prethodnim aktima dodijeljene. To bi u najkraćem bila suština sadržaja akata centralne vlasti upućenih na adrese valija, pa i kadija, koji su imali obavezu sve navedeno zavesti u svoje sudske protokole i osigurati da se na području njihove nadležnosti isti dosljedno provedu u segmentu koji se odnosi na njihov kadiluk. Ono što se u kontekstu fermana svakako može smatrati vrlo neobičnom i rijetkom pojavom, barem kada su naši do sada objavljeni izvori u pitanju, to je da se na jednom mjestu nađu tri

fermana izdata u jednom danu, 13. šabana 1170. godine (3. 5. 1757), u vrijeme sultana Osmana III (1754-1757). Dva se odnose na zabrane nametanja raznih taksi rajinskom stanovništvu za građevinske radove na tvrđavama, kao i taksi za dobijanje kojekakvih dozvola, što je prebacivano na teret rajinskog stanovništva i imalo manipulativan karakter, zbog čega je sankcionisano od strane sultana. I, najzad, treći majski ferman odnosio se na robne rezerve u tvrđavama, odnosno nadomještanje količina prosa koje su podijeljenje kao pozajmica mimo zakona i potrebnih dozvola nadležnih tijela koja o tome nisu ni obaviještena, a kamoli da se od njih tražila neophodna saglasnost. Riječ je o iznimno velikim količinama od oko 1.700 tona, čija količina je kao robna rezerva ustanovljena još 1736. godine. Od ustanovljenja količina obaveznih robnih rezervi (1736) do utvrđivanja manjka (1756) u robnim rezervama prošle su dvije decenije. Pozajmica je očito bila iznuđena „za vrijeme sušnih godina" u kojima su mnogi imali potrebu za takvim zahtjevima, od nosilaca lokalne vlasti (ajani) do običnog stanovništva. Obaveza Kamil Ahmed-paše, kojem je upućen ovaj ferman, bila je da izvrši povrat i „naplatu" podijeljenih količina uz kamatu od „10,5%", računajući od vremena pozajmice. Te nezakonitosti počinili su „kapetani i dizdari" tvrđava, dakle jedini koji su imali izravni pristup, uvid i odgovornost za zalihe koje su bile smještene u tvrđavama njihove nadležnosti.[197] Ovaj ferman uslijedio je neposredno nakon što je prethodno proveden inspekcijski nalaz, u kasnu zimu ili rano proljeće 1757. godine, u vezi s utvrđivanjem raspoloživih količina prosa. Iz jedne bujuruldije koju je Bosanski divan poslao, između ostalih, i kadiji Tešnja (2. 3. 1757), vidi se da je u tim planovima u tvrđavu Tešanj kao obavezna robna rezerva smješteno oko 126 tona žita.[198] Ako to imamo na umu, onda količine robnih rezervi i nisu tako velike kao što se na prvi pogled čini. Pod pretpostavkom da je u prosjeku svaka tvrđava imala toliku količinu, to znači da je naprijed navedeni iznos mogao da stane u svega 14 tvrđava u Bosni. Sigurno da su neke tvrđave imale manje, neke možda i više, što je ovisilo od kapaciteta tvrđave, broja vojnika smještenih u tvrđavu, pa i stano-

197 fo. 55.
198 fo. 47.

vništva koje se po pretpostavci trebalo hraniti u nekim kriznim vremenima ili interventnim slučajevima. Nažalost, nedostaje izvještaj o inspekcijskom nalazu i vijest o tome koliko je nedostajalo od prvobitno smještene količine prosa u tvrđavu Tešanj.

Berati

Iako ih nema u većem broju, ovdje želimo kratko ukazati na nekoliko berata, akata čije ishodište jeste centralna vlast, iz prostog razloga što pripadaju najvišoj instanci. Pomalo je neobično mali broj onih koji se odnose na pojedina imenovanja. Najraniji među njima je berat izdat 5. 4. 1753. valiji Mehmed-paši Kukavici, kojim mu u cilju uspostave mira i efikasnije kontrole sultan daje široke ovlasti za imenovanje državnih činovnika, bez obzira kojem sloju pripadali, civilnom ili vojnom (*kadije, ulemu, kapetane, dizdare, ajane*), ali i njihovo smjenjivanje u slučaju zanemarivanja svojih obaveza.[199] Dogodilo se to očigledno nakon pobune Muharemije i njegovih pristalica. Ove ovlasti su mu date neposredno po unapređenju u čin paše s tri tuga što je za njega, ali i za stanovništvo, imalo veliku simboliku, jer se pokazivao znatno veći respekt prema paši s tri tuga negoli s dva. Mogućnost smjene kadija govori o širini ovlasti koje je ovom prilikom dobio, jer je sudstvo predstavljalo zaseban stub vlasti koji je funkcionirao po posebnoj vertikali. S druge strane, i ne čudi takva ovlast nakon iskustva s pobunom na čijem čelu je bio upravo kadija Tešnja. Osnovna zadaća valije Mehmed-paše Kukavice jeste strogo zavođenje reda. Sve drugo, izuzev čisto vojnih zadataka „čuvanja tvrđava", uobičajene su (diplomatske i diplomatičke) fraze, poput „on će kako treba paziti na sve krajeve i nastojati da narodu obezbijedi blagostanje", da će „prema svim slojevima biti podjednako pažljiv", „najslabijim će ukazivati neposrednu pomoć", „nijednog časa neće prestajati da se brine o sirotinji."[200] Svojom oštrinom je i stekao povjerenje i dobio mjesto valije u vrlo kritičnom momentu.

199 „Sve kadije vilajeta Bosne, ulemu i čestite ljude, kapetane, dizdare tvrđava, članove vijeća, ajane i sve ostale će on postavljati i smjenjivati." (fo. 17).
200 fo. 17-18.

Iako je ovo po svojoj formi berat, on ima puno elemenata fermana, te bi se po sadržaju mogao svrstati i u fermane. Ostalo su uglavnom „lokalna imenovanja", odnosno akti vezani za pojedine službe na području kadiluka, i to: Mehmedu, koji se imenuje pisarom u tešanjskom sudu (16-26. 3. 1753); Ibrahimu, imamu Ferhad-begove džamije u Žepču (1752/53), kojim se odobrava povećanje plaće; imenovanje Musa-halife za pisara u sudu u Tešnju nakon smrti Mehmeda (12-21. 2. 1756). Još jedan akt potječe iz kasnijeg razdoblja (13. 5. 1787). Njime se odobrava da Abdulvehab naslijedi imamsku službu u Žepču od svoga oca hfz. Abdulah-bega, uz plaću od 15 akči.

Bujuruldije

Hijerarhijski, ali i po mnogim drugim kriterijima, akti bosanskih namjesnika dolaze na drugom mjestu po svome općenitijem značaju. Mnogi od njih nastali su po prispijeću fermana i pratili su ih do lokalnog nivoa, ali i kao rezultat potrebe intervencije u onim pitanjima koja nisu uvijek vezana samo za uže lokalno područje, ili su predstavljali neku vrstu intervencije drugostepene instance vlasti. Po frekventnosti i dokumentiranosti dolaze odmah poslije vjenčanja, pa tako u sudskoj evidenciji nalazimo 104 bujuruldije bosanskih valija ili njihovih zamjenika, *kajmekama* – lica opunomoćenih da zamjenjuju namjesnike u njihovom odsustvu ili do njihova dolaska, ponekad i po njihovom vlastitom ovlaštenju. U vremenskom okviru koji obuhvataju dokumenti sačuvani u sudskoj evidenciji, u godinama iz kojih potječu pojedini predmeti smjenjivalo se 12 valija u 13 mandata. Jedini je Mehmed-paša Kukavica u periodu iz kojega potječu sačuvani dokumenti imao čast da u dva mandatna perioda (10. 12. 1752–6. 12. 1756. i 28. 8. 1757–13. 8. 1760) bude valija Bosne. Hronološki, taj bi redoslijed izgledao ovako:[201]

201 Hamdija Kreševljaković, Derviš M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464-1878. (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Travnik, 1961, 138-139. Doduše, i hadži Ahmed-paša Ćuprilić je u dva navrata bio namjesnik, 18. 4. 1752–10. 12. 1752. i drugi puta 11. 4. 1766 – 5. 3. 1767, ali iz njegovog drugog mandata nemamo dokumenata u sudskoj evidenciji.

Ime valije	Vrijeme mandata	Br. naredbi
	1753–1758.	
Hadži Seid Ahmed-paša Ćuprilić	18. 4. 1752–10. 12. 1752.	8
Mehmed-paša Kukavica	10. 12. 1752–6. 12. 1756.	22
Sopasalan Kamil Ahmed-paša	6. 12. 1756–28. 8. 1757.	37
Mehmed-paša Kukavica	28. 8. 1757–13. 8. 1760.	12
	1778–1781.	
Dagistanli Ali-paša	20. 5. 1777–24. 7. 1778.	
Silahdar Mehmed-paša	24. 7. 1778–21. 10. 1779.	
Nišandži Mustafa-paša	21. 10. 1779–15. 11. 1780.	
Silahdar Abdulah-paša	15. 11. 1780–3. 11. 1785.	4
	1787–1790.	
Selim Siri-paša	2. 3. 1786–21. 12. 1787.	
Agribozli Ebu Bekir-paša	21. 12. 1787–29. 4. 1789.	7
Arslan Mehmed-paša	29. 4. 1789–15. 10. 1789.	2
Mehmed-paša Miralem	15. 10. 1789–18. 12. 1789.	
Hadži Salih-paša	18. 12. 1789–5. 1. 1791.	
Opunomoćenici - *kajmekami*		12

Kao što se vidi, nemamo dokumentiranih bujuruldija iz mandata šest valija, dok su naredbe šestorice bosanskih namjesnika našle svoje mjesto i tako sačuvane u aktima suda. Pri tome se po produktivnosti i frekvenciji dokumenata nameću imena dvojice valija, i to Mehmed-paše Kukavice i Kamil Ahmed-paše, što nije bez razloga. Prvo, što je to vrijeme pobune i potrebe da se stanje drži pod kontrolom, i drugo, što su to i godine najveće administrativne „produktivnosti" pokrajinskih organa vlasti, mjereno brojem dokumenata sačuvanih u sudskom registru u Tešnju. Prema brojčanim pokazateljima na prvo mjesto dolazi Kamil Ahmed-paša (37), a odmah slijedi Mehmed-paša Kukavica (34) koji je izdao gotovo isti broj naredbi prema kadiji Tešnja i Tešanjskom kadiluku. Međutim, treba istaći da je Mehmed-paša Kukavica bio na položaju valije u Bosni znatno duže nego ijedan drugi valija u navedenom vremenu, u dva mandatna perioda ukup-

no sedam godina. S druge strane, gotovo nevjerovatnom zvuči činjenica da je u samo devet mjeseci svoga namjesništva Kamil Ahmed-paša izdao 37 naredbi. Iz vremena ostale petorice valija dokumentirana je svega 21 bujuruldija, i to Ahmed-paše Ćuprilića 8, Silahdar Abdulah-paše 4, Bekir-paše 7 i Arslan Mehmed-paše 2. Kako su neka od ovih pitanja već razmatrana ili će se naći u kasnijim poglavljima, to se na njih ovdje nećemo posebno osvrtati. Kao prateće akte fermana do suda i kadije kao njihovog krajnjeg odredišta, pokrajinska kancelarija isporučila je lokalnoj zajednici dvadeset dva takva akta, s nalogom za izvršenje i pridržavanje predmeta fermana. Zarad šarolikosti problematike, ali i zanimljivosti pitanja povodom kojih su izdate i koja tretiraju, navodimo teme na koje se odnose naredbe bosanskih namjesnika: oslobađanje dijela taksita; postavljanje kajmekama; zabrane izvoza stoke; razrezi taksita; opomene za izbjegavanje ubiranja poreza; poziv predstavnicima na konsultacije kod valije; upozorenja trgovcima za nelegalan izvoz; hapšenje pobunjenika; kako ubirati poreze; poštivanje procedura kod podizanja crkava; pronalazak ubica i sprovođenje na sud; istrage za ubistva; zabrana prodaje i izvoza stoke da bi se sačuvala za potrebe otkupa za vojsku; obaveza poštivanja naredbe šejhul-islama o mobilizaciji; kažnjavanje bjegunaca s fronta; razrez jamčevine od 6.000 groša na kadiluk Tešanj; umjeren razrez na sirotinju; naredba za izdavanje ilama o privođenju pet konjanika; osiguravanje hrane za pratnju valije pri posjeti kadiluku Tešanj; raščišćavanje puteva od Jajca do Tuzle; stavljanje hajduka „van zakona"; hapšenje pobunjenika; dostavljanje izvještaja o pobunjenicima; dostava ubranih novčanih sredstava nakon razreza; upozorenje za kašnjenje naplate razreza; privođenje dizdara Tešnja zbog uzimanja mita; dobro čuvanje zatvorenika u Tešnju koji su osuđeni na smrtne kazne; upozorenje kapetanima da se pridržavaju slova fermana; pronalazak ubice i privođenje Divanu radi suđenja; otkup i dostava vune u Travnik za potrebe Dvora; povratak razbježale raje; postupanje pri hapšenju i način vođenja krivičnog postupka; upozorenje o kašnjenju zimske rate taksita; zabrana otvaranja mejhana i prodaje alkohola u blizini džamija; poduzimanje zakonskih kaznenih mjera protiv Roma koji vrše krađe i paljevine; upozorenje za neizvršavanje razreza zimske rate; naplata taksita

iz vremena Kamil Ahmed-paše; hvatanje Arnauta zbog povreda porodične privatnosti; upozorenje za nepoštivanje zakona o zabrani prodaje stoke van granice; zabrana da pobunjeni kadija s pristalicama uđe na teritorij kadiluka Tešanj; privođenje strana sudu radi sudske rasprave; puštanje Mehmed-age iz zatvora u Tešnju zbog bolesti; oslobađanje stanovništva mirnodopske pomoći; hvatanje nasilnika u Žepču; predaja ukradenih konja vlasniku; pronalazak, hapšenje i sprovođenje počinilaca kaznenog djela na Divan radi suđenja; utvrđivanje istinitosti optužbi na Cigane i poduzimanje mjera protiv daljeg počinjenja djela krađe i uništavanja imetka; razrez namirnica (žita) za potrebe valijina konaka; mobilizacija konja za transport hrane u Nikšić; naplata zimske rate; smanjenje opterećenja; prikupljanje poreza za pohod na pobunjenike u Crnoj Gori i zabrana uzimanja troškova na ime prikupljanja; nabavka namirnica prema propisanim cijenama; kontrola vakufa i vakufskog poslovanja; istraga i saslušanja u povodu ubistva; utvrđivanje količina ubranog u odnosu na traženo; provođenje istrage; privođenje na saslušanje; mobilizacija 200 vojnika iz kadiluka Tešanj; oprez od dolaska pobunjenika iz Sarajeva u Tešanj; sankcionisanje podizanja mejhana i kafana, kao i crkava bez dozvole; provjera količine robnih rezervi (prosa) u Tešnju; ubiranje potrebnih količina žita za potrebe valijine pratnje; hapšenje odmetnika mula Abdije iz Maglaja; pronalazak i hapšenje buntovnika sela Vučić, Perović i Marjan; isplata plaća vojnicima iz džizje kako se ranije prakticiralo; popis materijalno-tehničkih sredstava u tvrđavama; osiguranje dovoljnih količina robnih rezervi u tvrđavama; namirivanje manjka prosa u tvrđavama kao robne rezerve; prijem konja valijine pratnje na ispašu u Tešanj i osiguravanje čuvara za njih; ubiranje mubaširije za angažman mubašira u povodu pojave odmetnika; naredba o istrazi u slučaju umorstva Merjeme, žene Ibrahima Abdulmuminova iz Pridjela; utvrđivanje okolnosti utapanja Husejna iz Pljevalja u rijeci Bosni; poštivanje fermana o popravci bosanskih tvrđava; skupljanje prosa datog u pozajmice iz robnih rezervi uz 5% prirasta; popravak tvrđave Derventa; istraga o zemljišnom sporu; popis stanja i ispravnosti oružja u tvrđavi; razrez hrane za odlazećeg valiju Kamil Ahmed-pašu; razrez za prikupljanje hrane za zalihe sedam do osam mjeseci; predaja ubrane

mubaširije; predaja deftera o zimskoj rati Divanu u Travniku; zabrana izvoza svinja u Austriju i kažnjavanje onih koji to rade; čišćenje puteva i popravka mostova za prolaz odlazećeg valije Kamil Ahmed-paše; popravak dotrajalih, oštećenih i popis topova u tvrđavi; naredba da će kajmekam mijenjati valiju do dolaska; pripreme za doček valije i određivanje zamjenika kapetanima za vrijeme njihova boravka na dočeku valije u Travniku; mobilizacija 20 majstora s područja Tešnja; imenovanje novog umjesto umrlog kajmekama.

Od valijinih zamjenika ili imenovanih kajmekama spominju se Hasan-ćehaja (1756, jedanput), Sejfulah kajmekam (1756, tri puta), Mehmed kajmekam (1757, osam puta) i Tokatlija Mehmed, aga Bosanskog divana, od kojeg nije sačuvan nijedan naredbodavni akt koji je izdao u ime Bosanskog divana.

Ovdje želimo kratko skrenuti pozornost na ona pitanja kojima su se u svjetlu sudskih akata bavili valijini zamjenici. Hronološki, svakako na prvo mjesto dolazi jedan akt od 7. 10. 1755, kojim se nakon smrti kajmekama Sejfulah-age na njegovo mjesto postavlja Tokatlija Mehmed-aga.[202] Nakon toga ponovo se na poziciji kajmekama susreće „Sejfulah", ali je najvjerovatnije riječ o drugoj osobi istog imena. Njegova vrlo kratka naredba upućena tešanjskom kadiji (22. 11. 1755) odnosila se na obavezu da na području kadiluka mobilizira dvadeset majstora za potrebe popravka valijinog dvora u Travniku.[203] Drugi akt ovog kajmekama odnosio se na pripremu i doček dolazećeg valije Kamil Ahmed-paše, koji je iz Soluna ka Bosni krenuo 28. 7. 1756. godine, te njegovu objavu te vijesti u Travniku.[204] Pretpostavka da je riječ o dvije različite osobe s istim imenom ima svoje utemeljenje i na različitom tituliranju ovih osoba. Dok se umrli kajmekam navodi kao Sejfulah-aga, drugi se u dokumentu od 22. 11. 1755. potpisuje kao Sejfulah – kajmekam, a

202 „Nedavno je s naše strane postavljen i upućen kajmekam Sejfulah-aga, pa je s Božjom odredbom umro. Na njegovo mjesto se, s naše strane, postavlja jedan od naših zaslužnih vanjskih aga: Tokatlija Mehmed-aga. 1. muharrema 1169. g. H. (7. X 1755.)" Ovjereno potpisom kadije Bosna Broda. (fo. 112).

203 fo. 102, fo. 104, fo. 112.

204 fo. 102.

u drugom, od 8. 8. 1756, kao Sejfulah, kapu-ćehaja i kajmekam.

Hasan ćehaja je u septembru 1756. upozorio kadije kadiluka Čajniča, Višegrada, Rogatice, Birča sa Knežinom, Srebrenice, Zvornika s Bijeljinom, Kladnja, Tuzle, Gračanice i Tešnja na obavezu slanja izvještaja o prikupljenoj rati mirnodopske pomoći od početka maja (*Đurđevdan*) do početka novembra (*Mitrovdan*), odnosno o tome koliko je prikupljeno od strane Mehmed-paše, a koliko je preostalo za novog valiju Kamil Ahmed-pašu. Takva intervencija je očekivana kako se jedan te isti namet ne bi uzimao dva puta od stanovništva i time otvarala mogućnost za zloupotrebe lokalnih službenika pri prikupljanju.[205]

Iako je valija već stigao u Travnik, u ime pokrajinske administracije kajmekam je 13. 12. 1757. uputio naredbu kadiji Tešnja u kojoj upozorava da ovaj kadiluk nije izvršio svoju obavezu prikupljanja propisane količine „zimske rate" hrane za 1757. godinu, jer „od onoga što je otkupljeno samo je trideset-četrdeset šinika pšenice predato u skladište", a u skladu s propisanom procedurom nije dostavljena uredna i potpisana evidencija (*defter*). Po završetku spomenuti popis mora biti ovjeren od strane nadležnog kadije i zajedno s hranom predat nadležnom službeniku na Bosanskom divanu u Travniku.[206]

U vremenu od smjene Kamil Ahmed-paše (28. 8. 1757) do dolaska Mehmed-paše (6. 11. 1757) pokrajinom je upravljao kajmekam Mehmed. Stoga nije čudo što su najbrojnije naredbe s najviše pokrajinske instance među kajmekamima one koje je on izdao. Ne samo u aktima tešanjskog suda, nego i drugima, zaštita vlastitog tržišta hrane česti je predmet raznih uredbi i naredbi sultana, valija i drugih koji su u sistemu trebali o tome voditi računa. Tako su se i u vrijeme uprave kajmekama Mehmeda dvije bujuruldije odnosile na ta pitanja. Prva se ticala zabrane izvoza hrane u Austriju, usprkos ranijoj izričitoj naredbi od strane sultana i valije da se takve radnje spriječe,

205 fo. 36.
206 fo. 91.

odnosno da će se tretirati kao protuzakoniti postupci. I druga se odnosila na zabranu izvoza kukuruza i svinja u „neprijateljsku zemlju“ (Austriju) te prekomjerno trošenje kukuruza za ishranu svinja kako bi se one bolje prodavale u Austriji. Cilj ovih mjera bio je preduprijediti moguću nestašicu hrane i eventualnu krizu u Bosni.

U sklopu priprema dočeka valije Mehmed-paše (1757) kajmekam je raspisao razrez zimske rate za potrebe izdržavanja valijina dvora i naredio dostavu u Travnik. Izdao je i naredbu kojom potvrđuje potrebu čišćenja puta odlazećeg valije Kamil Ahmed-paše. Dvije bujuruldije kajmekama Mehmeda bile su adresirane samo kadiji Tešnja. Jedna se odnosi na naplatu nekog razreza u „spomenutom selu“, koje nije moguće identificirati ni iz teksta ni konteksta. Druga naredba bila je upućena lokalnom sudu da riješi spor Todora iz Kruševa Brda s Marković Cvitojem, Petrović Mijatom i njegovim sinom Stojanom iz Brića za otuđivanje stvari ili da se isti privedu na raspravu na Bosanski divan. Za njegova dvomjesečnog upravljanja izdao je naredbu da se izvrše pripreme za popravku artiljerijskih oruđa u tvrđavama, nabavka potrebnog materijala – metala, zatim angažuje odgovarajući majstor topolivac, te da se istovremeno izvrši popis i onih oruđa koja su ranije popravljena.

VANREDNA OPTEREĆENJA KADILUKA

Vanredni nameti na kadiluk

Ukidanjem finansiranja namjesnika dodjelom hasova uveden je zamjenski izvor za izdržavanje valija i njihovog dvora putem ubiranja poreza dva puta godišnje, ljeti i zimi, poznatiji kao ljetna i zimska rata taksita. Porezi su razrezivani i drugim povodima, posebno u slučaju finansiranja vojnih pohoda ili nekim drugim vanrednim prilikama.[207] Dodatni razrezi nisu mimoilazili ni kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća, dio njih je dokumentiran i u sudskoj evidenciji tešanjske kancelarije suda.

Ti razrezi su nekada rađeni u novcu (*māl-i taksît*), a nekada u naturi, prema potrebi i zahtjevima koje je iskazivao dvor ili pojedini namjesnici koji su potraživali određene prehrambene artikle za izdržavanje dvora ili pratnje valije ako je na putu. Osim tih obaveza dokumentirano je i nekoliko drugih logističke naravi, kao što je mobilizacija tovarnih konja za prebacivanje tereta ili pak participacija u građevinskim materijalima ili šatorima i sl. U sudskom protokolu je dokumentirano 17 različitih razreza na kadiluk, od kojih je većina adresirana na „kadiluk Tešanj", a tri dokumentirana razreza (1787-1789) samo na nahiju Žepče.[208] Iz navedenog se najbolje može vidjeti koliko je ratno stanje utjecalo i prebacivalo ekonomski teret na lokalno stanovništvo. Za početak ćemo spomenuti da su se od sedam razreza ili zahtjeva pokrajinskih

207 Avdo Sućeska, „Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim krajevima pod turskom vlašću)", *Godišnjak Pravnog fakulteta*, VIII, Sarajevo, 1960, 339-362; Isti: „Ekonomske i društveno-političke posljedice pojačanog oporezivanja u Osmanskom carstvu u 18. stoljeću" *Godišnjak PF*, XIII, Sarajevo, 1965, 223-239; A. Sućeska, *Ajani*, 73.

208 Po jedan razrez odnosi se na 1752, 1753. i 1758. godinu, na 1756. sedam, na 1757. tri i na 1787-89. četiri.

vlasti u 1756. godini četiri odnosila na pohode na „crnogorske odmetnike". Ovdje ćemo ipak početi od novčanih potraživanja čija je osnovica iznosila 1.300 groša bez dodatnih troškova koji su varijabilni, tako da niti jedan razrez u konačnici nije imao isti iznos.

Prvi razrez bio je novčanog karaktera i odnosio se na „zimsku ratu" za 1166. godinu, dakle kraj 1752. i početak 1753. godine, u iznosu od 1.300 groša. Tome iznosu pridodaju se troškovi suda 130 i tzv. *mubaširija* 340 groša za lice koje je delegirano od strane Divana u povodu razreza poreza.[209] Ovdje se posebno visokom stavkom čini *mubaširija* koja dostiže skoro 20% sveukupne sume koju je kadiluk trebao prikupiti u novčanom iznosu. Otuda ne čude česta upozorenja u fermanima o „previše mubaširluka". Ova suma razrezana je u svrhu podmirivanja troškova valijina dvora za period jesen-zima 1752/53. godine. Razrez je kasnio pod raznim izgovorima, i tim povodom 17. 10. upućeno je upozorenje lokalnim vlastima, posebno što je većina kadiluka već izvršila tu svoju obavezu.[210]

Troškovi borbe protiv ustanika ispostavljani su lokalnom stanovništvu prema kriterijima i razrezu koji je načinio vrhovni pokrajinski sudija, sarajevski mula. Prema njegovom razrezu na kadiluk Tešanj 1753. padalo je 6.000 groša.[211] To nije nimalo zanemariva suma, ali ni jedina koju je stanovništvo tim povodom moralo platiti do kraja te godine. Odmah nakon održanog sudskog vijeća u Tešnju (25. 10. 1753) upućene su naredbe da se 6.000 groša, koliko je iznosila garancija stanovništva „za očuvanje mira", razreže po nahijama kadiluka. Koliko god se na prvi pogled činio malim, taj iznos je bio u visini 4,6 rata jednoga taksita.[212] Do kraja godine stiglo je još jedno ispostavljanje računa, doduše u znano manjem iznosu od prethodna dva. Kao obaveza stanovništvu, 14. 12. 1753. ispostavljen je i račun u iznosu od 1.000 groša na ime isplate inspekcijskog nadzora i istražnih radnji (*mubaširija*)

209 fo. 6. Procentualni omjer tih troškova je nešto dugačiji: rata 73,44%, troškovi suda 7,34% i mubaširija 19,22%.
210 fo. 6.
211 fo. 13.
212 fo. 28.

pri pomilovanju 30 pobunjenika pritvorenih u tešanjskoj tvrđavi. Za pomilovanje i druge proceduralne radnje u vezi s tim ispred pokrajinskog Divana bio je delegiran inspektor Islam-aga. Troškove njegovih inspekcijskih radnji u naprijed spomenutom iznosu snosili su oni koji su ranije dali garancije i jamčili za one koji su bili pritvoreni.[213]

Nešto duža vremenska pauza ne znači da u međuvremenu nije bilo nikakvih potraživanja, već da vjerovatno nisu sačuvani njihovi tragovi. Sljedeći novčani razrez dokumentiran je 26. septembra 1756. godine na ime izdržavanja dvora valije za zimu 1756/57. godine. On je iznosio 1.300 groša osnovnog iznosa uvećanog za 10% sudskih troškova.[214] Ovdje nije zavedena ili vjerovatno ni tražena „mubaširija", što je barem donekle povoljnije za stanovništvo.

Međutim, za samo nekoliko dana, 5. 10. 1756. na kadiluk je stigao novi novčani razrez u gotovo istovjetnom iznosu 1.300 groša, barem kada je u pitanju osnovica.[215] Doduše, nema prikazanih drugih pratećih troškova, posebno onih koji se tradicionalno uzimaju kao troškovi suda, jer su u ovom slučaju oni izričito zabranjeni.[216] Razrez je vršen za potrebe pohoda na „crnogorske ustanike" koji su kontinuirano upadali u Hercegovinu i pustošili to područje. Za razrez poreza na kadiluk Tešanj u ovom slučaju bio je zadužen Mehmed-aga, carski kapidži-baša. Iz navedenih primjera se vidi koliko se na stanovništvo prebacivalo vanrednih nameta koji su ponekad samo po osnovu dvije dodatne stavke iznosili 26,5% dodatnog i potpuno nepotrebnog opterećenja.

Vrlo zanimljiv razrez evidentiran je krajem augusta 1753. godine, vezan za boravak valije hadži Mehmed-paše na području kadiluka u vrijeme trajanja pobune čije središte je bio kadiluk Tešanj. Svrha tog boravka u Teš-

213 fo. 30.
214 fo. 37.
215 fo. 39.
216 fo. 39. U bujuruldiji dostavljenoj kadiji izričito stoji: „Povodom ovoga, bilo na ime troškova suda, sastavljanja deftera ili mubaširije i slično, ne smijete ni pare uzeti."

nju bilo je smirivanje ustanka i hapšenje ustanika.[217] Tim povodom izdata je bujuruldija za osiguravanje logističke podrške valiji i njegovoj pratnji, te vojnim jedinicama s kojima je došao na to područje. Iz traženih količina hrane i broja tovarnih konja vidimo da je valija došao u zaista brojnoj pratnji. Iznosi raznih namirnica su neočekivano visoki, a kad se tome doda činjenica da su neka od tih potraživanja razrezana na bazi „dnevnih potreba", onda ta količina zvuči još većom. Ovdje najprije želimo istaći one stavke koje se mogu jedino brojčano izraziti. Kadiluk Tešanj za taj boravak valije trebao je osigurati 300 „komorskih konja" za razne transporte, 100 tovara drva i 1.500 kolaca za vojničke šatore. Za ishranu stoke, tovarnih i jahaćih konja, s područja kadiluka trebalo je osigurati preko 10 tona sijena (10.256 kg), te blizu dvije tone (1.923 kg) ječma. Od prehrambenih artikala, dnevne potrebe iznosile su 15 janjadi i 20 kokoši. Pored toga, za podmirivanje valijinog boravka u Tešnju i njegove dvorske pratnje i vojske koja je tim povodom dolazila bilo je potrebno više od tri tone raznih prehrambenih proizvoda, kako slijedi: hljeba (1.282 kg), ovčijeg mesa (641), riže (641), masla (192,3), meda (51,28), brašna (51,28), luka (64,1), povrća (64,1), jogurta (25,64), kahve (7,69), sirćeta (6,41), šećera (3,84), nišeste (2,5) i soli za koju je samo navedeno „potrebna količina".[218]

Najveći broj opterećenja na kadiluk dokumentiran je u 1756. godini. Osim već dva spomenuta novčana opterećenja po 1.300 groša, ostala su naturalnog, „radnog" karaktera ili u stoci, u vrlo kratkom vremenskom periodu. Razlog tome je pohod na crnogorske pobunjenike u jesen 1756. godine. Od sedam razreza u ovoj godini, čak su četiri bila tim povodom. U svega 17 dana (između 30. 9. i 16. 10. 1756) kadiluku su ispostavljena četiri zahtjeva po tom osnovu: razrez u novcu 1.300 groša, mobilizacija 170 konja za potrebe transporta, mobilizacija 200 pješadinaca s područja kadiluka i, najzad, u težinskoj vrijednosti 12 tona žive vage što krupne što sitne stoke i u prehrambenim artiklima oko jedne tone (384 kg meda i 641 kg bulgura). Međutim, to nisu

217 fo. 23.
218 fo. 24.

jedini zahtjevi koji su dolazili iz središta pokrajine. U septembru mjesecu iste godine tražena je novčana kontribucija po osnovu zimske rate za valijin dvor (1.430 groša), otkup blizu četiri tone vune za šilteta u dvoru i otkup oko 105 tona žitarica (*pšenica, ječam, i zob*) za potrebe valijina dvora. To su ipak preveliki zahtjevi za veoma kratko vrijeme od nešto više od mjesec dana, bez obzira na to što se vršila nadoknada za razrezane količine, ali po propisanim otkupnim, a ne tržišnim cijenama.

Prvi zahtjev na kadiluk došao je početkom septembra 1756. godine kao redovno potraživanje za valijin dvor u živežnim namirnicama pšenici, zobi i ječmu.[219] Zahtjev pokazuje koliko se ponekad pretjerivalo u potraživanjima i odstupalo od već uobičajene prakse u razrezima. Na kadiluk Tešanj razrezan je otkup oko 105 tona žita (pšenice 41, ječma 38,4 i zobi 25,6 tona) po otkupnim cijenama koje je propisivala država, koje su opet ispod stvarne tržišne vrijednosti. Na molbu sudskih vlasti Tešnja, naiba Muse, taj je iznos umanjen na 53,8 tona (pšenice 15,4, ječma 23 i zobi 15,4 tone).[220] Osim odstupanja od tradicionalno ustanovljene količine, dodatni razlog za navedenu intervenciju bila je suša i slabiji rod, kako je navedeno u podnesku tešanjskog naiba.

Za potrebe transporta dvopeka iz Tuzle u Nikšić (30. 9. 1756), iz Tešnja i susjednih kadiluka traženo je 457 transportnih konja. Na kadiluk Tešanj propisano je 170, a na četiri ostala kadiluka 287. Dakle, sam Tešanj participirao je sa 37,20% konjske snage, više nego tri kadiluka (Gračanica, Derventa i Kladanj) koji su imali prilično izbalansirano opterećenje u mobilizaciji (50-60 grla), dajući zajedno 167 grla, što je manje od Tešnja. Usporedbe radi, na kadiluk Tuzla za te svrhe propisano je 120 konja.

Najzad, posljednji u nizu vanrednih razreza u 1756. godine došao je sredinom oktobra radi osiguravanja logistike za vojsku u pohodu na crnogorske pobunjenike. On je iznosio oko 12 tona stoke, i to devet u krupnoj i tri

219 fo. 36.
220 fo. 38.

u sitnoj stoci.[221] U ovom zahtjevu istaknuti su i drugi artikli: med (384 kg) i bulgur (641 kg). Kada se promatra distribucija tereta, na Tešanj je dolazilo 55 grla krupne stoke (junadi do 130 kg) i 158 grla sitne stoke (janjadi od oko 15-20 kg). Opet se uočava vrlo neravnomjeran raspored između dvije nahije. Obaveze Maglaja u obje stavke iznosile oko 21-22%, dok je za Tešanj udio opterećenja bio 78-79%. Treba istaći da nahija Žepče nije obuhvaćena ovim razrezom.

Nećemo kazati da su drugi razrezi manje važni ili nebitni, ali, ako ništa drugo, oni su lakši, barem prema onome kako ih se dokumentiralo u sudskim aktima. U 1757. godini u kadiluku su vršena tri takva razreza, dva isključivo u žitaricama, a jedan u raznim prehrambenim artiklima.

U vrijeme žetve, na ime udjela kadiluka u zimskoj rati za valiju potraživanja u žitu (18. 7. 1757) iznosila su oko 80,5 tona i to: pšenici (25,65 tona), ječmu (29,2 tone) i zobi (25,65 tona). Ovaj razrez jeste manji od traženog u septembru 1756, ali je također vrlo visok u odnosu na ono što je u konačnici realizirano (53,48 tona). Ovaj put, međutim, nemamo reakciju s lokalnog nivoa, što može upućivati na bolji urod ove godine, ali vjerovatno i manje tereta, jer ovakvi predmeti nisu frekventni. I drugi razrez je opet u istu svrhu, ali je dojam da je to samo potraživanje nerealiziranog razreza iz sredine godine. Ovo potraživanje došlo je početkom oktobra, ali i u manjem iznosu u odnosu na prethodno. Da je to tako naslućuje se i iz bujuruldije kajmekama Mehmeda u kojoj se kaže: „Pri tome se treba kloniti oslobađanja ili smanjenja, kao i odugovlačenja, da ne bi time došlo do neprilika." To daje odgovor zašto ovdje imamo znatno manje potraživanje u iznosu od oko 46 tona (pšenice 15,38, ječma 10,25, zobi 20,5 tona).[222] Ne može se oteti utisku da je julski razrez bio previsok i prekomjeran, da ga je nametnuo valija Kamil Ahmed-paša, koji je krajem augusta i smijenjen uslijed svoje „bahatosti", bez obzira na to što tu bujuruldiju potpisuje njegov ćehaja Osman.

221 fo. 41. U sidžilu je navedeno 70 volova i 200 grla sitne stoke. Iz propisane težine za svako grlo vidljivo je da se moglo raditi o malo starijoj teladi i janjadi.
222 fo. 96.

Opterećenje za odlazak Kamil Ahmed-paše 1757. godine

Posljednji u nizu nameta za ovu godinu jeste onaj „ispratni“ za valiju Kamil Ahmed-pašu pri njegovom odlasku iz Bosne (11. 9. 1757). Nije jasno koliko se iz tražene količine odnosilo na tešansjki kraj, odnosno da li je cjelokupan iznos razrezan na kadiluk, jer je bujuruldija upućena na osam kadiluka: Travnik, Tešanj, Tuzlu, Birče, Rogaticu, Višegrad, Stari Vlah i Novi Pazar. Ono što se sumarno može kazati jeste da je potraživan 21 prehrambeni artikl u iznosu od 2,88 tona, s naznakom za „dnevne potrebe“.[223]

Za razumijevanje ovog pitanja nužno je podsjetiti na okolnosti uslijed kojih je došlo do razreza koji je posljedica smjene valije. Naredba o smjeni valije izdata je između 27. 8. i 5. 9. 1757. godine.[224] On je još neko vrijeme boravio u Bosni bez bilo kakvih ovlasti. Za odlazak je bila neophodna logistička podrška valiji i njegovoj pratnji, uslijed čega je raspisan navedeni razrez. Trebalo je proći neko vrijeme dok se ne pripremi i ne ispune uvjeti za odlazak.

Iz bujuruldije kajmekama Mehmeda od 15. 9. 1757. vidi se da se odlazeći valija tek tada spremao na polazak iz Bosne.[225] I iz drugih dokumenata se vidi da je on smijenjen i da više ne obnaša dužnost valije, te da nema pravo izdavati akte za koje je valija inače nadležan. Istog dana izdat je dokument naslovljen kao „Konak bujuruldija Kamil Ahmed-paše“. Ovdje je jasno da njemu ne pripada više epitet „vali“.[226] Bujuruldija nije potpisana. Iz nje se vidi da je odlazeći valija iz Travnika krenuo u subotu 3. muharema 1171. (18. 9. 1757). Iz teksta je jasno da ju je uputio Kamil Ahmed-paša, s razumljivim i opravdanim izostankom „s pečatom Kamil Ahmed-paše“, jer je on smijenjen. U istoj bujuruldiji Kamil Ahmed-paša apostrofira „naš nasljednik Mehmed-paša“.[227] Sve naprijed navedeno upućuje koliko poje-

223 fo. 100.
224 fo. 94.
225 fo. 98.
226 fo. 99.
227 fo. 99.

dini dokumenti promatrani izolirano mogu zavarati svojim sadržajem. I iz drugih dokumenata vidi se da je valija Kamil Ahmed-paša razvlašten svih namjesničkih ingerencija, da je u drugoj dekadi zil-hidžeta 1170. (27. 8 - 5. 9. 1757) državne poslove u pokrajini preuzeo Mehmed-beg kao (*muteselim*) vilajeta.[228] Razlog za smjenu bio je valijin dodatni zahtjev za popunjavanje robnih rezervi za potrebe valije i njegove pratnje u uvećanom iznosu u odnosu na njegove prethodnike, što je on tražio za narednih sedam mjeseci, te što su ga pratile teške optužbe, posebno surovost u nahiji Visoko u kojoj je uslijed veoma banalnih razloga pogubljeno jedanaest lica (31. 7. 1757) zbog zahtjeva za oslobađanje od poreza zvanog „ikramija".[229] Prijeteće intonirana bujuruldija stigla je na ruke i kadiji Tešnja.[230]

Nakon svega što je prouzrokovalo smjenu i događalo se u vezi s tim, indikativno je da se valija nije vraćao putem kojim je dolazio Mehmed-paša Kukavica. Koliko god se njegovo obrazloženje činilo opravdanim i humanim, tj. da ne ide putem kojim dolazi i nasljednik „iz samilosti prema narodu", zbog čega „smo zaključili da idemo kroz Tuzlu i njenu okolinu", reklo bi se da u pozadini ipak stoji bojazan da ga nasljednik ne uhapsi, kako to uostalom i stoji u fermanu upućenom u Bosnu, koji naređuje i osnivanje suda za njega i procesuiranje njegovih nedjela. U pripremi napuštanja namjesničkog položaja on je ipak 15. 9. 1757. ispostavio račun svoga odlaska sljedećim kadilucima: Travnik, Tešanj, Tuzla, Birče, Rogatica, Višegrad, Stari Vlah i Novi Pazar. Zanimljivo je da troškove podmiruju i oni kadiluci kojima je trebao prolaziti ka Novom Pazaru, kao i onima kojima će proći a nalaze se sjevernije od pravca Travnik – Sarajevo – Novi Pazar. Valijin „ispraćaj" iz Bosne koštao je stanovništvo 12,5 tona raznih namirnica i žive stoke (10 grla janjadi, 30

228 fo. 100.

229 fo. 96-97. Muvekkit daje nešto drugačiju vijest o ovom događaju. „Navedeni valija počeo je činiti nasilja i slati na sve strane svoje mubašire sa bajracima. Kada je tako odredio i poslao šest stotina pješaka i konjanika protiv stanovnika Visokog, i kada su to saznali stanovnici Sarajeva, krenuli su u pomoć Visočanina. Tu njegovu vojsku oni su potukli a onda se vratili u Sarajevo. Po povratku su podnijeli arz Dvoru protiv spomenutog valije i potužili se pa je on smijenjen s dužnosti valije." Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne,* 1, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 525-526.

230 fo. 100-101.

komada kokoši), osiguranje 250 grla tovarnih konja, 200 tovara drva, 1.000 komada kolaca za šator. Osim lične pratnje, trebalo je mobilizirati još 50 pješaka i 12 vodiča s konjima, što je svakako trebalo logistički podmiriti do Novog Pazara. Najveće stavke od skoro devet tona činili su stočna hrana – ječam za konje gotovo dvije tone (1.923 kg), zatim sijeno i slama preko 7 tona (7.051 kg). Količina namirnica opet iznosi preko 3 tone (3,2 t) u raznim artiklima, ne računajući ono što je izraženo u broju „grla" ili „peradi".[231]

Osim naprijed navedenog, za „oproštajni" ispraćaj valije Kamil Ahmed-paše bilo neophodno obezbijediti: običnog hljeba 961,5 kg, luča 641, bravljeg mesa 416,7, pirinča 416,65, povrća 230, začina 128,2, ulja običnog 103,84, luka 64,1, specijalnog brašna 38,46, specijalnog hljeba 32, ulja za svjetiljke 29,48, kiselog mlijeka 25,64, mlijeka 25,64, soli 25,64 vrcanog meda 25,64, kahve 12,82, sira 12,82, sirćeta 12,82, nohuta 9,97, nišeste 7,69, šećera 6,41, voska 6,41 kg i 320 komada jaja.

Šta se dogodilo s pašom ne zna se pouzdano. Muvekit samo kaže kako je nakon smjene „kasnije umro u Beogradu."[232] Međutim, biće najvjerovatnije da je uhvaćen u povratku iz Bosne, da mu se sudilo i da je osuđen na pogubljenje u Beogradu, jer smo vidjeli da je izdața naredba sultana o formiranju sudskog vijeća za Kamil Ahmed-pašu i da je u ovom slučaju određen poseban izaslanik (*mubāšir*) sultana, „carski kapidži-baša mir Ahmed."[233] Drugo, on je odlučio da ide preko Tuzle, kako se tobože ne bi opterećivalo stanovništvo ako ide istim putem kao i dolazeći valija. Time je vjerovatno želio izbjeći izravan susret s Mehmed-pašom Kukavicom, ali izgleda da ga je ipak „(ne)očekivana" sudbina zadesila u Beogradu.

231 fo. 99.
232 S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 525-526.
233 „Naređujem da se odmah formira sudsko vijeće, pa gdje god se zateče spomenuti Kamil Ahmed-paša, bilo u Bosni ukoliko odatle nije krenuo, ili na nekom drugom mjestu, ako je izašao iz Bosne, neka se odmah formira sudsko vijeće i neka se potraživanja svakog pojedinog žitelja, koji na njega ima pritužbu, ustanove i na najpravedniji način neka se to sudski raspravi. (fo. 96).

Naplata potraživanja nije uvijek išla bez problema i otpora među stanovništvom ili barem njegovim jednim dijelom. S tim u vezi kadija hadži Alija je 25. 9. 1757. godine izvijestio nadležne pokrajinske institucije da su sela Pridjel, Šije i Trepče opstruirali ubiranje vanrednih nameta. Zato je tražio pokrajinskog mubašira koji bi izvršio naplatu poreskih obaveza iz ta tri sela čije se stanovništvo „zainadilo" te su se oglušili na tu obavezu.[234] I u jednom kasnijem slučaju, pri ubiranju ljetne rate (1781) stanovništvo sela Borovnica, Kućice i Ljeskovica nije se odazvalo obavezi izmirenja svoga dijela rate, u čemu se opat tražila intervencija pokrajinskih organa da se „privole" da se ta obaveza regulira kako je uobičajeno.[235]

Ostala opterećenja stanovništva kadiluka

Osim novčanih i naturalnih obaveza, stanovništvo je povremeno imalo i razne radne obaveze. Već 1755. (22. 11) za rad na valijinom konaku u Travniku s područja kadiluka traženo je 20 majstora koji su trebali raditi 15 dana na popravci valijine rezidencije.[236] Ovo, međutim, nisu jedini zahtjevi te vrste koji su pristizali kao obaveza kadiluku. U ljeto 1757. (27. 6) za rad na derventskoj tvrđavi tražena je radna snaga, 30 zidara (*ćerahora*) i još 15 konja.[237] U oktobru iste godine ponovo je zatražena mobilizacija majstora koji bi radili na popravci valijina konaka. Ovaj put obim poslova je znatno manji, 200 radnih dana, te bi otprilike trebalo 13-14 majstora raditi 15 dana.[238]

Razrez iz sredine 1758. (28. 6) godine nije imao znatnije ekonomske posljedice kao neki naprijed istaknuti i on bi se više mogao svrstati u kategoriju radnih obaveza. No, s druge strane pokazuje da su svi tereti, pa i oni fizičke naravi, prebacivani na stanovništvo. U konkretnom slučaju kadiluk je bio obavezan da osigura dio drvene građe za potrebe skladišta žita i robnih

234 fo. 98.
235 fo. 111.
236 fo. 104.
237 fo. 57.
238 fo. 97.

rezervi koje su se skupljale za namjesnike u Bosni.[239] Kako nije navedena vrijednost, ovo ne izgleda kao veliko opterećenje. Drvena građa kojom je kadiluk Tešanj bio zadužen sastojala se od: hrastovih balvana – 2 komada po jedanaest aršina; četvrtaste hrastovine – 20 komada po jedanaest aršina; podsika – 40 komada po 3 aršina; jelovine – 17 komada po 10 aršina; stropnih gredica – 10 komada; drvene dizme – 200 komada po 3,5 aršina; baskija – 70 komada; šindre – 2.000 komada i daske – 170 komada.

Na kraju, ostali su još razrezi i obaveze nastajale za vrijeme pohoda na pobunjenog Mehmed-pašu Bušatliju, Dubičkog rata (1788-1791) ili nekim drugim povodom, koji dodatno potvrđuju koliko su „ratne neprilike" imale negativnog odraza na svaki dio ejaleta, čak i onda kada su daleko od teritorija nekih lokalnih zajednica. Tri su razreza u hrani za logističku podršku vojske, a dva su mobilizacijske naravi, ako ne u cijelosti u mandatu Agribozli Ebu Bekir-paše, onda značajnijim dijelom.

U zimu 1787. godine (18. 2) izvršen je razrez za dvomjesečno sljedovanje za vojsku iz nahije Žepče u pšeničnom brašnu i goveđem mesu u podjednakim iznosima od po 2.671,5 kg (5.343 ukupno). Trebalo je također s područja nahije mobilizirati 12 tovarnih konja za transport hrane u Nikšić gdje se prikupljala logistika za pohod na Mahmud-pašu Bušatliju u Skadarskom sandžaku krajem 18. stoljeća. Razrezom je obuhvaćeno 12 naseljenih mjesta. Iako piše nahija „Žepče", ovdje su obuhvaćena i neka sela koja tradicionalno pripadaju nahiji Maglaj. Stoga ih ovdje navodimo pojedinačno: Nova Palanka, Radojčići, Komšići, Brankovići, Zavidovići, Čifluci, Ozimice, Vitlaci, Papratnica, Krušovik, Želeće i Mračaj. Glavninu tereta podnijelo je pet sela: Nova Palanka (273 groša), Zavidovići (196 groša), Čifluk (221 groš), Ozimice (127 groša) i Papratnica (146 groša), što je 78,19% (963 groša) od sveukupno razrezanog novčanog iznosa (1.231,5 groša). U specifikaciji troškova na hranu ide 82,58% novčanog iznosa, a ostalo ide na razne usluge koje su pratile razrez i njegovu realizaciju, uključujući i naknadu za komorske

239 fo. 43.

konje.[240]

Dokument slične sadržine nalazimo i samo tri mjeseca kasnije (20. 5. 1787). Za potrebe vojske u brašnu i goveđem mesu propisuje se razrezivanje na 2.848 kg goveđeg mesa i 2.848 kg brašna, te 12 konja za transport. Ovaj zahtjev raspoređen je na teret 12 sela. Razrez je izvršen u novcu za koji se imalo nabaviti brašno meso po otkupnoj cijeni u iznosu od 966 groša. Iako je težinski odnos namirnica istovjetan, ipak je vrijednost mesa iznosila 86,21% od skupljene sume novca, a brašna 13,79%. No ono što se zapaža u ovom razrezu jesu znatno veći i raznorodniji dodatni troškovi koji sada iznose 23,2%.[241] Uočava se velika sličnost između onoga što je traženo u februaru i ovoga što se traži krajem maja. Nesporno je da je zahtjev nastao istim povodom i odnosi se na isto područje, naravno s vrlo sličnim elementima. U suštini, to bi ponajprije mogao biti ponovljeni pokušaj razreza koji iz nekih razloga nije uspio ili je kasnio, ili je stanovništvo opstruiralo predaju, te je pokrajinska kancelarija ponovo tražila da se to privede kraju. U samom tekstu to se izričito ne govori, ali naprijed istaknute sličnosti na to i te kako upućuju.

U nedatiranoj bujuruldiji, koja najvjerovatnije pripada vremenu Dubičkog rata (1788-1791), iz kadiluka Tešanj tražena je mobilizacija 1.200 vojnika. U prvom pozivu se odazvao veoma mali broj, nekih desetak vojnika, koji se nisu proslavili. Iz bujuruldije se vidi da su i oni iz nekih razloga dezertirali i za njih se traži ne samo pritvor nego i pogubljenje, budući da je čin izdaje nedopustiv i najstrože kažnjiv. Lokalnim nosiocima vlasti, na čelu s kadijama i naibima te nadležnim kapetanima, upućena je nova naredba za mobilizaciju i sprovedbu mobiliziranih do zapovjednika bosanske vojske.[242] U tome je morao intervenirati i sam šejhul-islam, koji je 28. 3. 1789. uputio naredbodavni dokument svim kadijama u Bosni, kojim se jasno daje do znanja kako se ima poštivati vojna obaveza. S područja nahije Žepče

240 fo. 63.
241 fo. 62.
242 fo. 65.

tim povodom dokumentirano je 150 mobiliziranih vojnika i 55 iz „vakufskih sela". Nije poznato koja su to vakufska sela i koliko ih je? Ali iz jednog drugog dokumenta vidimo da je jedno od tih sela i selo Vukmanovići, južnije od Zavidovića. U njegovom okruženju treba tražiti i ostala sela iz kojih je izvršena mobilizacija te godine. Mobilizacijom su ovom prilikom obuhvaćena sljedeća naselja: Vrbica i Brankovići (6 vojnika), Radojčići s Golešnicom (12), Potkleče (12), Dubravica (23), Zavidovići (23), Vitlac s Ozimicom (9), Mračaj (14), Zavidovići (23), Palanka (51). Palanka je davala trećinu regrutiranih vojnika u navedenim selima ili četvrtinu ukupno mobiliziranih zajedno s „vakufskim selima" čiji broj ne znamo. Vjerovatno je tim povodom izvršen razrez u žitu na isto područje, kako stoji u dokumentu „otkup ostatka", sve u svemu oko 600 kg pšenice te nešto ječma i brašna.[243] Ovim otkupom obuhvaćeno je svega nekoliko sela i to: Seona, Mladoševica, Strupina s Matinom, Domislica i Želeća. Zanimljivo je da je u svim selima osim Želeće otkupljena gotovo identična količina pšenice, po 135,89 kilograma, te nešto zobi i ječma, opet u istim iznosima.

243 fo. 70.

POBUNA U DRUGOJ POLOVINI 18. STOLJEĆA

Osnovno obilježje 18. stoljeća u historiji Bosne jesu teški i razorni ratovi, od kojih su samo u prvoj polovini vođena dva velika rata (1716-1718. i 1736-1739) s vrlo teškim posljedicama. Kada se tome doda i onaj najstrašniji, i za Bosnu u to vrijeme najbrutalniji, tzv. *Veliki rat* ili *Veliki bečki rat* (1683-1699),[244] onda ne iznenađuje sve ono što se događalo po okončanju serije od tri velika rata u samo pola stoljeća. Sve to ostavilo je posljedice po stanovništvo, privredu i opterećenja koja su porezni obveznici sve teže podnosili. Posljedica ratova jesu i pobune stanovništva koja su se javljale, a u drugoj polovini 18. stoljeća dostigle vrhunac nezadovoljstva muslimanskog stanovništva. O tome se u našoj historiografiji pisalo više puta.[245] Te bune zahvatile su i područje kadiluka Tešanj i u njemu bile vrlo dinamične i intenzivne. Kadiluk Tešanj je bio jedno od velikih žarišta pobune koju je u tom kraju predvodio kadija Abdurahman Muharemija, zbog čega je i smijenjen s funkcije.[246] Za njegova kadijskog mandata izbila je pobuna ne samo u Tešnju nego u području cijelog kadiluka u kojem je Muharemija imao sljedbenike i pristalice.

---

244 Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata,* Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar , 2017.

245 A. Sućeska, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", 69-99 (Muharemiju spominje na str. 84.); M. Hadžijahić, „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", 99-137; Fehim Spaho, „Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka", *GZM,* XLV/1933, Sarajevo, 1933, 71-76; Šaban Hodžić, „Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne,* Knjiga I, Tuzla, 1957, 71-72; Enes Pelidija, „Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću", *Anali GHB,* XXXI, Sarajevo, 2010, 85-112.

246 Muharemija nije otišao u Tešanj radi svoje sigurnosti, nego da bi obavljao sudački posao. Kasnije je smijenjen, dakle, položaj kadije nije napustio po svojoj volji. (E. Pelidija, „Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću", 103.

Pobuna u Tešnju dio je šireg nezadovoljstva i bune koja je zahvatila Bosnu, naročito nakon spomenutih ratova sredinom 18. stoljeća. Kako je u središtu ovog osvrta ono što se događalo u Tešnju i okolini, to ćemo akcenat staviti na to pitanje, uz nužne poveznice s drugim krajevima. Dva su centra iz kojih se pobuna prelijevala u Tešanj, i to iz pravca Tuzle i Sarajeva, za koje su vrlo čvrsto vezani svi događaji u kadiluku Tešanj. Dok su Tuzla i tuzlanski kraj imali blisku geografsku povezanost, veze sa Sarajevom imale su nešto drugačiji karakter. U samo nekoliko godina na isteku prve polovine 18. stoljeća (1747, 1748. i 1750) izbile su tri pobune u tuzlanskom kraju.[247] Talas nezadovoljstva, uglavnom nakon 1750. godine, postepeno se širio i na kadiluk Tešanj. Njegovo središte u kadiluku bili su Novo Selo i susjedni Maglaj, iz kojih potječu lokalne vođe ustanka u kadiluku.

Kao najvažniji akteri pobune u ovom kraju označeni su kadija Abdurahman Muharemi, po porijeklu Sarajlija, a po mjestu službe Tešnjak, Džindžafo (Džindžafer) iz Zvorničkog sandžaka (kadiluk Tuzla), koji se ubacio u kadiluk u vrijeme pobune, i izvjesni Misurača hadži Sulejman Rasočan[248] iz Novog Sela kod Tešnja.[249] Krajem 1752. (29. 11) izdata je nar-

247 F. Spaho, „Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka", 71-76.

248 Uz ime Sulejmana spominje se više varijanti: Sulejman Raso(v)čan, Rashodža, Rasovčak, a jednom i kao Misurača Sulejman (fo. 9). I drugi autori ga navode u različitim varijantama: A. Sućeska kao „Rasuhača" Sulejman, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", 85; M. Hadžijahić kao „Rasohača", „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", 111; E. Pelidija kao „Rashodža", „Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću", 105; Fra Bono Benić kao „Rasohodža", *Ljetopis sutješkog samostana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979, 164. Vjerovatno da je to nekadašnji imam, na što asocira nadimak „Rashodža", što je doduše u literaturu ušlo u različitim varijantama. To nije ništa drugo do „rashodža", onaj ko je službeno suspendiran i kome je oduzeto pravo na imamsku, „hodžinsku" službu. Za razliku od imama u gradu tituliranih najčešće sa „efendi", seoski imami su češće imali naziv „hodža", od čega mu je vjerovatno i pripisan epitet nekoga ko je napustio „hodžinsku" službu, tj. „rashodžio" se. I Džindžafer se spominje u različitim varijantama: Džindžafo, Džindžaši, Džindžafer. Ovome su doprinijeli različiti načini pisanja imena u osmanskim izvorima: Rasohača (راصوحاچا), Rasuhača (رصوحاچه), zatim Džindžafo (جن جافو) i Džin-Dža'f (جين جعف). Šarenilo u navedenim radovima nastalo je pod utjecajem različitih izvora; kao što se vidi, ni u jednom izvoru ta imena nisu dosljedno pisana. Stoga ne čudi što ni u literaturi nisu ujednačene varijante ovih imena.

249 fo. 9.

edba za njihovo privođenje na sud.[250] Toj naredbi prethodio je ferman od 19-29. 9. 1752. godine za gušenje pobune i upokoravanje pobunjenika ili, kako je fermanom definirano, „uspostavljanje čvrstog reda."[251] Brzo poslije toga Sulejman i Džindžafer (Džindžafo) su pogubljeni i više se ne spominju u ustaničkim akcijama.

Nakon pogubljenja prvooptuženih ustanika u decembru 1752. godine[252] hadži Sulejmana (Rashodže) iz Tešnja, Džindžafe iz Tuzle, Čorbića iz Uskopja i još „dvojice-trojice", među kojima je i izvjesni hodža Ramo, ustanak nije ugušen i njega su nastavili njihovi srodnici: Sulejmanov brat Jusuf iz Novog Sela,[253] zatim sin „pogubljenog hodže Rame" iz Maglaja i Bekir iz Teslića.[254] Vidimo da je i u Maglaju, kao i u Tešnju, pobuna imala familijarni karakter, i da se još u ranije vrijeme bunio „hodža Ramo", uslijed čega je pogubljen. Nakon nemira 1753. i njegovog neutralisanja uslijedio je još jedan talas nemira 1757. godine, istina u manjem obimu i s manjim intenzitetom, s epicentrom u nahiji Maglaj, kao i nekoliko incidenata u kojima se spominju „odmetnici", iako su to prvenstveno izolirani slučajevi u području Žepča. Veliki broj akata kadija ili drugih instanci vlasti, centralnih, pokrajinskih ili kadijskih izvještaja odnosi se na predmete koji se tiču pobune u tom kraju.[255] Ovdje ćemo dati jedan hronološki razvoj događaja i interpretaciju istih, budući da dokumenti ponekad nisu najjasniji i kao takvi ne daju potpunu sliku ishoda svega što se događalo, te povremeno unose i konfuziju.

U vrijeme izbijanja pobune Abdurahman Muharemija bio je kadija u Tešnju. Ne znamo kada je imenovan, ali znamo da je definitivno svrgnut (između 1. i 10. 8. 1752. godine) prije isteka mandata. Naslijedio ga je Huse-

250 fo. 11.
251 fo. 8-9.
252 B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 164. („dovedeni na viru" tj. uz garancije da će biti pošteđeni smrtne kazne).
253 fo. 30.
254 fo. 26.
255 U svome radu „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", M. Hadžijahić se obilato koristio ovim dokumentima i dosta prostora posvetio pitanju nemira u Žepču.

jn-efendija[256] samo kratkoročno, kao privremeno rješenje na šest mjeseci, jer je Husejn-efendija već u drugom mjestu imao evidentiranih 14 mjeseci službe. Dakle, bilo je to namirivanje na 20 mjeseci, na koliko su kadije u to doba imenovane.[257] Smjenu i postavljenje izvršio je rumelijski kadiasker Abdulah. U samome tekstu smjene Abdurahmana Muharemije i imenovanja Husejna nisu navedeni razlozi, ali se oni jasno vide iz kasnijih dokumenata i samog razvoja događaja. Husejn je započeo dužnost 12. 8. 1752. godine. Ova smjena nije prvi sukob Muharemije s vlašću. Još u nemirima 1747. godine on je postao „sumnjiv vlastima" i markiran kao „buntovnik", „vođa buntovnika", a njegovi poštivaoci i pristalice kao „Muharemijine pristaše". U više navrata tokom 1750. godine dolazile su tajne naredbe da se pogubi (januar, juni, septembar). Barem prema Beniću, uspio je izbjeći da ga sarajevski mula izruči valiji Abdulah-paši. Uživao je zaštitu sarajevskih janjičara bašeskija, koji su ga spasili. Kada i kako je uopće uspio ponovo zadobiti naklonost, pa i položaj kadije u Tešnju, ne zna se.[258] Nakon što je smijenjen, vratio se ponovo u Sarajevo do izbijanja pobune. Po izbijanju pobune uglavnom se kretao u kadiluku Tešanj, te između Tuzle i Zvornika.

Kako je tačno došlo do pobune, šta je neposredni povod i kada se to dogodilo ne znamo. Međutim, već krajem augusta na ruke bosanskog valije Ahmed-paše Ćuprilića stigao je ferman (22-31. augusta 1752) kojim se valiji, između ostalog, stavlja u zadatak upokoravanje onih koji ne poštuju red i zakon. „Suzbićeš hajduke i trudićeš se da stvoriš uslove mira i spokojstva sirotinji. Na tome ćeš se posebno založiti."[259] Iz ovoga se i ne nazire da je riječ o nekoj pobuni, već o hajdučiji koja nije novost nego česta pojava. Dalji razvoj događaja će pokazati da nije riječ o bezazlenom slučaju nego, naprotiv, o vrlo ozbiljnom ustanku i neredima. Budući da se to ticalo šireg prostora sjeveroistočne Bosne, ferman je dostavljen kadijama Zvornika, Bijeljine, Tešnja, Tuzle i

256 fo. 4.
257 Za Husejn-efendiju se kaže: „Iz evidencije bivšeg kaziaskera vidi se da je Husejn dostojan da mu se dodijeli to mjesto." fo. 4.
258 M. Hadžijahić, „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", 107. (fn. 19); B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 158-159, 161, 165-66.
259 fo. 5.

Gračanice, uz obavezu da ga obnaroduju i isti upišu u svoje sudske protokole.

Negdje u isto vrijeme, sredinom jula (13-23) 1752. godine, kadiji Tešnja Husejnu, zatim sarajevskom agi hadži Mehmedu, stigla je naredba da se dokinu „serdari i bašeskije" na području tog kadiluka, tek nekoliko godina po njihovoj uspostavi. U tome je i ležao uzrok pobune, u nezadovoljstvu „serdara i bašeskija". Osim što su njihova nedjela kvalificirana kao „neprimjereni postupci", nema drugih pojedinosti koje bi upućivale na druge aktivnosti i nered.[260] Da stvar bude gora, sama vlast je svojim mjerama ustanike iz Tuzle približila Tešnju. Uslijed nedostatka adekvatnog prostora za smještaj pobunjenika u Tuzli, instrukcijom kadiji i drugim nosiocima lokalne vojne i civilne vlasti, za mjesto služenja kazne pokrajinski organi odredili su Doboj, grad kadiluka Tešanj. Time su izravno pobunjenici „uvedeni" u prostor kadiluka zaslugom vlasti. Iako se često uzorci pobune traže isključivo u socijalnim momentima, vidimo da su, barem kada se tiče Tuzle, pokretači pobune 1750. godine ljudi iz struktura iz kojih se to ne očekuje, kapetan Hasan i mula Osman, imam Džindina džemata. On je i prije bio sklon takvim djelima i ranije je odslužio dva mjeseca zatvora u Doboju. Sve to imalo je itekako utjecaja na „ustaničku" atmosferu i u Tešnju.

Sredinom augusta 1752. godine bivši ćehaja valije Mehmed uputio je pismo kadiji Tešnja u kojem traži da se poduzmu odgovarajuće mjere protiv pobunjenika. Tim povodom s pismom u Tešanj upućeni su Salih čauš i čohadar Husejn-baša i od kadije je tražen detaljan izvještaj Dvoru o svemu što se događalo u Tešnju. Već tada znamo razmjere ustaničkih akcija o opsadi grada, pljački imovine i hrane.[261]

Krajem augusta iste godine, i u samom Tešnju i cijelom kadiluku vidljiva je pobuna čiji predvodnik je Rasočan Sulejman (iz Novog Sela) i Džindžafo iz Zvorničkog sandžaka. Da pobuna nije nimalo bezazlena vidi se iz bujuruldije valije Ahmed-paše Ćuprilića upućene kadiji Tešnja. Spomenu-

260 fo. 7.
261 fo. 10.

ti „buntovnik" s čitavom jedinicom pristalica „alaj odmetnika" napao je i „sa sve četiri strane" opsjeo grad „u namjeri da uništi djecu i žene, građevine i kuće pali, a imovinu i stvari pljačka i raznosi." Posebno je na udaru bio stočni fond i zalihe hrane, što mu je očigledno bilo potrebno za ishranu pristalica. Stanovništvo je tražilo pomoć i zaštitu pokrajinskih institucija. Valija je naredio kapetanima Vranduka, Dervente, Maglaja i Doboja da s potrebnim brojem vojnika udare na buntovnike. Kadija je bio obavezan utvrditi počinjenu štetu i dostaviti službeni izvještaj Divanu Bosne.[262]

Razmjere pobune koja je zahvatila Bosnu vidimo već potkraj septembra 1752. godine, kada su fermanom precizno navedena područja, akteri i njihove aktivnosti usmjerene na narušavanje reda i mira. Tim povodom u Bosnu je poslan hadži Mehmed, čauš-baša carskog Divana, kasnije valija, sa jasnim instrukcijama i vanrednim ovlastima. Tim fermanom hadži Mehmed je zadužen „da sredi prilike." Sve ono što je u izvještajima s terena dospijevalo preko pokrajinskih institucija u Istanbul, sadržano je u fermanu iz kojeg se jasno vidi koji krajevi su zahvaćeni, ko su sudionici, kao i ustaničke aktivnosti.[263] Kako se iz fermana vidi, vođe pobune su Čorbo Mehmed i Palović Bektaš iz Gornjeg Vakufa, zatim Jusuf, bivši kapetan Glamoča, te Nuhović Handan iz kadiluka Novosel. Njihovo okupljalište bio je Prusac. Pridružili su im se i pristalice iz kadiluka Rama, Neretva, Duvno i Glamoč. Njihov cilj bio je Livno i sandžakbeg Livna Hasan-paša, koji je postao talac pobunjenika.[264] Tom prilikom počinjena su teška krivična djela, ubistvo kapetana,

262 fo. 9-10.
263 fo. 8-9.
264 fo. 8-9. „Međutim, iz izvještaja koji su prispjeli od plemenitog vezira, bosanskog valije hadži Ahmed-paše Ćuprilića, te arzova i mahzara iz tadašnjih kadiluka vidi se slijedeće: Stanovnik kasabe Gornji Vakuf, koja se nalazi u kadiluku Prusac, odmetnici: Čorbo Mehmed u njegov drug Palović Bektaš, bivši kapetan Glamoča Jusuf, iz kadiluka Novosel, Nuhović Handan, svi su se zajedno sakupili u kadiluku Prusac i okolnim kadilucima: Rama, Neretva, Duvno i Glamoč i krenuli na kasabu Livno.
U kasabi Livno su se udružili sa odmetnicama, koje je već trebalo ukloniti, a to su: Emir, Salih, katib Omer, Mula Hasan, Čolak Jahja i najgori među odmetnicima – Abdulfetah. U navedenoj tvrđavi su zauzeli džebhanu i iz nje iznijeli barut, olovo, đulad, puške i ostalu ratnu opremu.
Napunivši topove srušili su kapetanavu kulu, a njega izveli i ubili. Iz njegove pratnje su

dvojice njegovih pratilaca, paljevina kuća kapetanovih pristalica itd. Nešto slično spremalo se i u Tešnju.

Kao glavni vinovnici događaja u kadiluku Tešanj označeni su Džindžafo iz „Zvorničkog sandžaka" i Sulejman iz „Tešanjskog kadiluka", preciznije Novog Sela kod Tešnja. Meta napada, poput onog u Livnu, jeste kapetan Tešnja. Iz navedenih razloga i jesu vršili opsadu tvrđave i grada u cijelosti. Ali se nisu zadovoljili samo time, nego:

„Oni su opljačkali hranu muslimana i sirote raje i ambare im porušili. Osim toga, iz takozvane Tetimme kraj kadiluka Tuzle, oduzeli su dvadeset i dvije puške. Prigrabili su od ljetine daće zaima i timarnika. Nisu dozvolili ni da se spomenutom veziru da ono što mu je na ime taksita mojim carskim fermanom određeno."[265] Ovo govori da nije po srijedi isključivo socijalni bunt, već pobuna s drugim motivima. Socijalni bunt bi trebao poštedjeti raju i njihove ambare. Prva meta jesu lokalni organi vlasti, posebno kapetani. Očito da je to bila reakcija na neke ranije sudske odluke, što sugerira i sam ferman.[266] Na udaru su se našli svi, kapetani, spahije ali i običan svijet, što u potpunosti kompromitira socijalnu dimenziju pobune. Kako centralna tako i pokrajinska vlast bile su ogorčene takvim postupcima. Zbog toga su date vrlo jasne i stroge instrukcije specijalnom izaslaniku, „čauš-baši Carskog Divana" Mehmed-paši, koji je tim povodom i s vanrednim ovlastima došao u Bosnu.

Iz dalje korespondencije vlasti vidi se da je valija Ahmed-paša (26. 11. 1752), svom pomoćniku, „agi bosanskog valije" Mehmed-agi, izdao naredbu da vinovnike pobune privedu na Divanski sud u Travnik radi suđenja. Iz naredbe se vidi da je riječ o pripadnicima janjičarskog korpusa, Džindžaferu iz Zvornika i hadži Sulejmanu iz Tešnja. Kako je procedurom predviđeno,

ubili dva nefera, a šestoricu ranili. Kuće pedeset dvojice ljudi, koji su bili uz kapetana, zapalili su i pljačkali. Uz to su stoku sirotinje – raje zaplijenili. Ranije su ti odmetnici, koji stanuju u kasabi Gornji Vakuf, koncem mjeseca ramazana, sadašnjeg mutesarrifa Kliškog sandžaka Hasan – pašu, neka je sretan, zatvorili u tvrđavu. Tamo su ga opsjeli, stupili u borbu i prisilili ga da nekoliko dana ne posti."

265 fo. 9.

266 fo. 9. „Otežavaju da se u životu provedu sudske odluke."

Mehmed-aga je obavezan odrediti mubašira koji će otići na teren, detaljno istražiti sve što se događalo, pohapsiti vinovnike i privesti ih sudu.[267]

Mehmed, aga Sarajeva i aga janjičarskog korpusa uputio je kadiji Tešnja i tamošnjim vojnim organima vlasti, agama janjičarima akt izdat između 29. 11. i 8. 12. 1752, iz kojeg se vidi ko je dobio zadatak za privođenje buntovnika. To su trebali izvršiti kol-čauš petog buljuka, Mustafa čauš-aga i serdengečtije i bašeskije desetog buljuka. Po njihovom hapšenju trebali su biti predati mubaširu i sprovedeni na pokrajinski sud.[268] Ovo donekle nije u saglasnosti s onim što je zabilježio B. Benić, prema čijoj interpretaciji su oni dovedeni „na viru" u Travnik i onda smaknuti.[269] Ovdje postoji dvojaka mogućnost: da su se ranije predali „na viru" i drugo, da im je obećano da će u slučaju predaje biti pošteđeni smrtne kazne u Travniku. Jer prethodna naredba valije je vrlo jasna, hapšenje i privođenje radi suđenja. U svakom slučaju, priča sa Sulejmanom i Džindžafom (Džindžaferom) okončana je decembra 1752. godine njihovim pogubljenjem, bez obzira na to da li su bili uhapšeni ili su se sami predali.

Osim svih drugih posljedica koje je ostavila ova pobuna (nasilje, pljačka, paljevina), postojale su i druge štete koje su dodatno usložnjavale ne samo prilike nego i život tamošnjeg stanovništva. Svi troškovi proistekli iz aktivnosti vlasti, inspekcijskih poslova, vojne intervencije i hapšenja pobunjenika padali su na teret stanovništva kadiluka. U tom razrezu na kadiluk Tešanj palo je 6.000 groša.[270] Stoga je Mehmed-paša početkom (19. 2) 1753. godine uputio naredbu kadiji Tešnja da se iznos od 6.000 groša razreže, ubere i uputi u Sarajevo,[271] u središte janjičarskog korpusa, iz kojeg se angažiraju vojne snage za ugušivanje ustanka u pojedinim krajevima. To je trebalo ura-

267 fo. 10-11.
268 fo. 11.
269 „Međuto stiže Kul-čauš i skupi u Travnik kadije, age sarajevske i bašeskije; i posla baš-eskije po poglavare pobune. I dovedoše hi na viru: pak hi izsmicaše, ti jest Rasohadžu od Tešnja, Džin-džafu od Tuzle i Čorbića iz Skop/l/ja, i još dvoicu troicu." B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 164.
270 To je iznimno visok iznos. U akčama bi to iznosilo 1.440.000.
271 fo. 13.

diti ranije, no smjena namjesnika taj posao je prolongirala.

Akcija očito nije uspjela i pobuna nije u potpunosti iskorijenjena. Naime, valija hadži Mehmed-paša se uputio ka Tešnju s ličnom pratnjom. Kadiji Tešnja izdao je naredbu 29. 8. 1753. godine da se za pratnju i vojsku s kojom dolazi osigura logistika tokom boravka, te komorski konji, da se pobunjenici do njegova dolaska imaju pohapsiti i držati na sigurnom pritvoreni.[272] Nešto kasnije (15. 9. 1753) upućena je nova naredba susjednim kadilucima Jajce, Gračanica i Tuzla da se za potrebe vojske u tom području poprave putevi, mostovi i izvrše druge inženjerijske pripreme za nesmetan prolazak vojske. Do kraja septembra 1753. godine neki pobunjenici su bili još na slobodi i pokazivali su neposlušnost. I dalje se s Dvora upućuju naredbe: „...takve odmetnike, na osnovu šerijata i kanuna, stavite van zakona, s njima se borite i pohvatajte ih žive ili mrtve, te pošaljite na Divan Bosne."[273]

U ime Divana Bosne (21. 9. 1753) upućen je samostalni istražitelj Husejn-aga, ćehaja valije, kako bi se stvari uredile prema zakonu. Kadilucima u sjeveroistočnoj Bosni strogo je naređeno da „... sve odmetnike koji se nalaze u vašim kadilucima posredstvom suda i uz pomoć svih ostalih pohvatate, vežete uz jake i sigurne jamce, pa na osnovu toga nama pošaljete njihove zavjete, izdane od strane suda."[274] Do tog datuma svi pobunjenici i njihove vođe još nisu bili pohapšeni, bili su na slobodi.

Samo nekoliko dana kasnije (25. 9. 1753) iz obraćanja valije Mehmed-paše naibu Tešnja i ostalim lokalnim organima vojne i civilne vlasti vidi se da je valija lično obišao pobunjenička područja „Prusac, Duvno, Livno i okolna mjesta", a da je valijin ćehaja Hasan-aga s 200 konjanika iz valijine pratnje obišao Tešanj, Tuzlu, Srebrenicu i Zvornik. Na tom putu, u Maglaju su im se suprotstavili lično Muharemija i njegovi sljedbenici u tom kraju, „Halil i sin pogubljenog hodže Rame."[275] Hasan-aga je izbjegao vojnu kon-

272 fo. 23.
273 fo. 25.
274 fo. 25-26.
275 fo. 26.

frontaciju u Maglaju, tražeći izlaz s manjim posljedicama. To samo govori o snazi pobunjenika i njihovoj opasnosti. U tih nekoliko dana između 21. i 25. septembra neki pobunjenici su pohapšeni i smrtne kazne već izvršene, a neki su pritvoreni. Očigledno da je dio njih ipak izbjegao hapšenje. Iz daljeg valijinog obraćanja kadiji vidi se da je kadija trebao podnijeti izvještaj o uhapšenim i pogubljenim. Ne znamo ko i koliko ih je tom prilikom osuđeno na smrt. Dokument navodi da je „...izrečena smrtna kazna spomenutom pobunjeniku Halilu i ostalim pobunjenicima." Ko su i koliko je tih „ostalih", nije poznato. Ali ono što se jasno vidi jeste da su neke smrtne kazne izvršene i da su osuđenici pogubljeni.[276] U obrazloženju se naglašava da se kazna zasnivala na tri pravna temelja: fermanu, fetvi šejhul-islama i hudžetu kadije, koji je izdan prilikom suđenja. Dio pobunjenika koji nisu osuđeni na smrtne kazne još je bio u pritvoru i čekao je suđenje. Dakle, kadija je trebao dostaviti detaljan izvještaj o svemu, o kažnjenima i onima koji su još čekali suđenje, od mjesta njihovog rođenja do vrste počinjenih djela. Jedna rečenica iz valijine depeše „oni koji su živi pohvatani i bačeni u tamnicu" zapravo ostavlja sumnju da li je pogubljenima uopće bilo suđenja ili su oni prilikom hvatanja poginuli, bez obzira na „izrečene kazne pogubljenim." Oni su skončali po skraćenom postupku, bilo u borbi i otporu prilikom pokušaja hapšenja, bilo da su uhapšeni pa tek onda izvršena pogubljenja. Oni su svakako osuđeni i presuđeno im je fermanom, a sve drugo je samo način izvršenja.

Sredinom oktobra (18. 10) 1753. bosanski valija[277] se obratio kadiji Tešnja Mustafa-efendiji da kadija lično, s još dva-tri utjecajna i iskusna predstavnika, dođe u Travnik na konsultacije na Divan kod valije.[278] O ishodu tih konsultacija nemamo izravnih obavijesti, no one se mogu naslutiti iz kasnijih događaja i onoga što je uslijedilo. Dolazak u Travnik imao je za cilj pripremu održavanja vojnog procesa kojim je predsjedavao lično valija Mehmed-paša.

276 fo. 26.
277 U izvoru je naveden Ahmed-paša Ćuprilić, iako je u to vrijeme valija Bosne bio Mehmed-paša Kukakvica.
278 fo. 7.

U tom procesu sudjelovalo je mnoštvo lica iz lokalne zajednice u različitim ulogama.

Pred valijom je 25. 10. 1753. u Tešnju održano sudsko vijeće u kojem su sudjelovali ugledni građani Tešnja, predstavnici vojnih struktura, te vrlo važni predstavnici lokalnih zajednica (sela) ovim redoslijedom: muderis Mustafa-efendija; hadži Hasan-efendija, imam; Mustafa-efendija, mualim; Halil-efendija; kapetan tvrđave Tešanj Ali-aga; zapovjednici nižeg ranga: Ibrahim-aga, aga đonlija; Ahmed-aga, treći aga azapa; Isa-aga, treći aga konjanika; Mustafa-aga, aga azapa velike tabije. Također, u procesu su bila zastupljena slijedeća sela sa predstavnicima: Šije, Ahmed sin Husejna; Čifluk, Omer-hodža sin Osmanov; Liješnica, Delihasanović Alija; Kosova, Sejmenović Husejn; Moševac, Mujanović Husejn; Planje, Hasan-hodža sin Alije i Ibrahim-baša; Kaloševići, Ćemalović Mustafa; Miljanovci, Šaban sin Osmanov i Krezubi Alić Hasan. Iz sela Teslića Redžep sin Ramadana; Ranković, Abdulah sin Salihov i Omer sin Beširov, iz sela Kamenice; Durmiš sin Sinanov i Jusuf sin Ibrahimov, kao i ostali zabiti, neferi i drugo stanovništvo kasabe i sela.“[279]

Osnovni zaključak sudskog vijećanja je jamstvo da se neće dozvoliti ulazak Muharemije na teritorij kadiluka i utvrđivanje visine novčanog zaloga u iznosu 6.000 groša.

Osim predstavnika lokalnih zajednica u svojstvu porotnika u tom sudskom procesu sudjelovala je civilna i vojna elita pokrajine, i to: Hasan, kapetan tvrđave Kamengrada; hadži Šaban, kapetan Prijedora; Ibšir-beg, kapetan tvrđave Bihać; Mustafa-aga, emin čauša; Abdulah-aga, ćehaja čauša; Ibrahim-efendija, timar tezkeredžija; Mustafa-efendija, timar defterdar; Mehmed-beg, ćehaja bosanske defterhane; Mustafa-efendija, defterdar bosanske blagajne; Bektaš-paša, mutesarif Klisa i drugi.[280]

279 fo. 27.
280 fo. 27.

U nekoliko akata izdatih nakon tog vijećanja, od strane valije upućena je naredba svim akterima: „.... kadiji Tešnja, ulemi koja se nalazi po selima i kasabama navedenog kadiluka, svim kapetanima, agama i zabitima, odžaklijama, neferima i cjelokupnom stanovništvu, svima se ponovo naređuje, na osnovu murasele izdane od šerijatskog suda:

Ubuduće, odmetnik Muharemija ne smije stupiti unutar granica vašeg kadiluka.

Odmetnike koji potiču iz vašeg ili drugih kadiluka treba posredstvom suda pohvatati i kazniti po šerijatu.

Ukoliko se prilikom hvatanja upuste u borbu, u tom slučaju su svi oni, na osnovu brojnih časnih fetvi i sudskih hudžeta, stavljeni van zakona."

Ovaj akt je datiran 25. 10. 1753,[281] što znači da je Muharemija izbjegao hapšenje u Maglaju i da je uspio umaći, te da je još uvijek živ. Samo dan kasnije (26. 10. 1753.) i vojni kadija Bosne Gulšeni Mehmed izdao je muraselu koja je imala za cilj preduprijediti i neutralisati pobunu i sankcionirati pobunjenike.[282]

„Ukoliko se u vašem kadiluku pojave buntovnici, svi ćete ih složno pohvatati i predati valiji.

Glavni pokretač pobune u zemlji, buntovnik Muharemija, ne smije stupiti u vaš kadiluk. Ako ipak dođe, onda ćete ga vi složno, mrtva ili živa, uhvatiti.

Ako se pojave drugi buntovnici i odmetnici u grupama, po šerijatu su stavljeni van zakona. Njih treba, uz saglasnost suda, sve pobiti.

Ova murasela se izdaje iz šerijatskog suda, u skladu sa valijinom naredbom, a u duhu carskog fermana."[283]

281 fo. 102.
282 fo. 102.
283 fo. 102.

Međutim, samo nekoliko dana kasnije vidimo da je pobuna ugušena i da su glavni akteri pobune pohvatani i pogubljeni, a „...odsječene glave poslane mom visokom carskom prijestolju."[284] Nije navedeno ko je sve pogubljen niti se to iz teksta može naslutiti. Ovo se ponajprije može odnositi na prethodno pogubljene, jer su Jusuf, brat Sulejmana iz Novog Sela i Bekir iz Teslića još u tamnici u Tešnju.[285] Prema kazivanju ljetopisca B. Benića Muharemija je poginuo u borbama kod Zvornika. I njegova smrt je prilično misteriozna, jer se kaže: „siromah Muharemija pogine i to od svoje družine, Zvorničana."[286] To znači da je i on prevaren i izdat. Bez obzira na te nedoumice, fermanom je vrlo precizno kazano „da je zadatak izvršen." Iz kasnijih izvještaja (12. 12. 1753. godine) stvari su malo jasnije. Rezultat akcije na području kadiluka Tešanj je hapšenje 32 lica. Svi oni su prvobitno osuđeni na smrtnu kaznu. Ipak, za 30 osuđenika kazna je ublažena i preinačena u zatvorsku, koju su izdržavali u tvrđavi Tešanj, a kasnije pogubljena dvojica, i to Jusuf iz Novog Sela i Bekir iz Teslića.[287] Oni su i uhapšeni u Novom Selu, žarištu pobune, iz kojega je bio spomenuti Jusuf, inače brat Sulejmana Rasovčaka koji je i poveo pobunu s Muharemijom. Od navedenih 32 osuđenika, za 30 je, kako vidimo iz akta kadije Mustafa-efendije od 22. 11. 1753, traženo pomilovanje i puštanje kući uz jamčevinu od 1.000 groša. Divan je odobrio pomilovanje za 30 „odmetnika" i oni su od sredine decembra (14. 12. 1753) mogli na „uvjetnu slobodu". Uz pomoć kapetana i dizdara Tešnja, kadija je mogao izvršiti odluku Divana. Dvojica s najtežim inkriminacijama, Jusuf iz Novog Sela i Bekir iz Teslića, ostali su u tamnici uz jake mjere osiguranja i čekali su izvršenje kazne.[288] Osim smrtnih kazni i zatvaranja u tamnicu, prema pobunjenicima je korištena i mjera rušenja i paljenja imovine, prije svega kuća za stanovanje. Time je barem privremeno stavljena tačka na pobunu u kadiluku Tešanj i uspostavljen mir, istina ne predugo. Kao neko predskazanje, početkom decembra kapetanima i drugim zapovjednicima tvrđava, valija je

284 fo. 31.
285 fo. 26; A. Sućeska, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", 66-99.
286 B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 166.
287 fo. 30.
288 fo. 30.

iz Travnika (12. 12. 1753) poslao upozorenje: „Ubuduće, ako se još jednom pokažu odmetnici, prema njima ne treba imati nikakve samilosti.“[289]

Da u potpunosti buna nije ugušena i da su pojedinci ostali izvan domašaja organa gonjenja govori neuspio pokušaj hapšenja dvojice „odmetnika“, braće Ahmeda i Mehmeda, sinova Zolte, iz nahije Maglaj. Kako je za njih svojevremeno jamčio Mehmed-aga, on je optužen kao saučesnik i pomagač uslijed čega je pritvoren u tvrđavu Tešanj.[290] O njegovom zdravstvenom stanju i potrebi drugačijeg tretmana (30. 10. 1754.) kadija Mustafa-efendija podnio je izvještaj i molbu da se Mehmed-aga oslobodi zbog starosti i bolesti. Valija Mehmed-paša Kukavica ga je pomilovao i 11. 11. 1754. godine oslobodio zatočeništva. Odgovor valije glasio je: „Sve što ste zamolili odobrava se.“[291] Činilo se da je s ovim slučajem stavljena tačka na pobune i akcije pobunjenika. Povremeni incidenti su se javljali uglavnom u Sarajevu, i na potezu Glasinac - Višegrad. Što se tiče kadiluka Tešanj, tu je nakon naprijed izloženih događaja nastupio mir.

Nakon nešto više od tri godine zatišja, ponovo se javljaju incidenti. Od 1757. godine imamo nove naznake nereda, koji su se opet iz Sarajeva prenijeli u Tešanj. Omer iz Novog Sela uputio je (27. 2. 1757) arz (Divanu) i žalio se na Džafer-agu iz Tešnja da mu je porušio kuću, usprkos tome što je aboliran od strane Husejna, valijinog ćehaje koji je još u ime valije Mehmed-paše Kukavice ranije došao u kadiluk sa zadatkom da se obračuna s pobunjenicima i zavede red. Optužbi nije poštedio ni naiba Garibi-efendiju, navodeći da ga je neosnovano i protuzakonito protjerao iz kadiluka i za podnošenje arza Bosanskom divanu naplatio 80 groša.[292] Očito da ovaj događaj

289 fo. 32.
290 fo. 106.
291 fo. 106, Ovdje postoji dilema oko datacije dokumenata. Naime, po svemu sudeći, dva vezana dokumenta, Izvještaj kadije Mustafe datiran 13. muharema 1169. g. h., odnosno 19. 10. 1755, trebao bi nositi oznaku 1168. godine (premda prema načinu pisanja ostavlja utisak 1169. godine), što odgovara 30. 10. 1754. godine, tako da pomilovanje valije od 11. 11. 1754. godine ima potpun logički slijed. U protivnom ispada da je izvještaj kadije, na temelju kojeg je pomilovanje izvršeno, mlađi od samog čina pomilovanja.
292 fo. 45. U grošima to ne izgleda visok iznos, ali to je 19.200 akči.

nema veze s novim talasom nezadovoljstva, nego je to međusobni obračun još od 1752-53. godine. Međutim, već u martu mjesecu 1757. vidi se da se pobunjenici ponovo bude. I pored toga što je glavnina pobune bila ugušena, odlaskom Muharemije i njegovih najbližih sljedbenika sa scene nije uspostavljen stalni mir, kako je zaključio A. Sućeska.[293]

Kadija Tešnja obavijestio je 4. 3. 1757. nadležnu instancu da su pobunjenici iz Fojnice i Visokog ponovo došli u kadiluk Tešanj. „Preobučeni u trgovce, oni kruže među žiteljstvom, tobože zbog trgovačkih poslova, a ustvari podstiču bune i nerede, siju smutnje."[294] Traži se ponovo naređenje za njihovo hapšenje.[295]

U isto vrijeme, 6. 3. 1757. dvor iz Travnika tražio je da se 200 vojnika iz Tešnja pošalje u Travnik za intervenciju protiv pobunjenika u Sarajevu.[296] Međutim, oni se nisu ograničavali samo na Sarajevo, nego su se ubacivali i u Tešanj, „... u grupama i pojedinačno da u njemu dižu bunu..." Novi valija Kamil Ahmed-paša (9. 3. 1757) odgovorio je kadiji Tešnja Musa-efendiji na njegov izvještaj o pojavi pobunjenika, s jasnom instrukcijom šta lokalni organi treba da čine u tom slučaju: „... prema njima ne treba imati nikakva obzira, nego ih se mora odmah pohvatati..."[297]

Na vijesti s terena izdat je 12-22. 3. 1757. novi ferman koji je stvorio pravni osnov i omogućio akcije i sankcionisanje buntovnika i odmetnika: „Ako se u nekom mjestu u većem broju pojave odmetnici, u tom slučaju, u dogovoru s područnim starješinama, bez imalo oklijevanja, treba na njih navaliti i složno nastojati da se svi pohvataju i po šerijatu kazne i tako od njih očistiti taj kraj i obezbijediti putnike, žitelje i raju. O tome je svakom pojedinačno izdan i dostavljen ovaj emr-i šerif."[298]

293 A. Sućeska, „ „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", 86.
294 fo. 46.
295 fo. 46.
296 fo. 45.
297 fo. 46.
298 fo. 52.

„Ako se sazna da na vašem području čine štetu jedan, dvojica ili više odmetnika, onda prema njima ne treba imati nikakve milosti, nego ih treba pod svaku cijenu pohvatati. Ako se pojave u grupama, kao što je naprijed rečeno, vi ćete se međusobno o tome dogovoriti, s kog kraja i na koji način ćete ih pohvatati, privesti sudu i kazniti po šerijatu.“[299] Donosilac fermana i delegirani istražitelj (*mubašir*) povodom ovog slučaja je Ali-efendija, glavni katib ćehaje velikog vezira.[300] Teret njegova nadzora padao je na kadiluke Jajce, Banja Luka, Tešanj, Derventa, Gračanica, Tuzla, Zvornik s Bijeljinom, Birče, Kladanj, Visoko i Fojnica. To znači da je pobuna bilo u svim navedenim kadilucima.[301]

Iz kasnijeg izvještaja (26. 3. 1757) dostavljenog u Travnik, na Bosanski divan, vidi se da je ponovo riječ o nekadašnjim pristalicama pogubljenog kadije Muharemije. Središte iz kojeg je ponovo krenula pobuna su mjesta Vučić, Perović i Marjan, a predvodili su je Karalić Husejn, Žiljo Husejn, Memić Hasan, Turčinović i Samardžić, koji su i ranije bili sudionici u pobuni. „Idu od sela do sela, dovode u zabludu stanovništvo, potiču ih na bunu i stvaraju nered.

Na osnovu toga se naređuje da se, uz znanje suda i posredstvom određenog mubašira i ostalih, pronađu spomenuti buntovnici, pohvataju i bace u tamnicu tvrđave. Sve njihove podatke dostaviti, uz ilam, Bosanskom divanu.“[302] Iz jednog nešto kasnijeg akta (28. 3. 1757) vidi se da je mula Abdija iz Maglaja označen kao „buntovnik i podstrekač“ te se naređuje njegovo hapšenje i traži izvještaj o hapšenju.[303]

Očigledno da je razlog ponovnog imenovanja Mehmed-paše Kukavice za valiju Bosne bilo novo „buđenje odmetnika“, a ne da bi nadgledao izgradnju svojih zadužbina u Bosni, kako je pretpostavljao A. Bejtić.[304] U

299 fo. 52.
300 fo. 52.
301 fo. 52.
302 fo. 48.
303 fo. 48.
304 A. Bejtić, „Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica, i njegove zadužbine u Bos-

Sarajevo je stigao 4. 11. 1757. U bujuruldiji upućenoj kadijama sjeveroistočne Bosne (Tešanj, Gračanica, Tuzla, Zvornik, Kladanj, Srebrenica, Bijeljina i Derventa) on jasno ističe: „... moja najvažnija dužnost je da sredim sve krajeve i prilike u narodu, da pohvatam odmetnike, da zaštitim sirotinju i nemoćne..." (6. 11. 1757).[305]

Zbog nemira pooštrene su i mjere kretanja, te uvedene strože kontrole pri kretanju i promjeni prebivališta. Tako je vlast željela otežati nesmetano kretanje pobunjenika, njihovo prebacivanje iz područja u područje, efikasnije ih kontrolirati i po potrebi hapsiti, a posebno spriječiti bježanje izvan domašaja vlasti.

„Kada neko od raje, da bi mogao lakše živjeti, namjerava da ide unutar vilajeta iz jednog kadiluka u drugi, za njega treba poslati ilam u kome se mora navesti: njegovo selo u kome stanuje, kuću, čeljad, stoku i mjesto u koje ide. Sve dotle dok se ne izda naša bujuruldija, kojom se daje dozvola, ne smije se izdati dozvola za promjenu boravka." (23. 10. 1757).[306]

Iz fermana s kraja 1757. (3-13. 11. 1757)[307] vidi se da još uvijek u pojedinim dijelovima Rumelije ima pobunjenika i odmetnika.

Iako nema naznaka da je više bilo nereda većih razmjera, bilo je incidenata koji su imali karakter manjih pobuna. Oni se iz više razloga ne mogu dovoditi u vezu sa „pokretom Muharemije" ni u kom segmentu. Prvo što je vremenska distanca isuviše velika, dvije i po decenije, i drugo što su se ti incidenti odvijali na području Žepča. Dalje, ni u jednom momentu iz dokumenata se ne vidi i u izvještajima ne spominje bilo kakva veza s događajima iz sredine 18. stoljeća. Ti bi se incidenti više mogli karakterizirati kao „razbojnički" negoli oni koji imaju karakter „bunta". Ni po intenzitetu, a niti po

ni (1752-1756. i 1757-1760)", 85; F. Spaho, „Pobuna u tuzlanskom srezu polovinom osamnaestog vijeka", 71-76; B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 158, 159, 161, 165-166.

305 fo. 93.
306 fo. 94.
307 fo. 87-88.

kontinuitetu, oni se ne mogu dovoditi u istu ravan. Ti incidenti odvijali su se na prostoru nahije Žepče, u selima Kućice i Lovnica, i to u jednom kraćem vremenskom razdoblju.

Iz pritužbe Bosanskom divanu oštećenih Bože i Danice iz sela Kućice vidimo da su počinioci nereda iz sela Vučić, „buntovnici Šutović Alija i Abdulah i Mustafa i Mehmed, iz iste nahije, s nekoliko svojih drugova odmetnika u nahiji Žepče." Osim Bože i Danice, na meti odmetnika našao se i Hasan, naib Žepča. Taj incident se dogodio mjeseca juna 1781. godine. Kadiji i njegovim pomoćnicima je izdata naredba da se navedeni pohapse i privedu na Divan radi suđenja.[308] S naprijed navedenim u vezi je i incident iz sredine narednog mjeseca.

Kao akteri nereda ovaj puta označeni su mještani dva sela, Lovnica i Kućice, u nahiji Žepče. Iz sela Lovnica su Huremović Džafer, Silajdžija Husejn i Hurem Mehmed, a iz sela Kućice Dolović Husejn, brat mu Omer i drugi brat Abdulah. Oni su označeni kao „odmetnici" koji „ stalno pale, kradu, presijecaju drumove i čine druga zla." (16. 7. 1781)[309] Ovo je više obilježje klasičnog razbojništva i hajdučije. O ishodu nemamo preciznijih informacija, jer sudski akti koji bi se odnosili na navedeni premet nisu sačuvani.

308 fo. 87.
309 fo. 62.

VAKUFI U AKTIMA TEŠANJSKOG SUDA

Kontrola vakufa i vakufske imovine

U nadležnosti pokrajinskih organa vlasti i kadije kao lica zaduženog za kontrolu provedbe zakonitosti na terenu jeste briga o vakufima te vakufskoj imovini i poštivanje odredbi vakufnama. Stoga se Bosanski divan s razlogom obraćao svim subjektima na terenu u cilju zaštite vakufske imovine. U više navrata su upućivane naredbe licima koja treba da budu zaštitnici imovine vakufa, prije svega kadije i naibi kao najodgovornija lica za kontrolu, potom drugi lokalni organi u sistemu vlasti, muteselimi, zabiti, ajani, te sami službenici vakufa. Konstatovano je da vakufi i vakufska imovina „nestaju i propadaju, samo zbog nehaja onih koji su zaduženi da o tome vode računa. Te zgrade propadaju, a upropaštava se i vakufska imovina." Sud, odnosno kadija s delegiranim istražiteljem (*mubaširom*) kojeg šalje Bosanski divan u ime pokrajinskog organa vlasti, zajedno sa službenicima vakufa, naročito mutevelijama, obavezni su da izvrše kontrolu vakufskih objekata, pokretne imovine i poslovanja vakufa, posebno kontrolu dugovanja i potraživanja.[310] Izvještaj o inspekcijskom nalazu s popisima dostavljan je pokrajinskim organima koji su procjenjivali da li je potrebno preduzimati dalje mjere u smislu utvrđivanja odgovornosti i sankcionisanja pojedinaca. Prvi takav akt upućen je za vrijeme Mehmed-paše Kukavice (29. 4. 1753).[311]

Jedna sveobuhvatna kontrola vakufa na području kadiluka Tešanj izvršena je 1756. godine. Kao izaslanik valije za ovaj posao delegiran je mubašir Ahmed-aga, koji je kontrolu izvršio zajedno s kadijom suda u Tešnju, službe-

310 fo. 19.
311 fo. 19.

nicima vakufa (*mutevelije, naziri*). Taj izvještaj je verificiran 15. 4. 1756. godine.[312] Ova kontrola bila je naročito važna za vakufe čije su vakufname stradale za vrijeme napada Eugena Savojskog 1697. godine na Tešanj. Stoga je, umjesto vakufnama, kontrola vršena na osnovu deftera isplata plaća koje su posjedovali vakufi.

Treća naredba iz nešto kasnijeg perioda upućena je svim „kadijama kadiluka Bosanskog vilajeta i vakufskim mutevelijama" od strane Kamil Ahmed-paše 1757. godine. Ako je suditi po navodima, mutevelije su u pojedinim kadilucima opstruirali isplate plaća službenicima. Izaslanik Bosanskog divana i dostavljač bujuruldije u Tešanj bio je „imam hafiz Omer-efendija." Zadatak je bio da se prekontroliše koliko se provode odluke vakifa u pojedinim slučajevima.[313]

Očito da su se povremeno javljale neregularnosti u vakufskom poslovanju. Dalo bi se zaključiti da je bilo različitih zloupotreba, kao što je „prikrivanje", uzurpacija vakufskog novca ili nekretnina, fiktivno uvođenje službi ili uvođenje pojedinaca u službe koje im vakufnamom nisu propisane. Zakonska odgovornost nadležnih je osigurati povrat novca i naplatu, kako bi se dug vratio vakufu.

Ovo nije cjelovit pregled vakufa u kadiluku, nego je ograničen samo na osvrt iz perspektive sačuvanih dokumenata koji su prošli kroz sudsku kancelariju, posebno kontrole vakufskog poslovanja u 1756. godini. Iako su podaci najčešće ograničeni samo na novčani dio vakufa, kroz njih doznajemo i ono što nam drugi izvori koji se tiču vakufske imovine nisu mogli ponuditi. Dakle, ako ništa drugo, doznajemo za neke vakufe i vakufske objekte koji su postojali, na osnovu novčanih vakufljenja za te objekte. To proširuje vidokrug i obogaćuje informacije o vakufima općenito.

U dokumentima dominiraju podaci o novčanim vakufima iz potpuno opravdanih razloga. Stradanje vakufa, a posebno vakufnama kao pravnog os-

312 fo. 86.
313 fo. 42.

nova za osiguravanje daljeg funkcioniranja ostataka vakufa, moralo se nekako nadomjestiti i osigurati preduvjete za dalje funkcioniranje i buduću kontrolu. Cjelovitost ovog prikaza umanjuje i činjenica da je riječ pretežno o onim vakufima koji su se našli na udaru i pretrpjeli štete u napadu Eugena Savojskog. Dakle, nema niti jedan vakuf s područja nahije Maglaj, posebno iz samog Maglaja, koji je sasvim sigurno imao različitih vakufskih objekata. Značilo bi to da kontrola vakufa nije izvršena u Maglaju ili je to radio „naib" i sastavljao odvojene izvještaje i deftere koji nisu našli mjesto u kancelariji suda u Tešnju. Možda su ti izvještaji dostavljeni izravno u Travnik preko posebnog izvjestitelja (*mubašira*). Ali je čudno da se vakufi iz Maglaja ne spominju ni u nekom drugom kontekstu, nemamo akata koji su prošli kroz kancelariju suda u Tešnju, a tiču se nekih drugih pitanja vakufske imovine u Maglaju ili statusa službenika vakufa.

Poslovanje vakufa Gazi Husrev-bega, čiji dijelovi su se nalazili i na području Tešnja,[314] vođeno je i vakufskom imovinom rukovođeno iz vakufske centrale u Sarajevu. On se uglavnom spominje u kontekstu „vakufskih sela" i zakupa, ubiranja ili opstrukcije plaćanja poreza zakupcima, koji je 1755/1756. iznosio 1.430 groša.[315] Osnovna dokumentacija koja se odnosi na ovaj vakuf sačuvana je i nije bilo potrebe da se ona iznova popisuje kao vakufi sa sjedištem u Tešnju i okolini. Osim toga, kod Gazi Husrev-begovog vakufa riječ je o zemljišnim nekretninama. Dokumentacija drugih vakufskih dobara, naročito novčanih, nalazila se na području kadiluka Tešanj za koji su bile vezane i sve službe, aktivnosti, prinadležnosti te su po principu pravne jurisdikcije bile podređene tešanjskom kadiji i pod izravnim nadzorom kadije Tešnja u punom kapacitetu i u svim aspektima. Tako se dokumentirani predmeti odnose na sljedeća mjesta: Tešanj, Nova Palanka, zatim Žepče, sela Komušina i Lepenica, i druga mjesta u mjeri u kojoj ih sudski akti spominju.

314 Više o tome: A. Handžić, „Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću", 161-174; Isti: „Dokument o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine", *Anali GHB*, XV-XVI, Sarajevo, 1990, 3-18.

315 fo. 103. To je iznosilo 343.200 akči.

Osim svih drugih, jedna nesretna okolnost utjecala je da mnogi podaci koji se tiču vakufa i vakufske imovine nađu više mjesta u izvorima sudskog porijekla. To je veliko stradanje vakufa i vakufske imovine u napadu Eugena Savojskog na Tešanj i tešanjsku tvrđavu (1697) i utvrđivanje, posebno, stanja pokretne imovine, uvakufljenog novca i utvrđivanja plaća koje su se isplaćivale iz vakufske gotovine. Izvor je u tome vrlo precizan i izričit: „Vakufnama spomenutog vakufa je nestala prilikom upada Eugena Savojskog."[316] Ovaj iskaz ponovljen je i potvrđen više puta. „Ali, prema riječima starih, uglednih i pouzdanih muslimana, oduvijek su se do sada, na navedeni način, plaće isplaćivale. I u defterima koje posjeduje mutevelija, isto je tako navedeno."[317] Ispred Bosanskog divana, za ovaj posao delegiran je poseban izaslanik i nadzorno lice, mubašir Ahmed-aga.[318]

Vakufi u selima

U ovom pregledu vakufa vrlo zanimljivu pojavu čine vakufi u selima Komušina i Lepenica.[319] O njima se u literaturi ne zna gotovo ništa, no vrlo su znakoviti i govore mnogo toga o duhovnom i obrazovnom životu u ruralnim sredinama, čak i više od onoga što nam donose izravni podaci o vakufu. U slučaju Komušine vidljivo je da je tradicija vakufljenja već poprilično duga, ali o tome nemamo izravnog spomena. No kako se ovdje govori o postojanju osnovne škole (*mekteba*), sasvim je sigurno da je u tom mjestu već odavno postojala i džamija, jer su mektebi obično podizani kao prateći sadržaj džamija ili mesdžida. Da je ta pretpostavka tačna svjedoči i spominjanje „vakifovog imama", iako se džamija ovdje izrijekom ne spominje. Osnivač vakufa u selu Komušini jeste izvjesni Smail-ćehaja. Niti o vakifu niti o nekim drugim pojedinostima ovoga vakufa nemamo drugih informacija. Iz naznake da se radi o „ćehaji" vidimo da je bio zamjenik dizdara neke od tvrđava. Budući da se odlučio sredstva uložiti u Komušinu, vjerovatno je riječ o mjestu njegov-

316 fo. 86.
317 fo. 86.
318 fo. 86.
319 fo. 85.

og porijekla. Vrlo je važna činjenica da se u ovom slučaju radi o ulaganju u obrazovanje i održavanju obrazovnog procesa na nivou potreba jedne seoske sredine. Sredstva u iznosu od 12.000 akči vakif je namijenio „u korist mekteba", uz izričitu napomenu „za učitelja", odnosno za finasiranje plaće učitelja u Komušini. Taj čin posvjedočili su: Mehmed-aga, dizdar iz Nove Palanke i hadži Ahmed Đuherić. Činjenica da se kao svjedok čina vakufljenja pojavljuje „dizdar" učvršćuje pretpostavku da je vakif zamjenik zapovjednika neke od bosanskih tvrđava. Ovome ćemo dodati i to da je on najvjerovatnije bio upravo zamjenik dizdara u Novoj Palanki, jer ta povezanost nije slučajna. Budući da kontrola i ponovno dokumentiranje vakufske imovine pada u proljeće 1756. (15. 4), to je i ovo dokumentiranje urađeno upravo u vrijeme sveopće kontrole i dokumentiranja vakufske imovine koja je izvršena po naređenju pokrajinske administracije iz Travnika.[320] Na kraju treba istaći još jednu vrlo važnu činjenicu koja se tiče uvakufljenog iznosa. Uvakufljena suma vrijedi koliko jedna bolje plaćena služba s dnevnom plaćom od 10 akči na tri godine i četiri mjeseca. Ta se činjenica ne može zanemariti kada je u pitanju ulaganje u obrazovanje.

Vakuf u Lepenici[321] je opet zanimljiv na jedan drugačiji način, posebno po dva osnova. Riječ je vakufu Umikulsume, djelu vakife, a drugo, riječ je o novoosnovanom vakufu koji još nije u potpunosti pravno legalizovan, dakle, za njega još nije sačinjena vakufnama. I tu vidimo da je tradicija vakufljenja znatno duža i da u selu već postoji džamija, u čiju svrhu spomenuta uvakufljuje 5.000 akči. Godišnji prirast od 750 akči[322] ona namjenjuje za sufinansiranje i poboljšanje materijalnog položaja mjesnog imama, raspoređujući ih na ime imamskog i hatibskog dodatka od 400 i 350 akči, tako da je sav prihod novca od 750 akči na godišnjem nivou uvjetovala u te namjene. Ovo vakufljenje je dodatni vakuf džamiji u Lepenici koja je od ranije postojala, ali o njoj nismo naišli na neke druge podatke.

320 fo. 86.
321 fo. 85.
322 U izvoru je taj prirast definiran na „11,5 akči godišnjeg prirasta", što je u suštini 15%. To se vidi i iz konačnog rezultata prihoda od 750 akči na 5.000.

Vakuf u Novoj Palanki (Novom Šeheru)

Osnovu vakufske imovine u Novoj Palanki činio je vakuf Muharem-paše koji je obogaćivan novim vakufskim ulaganjima. Budući da je i ova vakufnama stradala u okupaciji, bilo je neophodno na osnovu vakufskih deftera to unijeti i u sudske akte, zarad osiguravanja pravne osnove za sva kasnija reguliranja koja se tiču vakufske imovine ili prava koja su proistjecala iz odredbi vakufname. Najvažniju stavku vakufa džamije koju je dobročinitelj Muharem-paša podigao u svom rodnom mjestu (1655. godine)[323] činila je novčana suma koju je vakif nakon izgradnje džamije zavještao kao dio vakufa spomenute džamije u iznosu od 96.440 akči. Kontrola i popis vakufske imovine izvršen je 1756. godine. Pri popisu je ustanovljeno da je cjelokupna suma već bila u opticaju kao pozajmica, uz prirast koji ovdje nije izričito naveden, ali se on kretao obično 15% koliko je najčešći iznos. To znači da je prirast iznosio 14.466 akči, a rashodi s umanjenim plaćama kako su se kretale u drugoj polovini 18. stoljeća iznosili su 9.360 akči.[324] Uz džamiju Muharem-paše bila je podignuta te funkcionirala i jedna osnovna škola (*sibjan mekteb*), o kojoj također nemamo značajnijih podataka. Jedino što upućuje na njeno postojanje jeste dokumentiranje učiteljske (*mualimske*) službe u okviru drugih službi vakufskog kompleksa.

Vakuf Muharem-paše obogaćen je novim novčanim vakufljenjem od 16.440 akči gotovine s vrlo preciznom namjenom održavanja postojećeg objekta džamije, preciznije „podmirenje troškova opravke krova i ostalog...", od strane darovatelja Memić Mehmedija. Nije poznato kada je vakufljenje izvršeno. I ovaj, novoosnovani vakuf je utemeljen na principu kao i ostali gotovinski vakufi, uz davanje novca u pozajmice uz godišnju dobit od 2.466 akči, što je značilo na principu dobiti od 15%. Vakufnama je još u proceduri nastanka i nije do kraja razrađena, ali su ipak sredstva na neki način u osno-

323 A. Bejtić, „Prosvjetne prilike u Novom Šeheru polovicom osamnaestog stoljeća", 132-135. Ovaj mekteb imao je sačuvanu vakufnamu na osnovu koje je Bejtić došao do podataka o mektebu.

324 fo. 85.

vi dokumentirana i pravno uknjižena bez detaljnog pojašnjenja i raspodjele koja je u konačnici trebala biti legalizirana vakufnamom.[325]

Osim navedenog vakufskog kompleksa Muharem-paše, u Novoj Palanki je podignuta još jedna osnovna škola (*mekteb*).[326] Ona je podignuta 1755. godine kao dodatni sadržaj, jer se izričito navodi kao „novopodignuti mekteb". Ovaj mekteb izgrađen je zajedničkim naporima stanovnika Novog Šehera, i to njih četrnaest, deset muškaraca i četiri žene. Neophodno je ukazati na neke vrlo zanimljive pojedinosti koje se tiču ovog vakufa. Nije poznato u kojoj mjeri je ko finansijski participirao u vrijeme samog podizanja mekteba niti koliko je stajala njegova izgradnja, ali je poznato ko su dobrotvori u osnivačkom ulogu novčanog vakufa spomenutog mekteba. Vakufnama ovog vakufa legalizirana je 21. 7. 1755. godine s novčanim iznosom od 27.000 akči.[327] Iznosi participacije kretali su se od 1.000 akči kao najniže sume do 6.000 akči kao najvećeg udjela u novčanom vakufu. Najviši iznos u spomenutom vakufu jeste iznos Ismaila sina Abdulaha Dizdarevića iz Nove Palanke, potomka nekadašnjeg dizdara Nove Palanke, dok je devet sudionika sudjelovalo s po 1.000 akči. Ali druga osoba po visini založene sume je Hatidža kći Selima s uloženih 5.000 akči.

Deset muških ortaka vakifa uložilo je sumu od 18.000 (ili 66,66%), što u prosjeku iznosi 1.800 akči „per person".[328] Po tom kriteriju vidimo da je ženski dio populacije iskazivao nešto veći stepen požrtvovnosti, jer je iznos „per person" davao 2.250 akči, dakle, više od muškaraca po sudioniku, iako su u ukupnoj sumi participirale sa 33,33%. Druga važna razlika i indikator

325 fo. 84.

326 fo. 84. Ismet Kasumović ga naziva „narodni mekteb", vjerovatno po tome što je podignut od strane više lica. Vidi: Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999, 129. Bejtić navodi u Novom Šeheru dva mekteba: Muharem-pašin podignut 1665. i drugi podignut 1755. godine od grupe građana. Vidi: A. Bejtić, „Prosvjetne prilike u Novom Šeheru polovicom osamnaestog stoljeća", 132-135.

327 Kada bi se ta vrijednost izražavala u cijenama stoke, onda bi to značilo da je navedena suma predstavljala protuvrijednost 10 boljih ili 15 slabijih konja ili 22 krave s junicama.

328 To je vrijednost osrednjeg konja u to vrijeme.

je to što je 70% muških sudionika u ovome vakufu imalo najniže iznose od po 1.000 akči, dok je kod žena taj omjer 50%:50%. Iako uvijek nije naveden društveni status lica, iz raspoloživog je vidljivo da su to pripadnici vojničkog ili zanatskog sloja društva. Među ktitorima su: dizdar, potomak dizdara, ćehaja i krojač. Ostali sudionici u ovom hajratu su nepoznatog društvenog statusa.

Vakufska gotovina od 27.000 donosila je 3.240 akči godišnjeg prihoda od pozajmljivanja novca. To znači da je spomenuta suma davana pod uvjetima od 12%. To je bilo dovoljno da podmiri godišnje plaće učitelja 2.520 i mutevelije vakufa 720 akči.[329]

Vakufi u Tešnju

U sudskim aktima dokumentirano je pet novčanih vakufa u Tešnju. Svakako da je za očekivati da oni budu najbrojniji, i po vrijednosti najbogatiji vakufi, budući da se radi o razvijenijem mjestu, s višestrukim prednostima lokalno-administrativne i privredne naravi. Promatrano sa aspekta vakufljenja novca, pomalo neočekivano, najbogatiji vakuf u drugoj polovini 18. stoljeća nije vakuf Ferhad-bega, nego vakuf „umrlog hadži Alije sina Hasanova", koji je raspolagao gotovinom od 60.000 akči.

Izlaganje o vakufima u Tešnju treba započeti od najvažnijeg vakufa, čak i kada mu neke pojedinosti ne idu u prilog. On spada u vakuf koji je ostavio najdubljeg traga u Tešnju. Ovdje ćemo se naravno osvrnuti samo na novčanu komponentu vakufa, kao i u drugim slučajevima.

Ferhad-begov vakuf, osim što je najznačajniji, bio je i jedan od najstarijih vakufa u Tešnju uopće. Prije njega su osnovana samo dva sakralna objekta: džamija sultana Selima I (1512-1520) i mesdžid Sufi Oruča, koji su imali i svoje vakufe.[330] U vrijeme osnivanja, glavnica Ferhad-begova vakufa iznosila je 30.000 dirhema (akči), ali je postojala mogućnost porasta vakufske

329 fo. 84.
330 A. Husić, „Tešanjski vakufi (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)", 42-46.

gotovine kroz prihode od vakufskih objekata, prihod od obrta novca, ali i dodatnih vakufljenja za pojedine službe unutar funkcija vakufa, čije finansiranje su preuzimali drugi vakifi. Uglavnom, dokumentirana vakufska gotovina Ferhad-begova vakufa početkom 17. stoljeća iznosila je 56.000 akči, a nekoliko decenija kasnije, 1640. godine, glavnica vakufske gotovine dostigla je 127.811 akči.[331] Okolnosti i pojedinosti uvećanja nisu poznate. Ovaj vakuf, kao i drugi vakufi, stradao je u provali Eugena Savojskog. Kolika je ekonomska devastacija vakufa uslijedila upadom Eugena Savojskog vidi se iz činjenice da je sredinom 17. stoljeća samo vakufska gotovina u Tešnju iznosila 614.833 akče i donosila 92.224,5 akči dobiti.[332] Sudbinu ostalih vakufa doživio je i Ferhad-begov vakuf, čija je gotovina umanjena za više od tri puta.

Sve u svemu, vakufska imovina u gotovini svedena je gotovo na stanje iz vremena kada je vakuf i osnovan. Ukupna gotovinska suma ovog vakufa u drugoj polovini 18. stoljeća iznosila je 38.840 akči. Činili su je glavnica Ferhad-begovog uvakufljenja i dodatka koji je kasnije uvakufila Fatima kći Ibrahima u iznosu od 2.000 akči. Njeno vakufljenje bilo je striktno definirano za „osvjetljenje u džamiji". Cjelokupni vakufski novac uglavnom je bio na pozajmicama, dakle na obrtu kod poduzetnika. Godišnji prihod rentanja novca iznosio je 4.536 akči. To znači da je novac davan na prirast od 12,3%. Gotovo trećinu iznosa gotovinskom vakufu donosile su zemljišne parcele u Čaglićima i Jablanici, 12.814 akči.[333] Bilo je to dovoljno da se podmire troškovi za funkcioniranje vakufa i službi u njemu, kao i za održavanje.

Izgleda da je materijalno stanje vakufa pratilo i broj službi. Od 12 službi naznačenih u vakufnami, početkom 17. stoljeća nalazimo aktivnih 7, a sredinom 18. stoljeća deset službi. Prema visini izdvajanja svakako najviše izdataka i sredstava vakufa išlo je na podmirivanje plaće imama – 3.600 akči

331 Isto, 47-48; Osman A. Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća" *Novi Behar*, god. VII, (1933-34), br. 8-10, Sarajevo, 1934, 126-127; Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za turske uprave (1463-1878)*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1944, 39-40.

332 O. A. Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća", 127; O. A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za turske uprave (1463-1878)*, 39-40.

333 Način obračuna: 17350-4536=12.814 akči.

(21,21%), što je i za očekivati. Uz ovu službu ide i hatibska, bez obzira na to da li ju je obavljalo isto lice ili neko ko je bio angažiran samo kao hatib džamije, za šta je iz vakufske gotovine izdvajano 1.440 akči (8,45%). Ove dvije stavke skupa su iznosile 5.040 akči (29,66%). Za sve druge službe izdvajano je znatno manje sredstava: za nadzornika 1.080 (6,33%), muarrifa 1.080 (6,33%), potom učitelja u osnovnoj školi 720 (4,22%), učača salle 720 (4,22%), muteveliju 720 (4,22%), pobirača vakufskih prihoda 720 (4,22%) te za lice koje brinulo o prostirci 360 akči (2,11%). Na kraju, valja istaći i pitanje materijalnih troškova, odnosno samo održavanje vakufskih objekata u njihovoj funkciji. Godišnji rashodi iz vakufske gotovine za troškove osvjetljenja iznosili su 1.800 akči (10,56%) na godišnjem nivou. No ovdje želimo naglasiti da su za tu stavku naknadno uvakufljena sredstva u iznosu od 2.000 akči, dakle nešto više od onoga što su jednogodišnje potrebe. Uvakufila ih je Fatima kći Ibrahimova. Nije poznato kada se to moglo dogoditi. Kako god, predstavljalo je to 11,73% vakufske gotovine. Mnogo važnije pitanje jeste održavanje vakufskih objekata u ispravnom stanju. Stoga je među najvećim rashodima vakufa upravo ova stavka za koju je vakufskim proračunom rashoda planirano i trošeno 3.000 na godišnjem nivou (17,6%). Kao što se vidi, poslije imamske plaće ovo je bila najveća stavka u vakufskim rashodima.[334] Međutim, jedan drugi podatak baca novo svjetlo na socijalni položaj pojedinih službenika u okviru Ferhad-begovog vakufa. Iz jedne molbe (14. 9. 1757) vidimo da plaća učitelja u mektebu Ferhad-bega iznosi 10 akči, što znači da su učiteljska primanja znatno veća u odnosu na ono što je izdvajano iz samih novčanih sredstava vakufske gotovine.

Drugi vakuf po svome značaju u Tešnju jeste vakuf hadži Alije sina Hasanova. Osim što je ranije podigao džamiju,[335] pred smrt je, u drugoj dekadi ramazana 1166. g. (12- 22. 7. 1753), uvakufio 250 esedi groša.[336] Vakufnama je sačinjena nakon njegove smrti, jer nije dočekao njeno sastavljanje i legaliziranje. To se vidi po samom uvodnom dijelu vakufname u kojem stoji:

334 fo. 84.
335 „...iz toga će se za časnu džamiju, koju sam podigao u navedenoj kasabi...." fo. 22.
336 fo. 22.

„Povod za pisanje ovog teksta, kojeg se mora pridržavati, je sljedeći: Preminuli dobrotvor hadži Alija sin Hasanov – neka mu Bog raj učini naseljem – iz kasabe Tešnja u Tešanjskom kadiluku, na samrtnoj postelji, u prisustvu povjerljivih ljudi..."[337] U vezi s ovim vakufom treba istaći nekoliko zanimljivosti. Ovaj sakralni objekat sagrađen je početkom 18. stoljeća kao mesdžid,[338] a kasnije, u odgovarajućoj proceduri i uz potrebna dopuštenja, možda i građevinske preinake, pretvoren je u džamiju.

Kako je definirano odredbama vakufname, za potrebe službi koje su vakufnamom predviđene za finansiranje godišnje je bilo potrebno 4.320 akči.[339] Sredstva su namijenjena za finansiranje sljedećih službi: imam i hatib dnevno šest akči (2.160), mujezin tri akče dnevno (1.080), nadglednik prostirke jedna akča dnevno (360) i plaća za muteveliju tri akče dnevno (1.080).[340]

Prihod u novcu na spomenutu sumu iznosio je 9.000 akči, što znači da je novac ustupan na korištenje uz dobit od 15%. To je definirano i vakufnamom na sljedeći način: na deset dirhema povrat 11,5 dirhema. Barem što se osnovnih službi tiče, u redovnim okolnostima i urednom funkcioniranju vakufa prema zamisli vakifa, iz jednogodišnjeg prihoda vakufske gotovine bilo je moguće dvije godine finansirati službe vezane za džamiju. Vakufnamom je predviđeno da će se „iz ostvarene dobiti prvo podmiriti plaće službenika vakifove džamije, a potom će se višak trošiti na osvjetljenje, popravak i uređenje, kao i na prostirku navedene džamije." To znači da je na održavanje i uređenje vakufa trošeno 4.320 akči, gotovo isto koliko na plaće službenika 4.680. Iz ukupne dobiti ili prirasta vakufskog novca 52% trošeno je na plaće službenika, a 48% na materijalne troškove vakufa „prostirku, osvjetljenje, popravke i uređenje džamije."[341]

337 Toj oporuci svjedočili su: Osman sin hadži Hasanov, oporučeni mutevelija, imam i hatib hadži Hasan-efendija sin efendije.

338 A. Husić, „Tešanjski vakufi (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)", 57-58.

339 Obračin je vršen na 360 dana i otuda se pojavljuje razlika od 60 akči ako računamo za 365 dana.

340 fo. 22.

341 fo. 85.

Vakuf Ishak-bega sina Ali-begova nije bio poznat niti je spominjan. U historijskoj literaturi tek je nedavno ukazano na ovaj vakuf.[342] Kako o njemu nije bilo poznato ništa, tako se nije znalo ni kada je nastao. Pretpostavlja se da je nastao u drugoj polovini 17. stoljeća, u svakom slučaju prije provale Eugena Savojskog i njegovog napada na Tešanj. Izričitu potvrdu za to nalazimo u samom pojašnjenju popisa vakufa i vakufskih sredstava: „Vakufnama spomenutog vakufa je nestala prilikom upada Eugena Savojskog." Ne znamo ni šta je sve činilo vakuf. Iz raspoloživog se može zaključiti da je to bio vakufski kompleks koji su činili najmanje džamija i osnovna škola (*mekteb*). Po svemu sudeći, bio je to drugi ili treći vakuf po značaju u Tešnju, ovisno od kriterija po kojima ih rangiramo, da li prema visini vakufske imovine ili prema objektima vakufa. Ovaj novčani vakuf činile su dvije komponente, jedna koju je uvakufio Ishak-beg u iznosu od 33.600 i druga koju je uvakufio Birlo Husejn u iznosu od 3.400 akči, namjenski za „osvjetljenje". Prirast je ostvarivan samo od glavnice (33.600) i on je iznosio 15%, tako da je godišnji prihod ostvaren tako donosio sumu potrebnu za podmirivanje potreba službi unutar opsluživanja osnovnih funkcija vakufa – imam, hatib, mujezin. Privlači pažnju da su sve ove službe prema odredbi vakufname tretirane na isti način i da su službenici za svoj rad podjednako nagrađivani na dnevnoj osnovi po tri, a na godišnjoj po 1.080 akči, učitelj osnovne škole (*mualim*) imao plaću od 4 akče dnevno, što mu je na godišnjem nivou donosilo 1.440 akči. Mutevelija vakufa je imao gotovo simboličnu nadoknadu po jednu akču dnevno, što godišnje iznosi 360 akči.[343]

U ovom konteksu najzanimljiviji je vakuf Fatime kćeri Ahmedove, koji je ona osnovala kao potporu Defterdarovoj džamiji u Tešnju.[344] On je zanimljiv po više osnova, i to prije svega po visini uvakufljenog iznosa, a zatim i

342 A. Husić, „Tešanjski vakufi (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)", 55-56.

343 fo. 86.

344 fo. 85. S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 591; Adem Handžić, *Pregled islamskih kulturnih spomenika u Bosni do kraja 19. stoljeća*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj - Medžlis Islamske zajednice Tešanj, Tešanj, 2016, 69-70. Isti: *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the 19th Century in Bosnia*, Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Istanbul, 1996, 39.

po tome što je riječ o ženi koja je očigledno pripadala višim slojevima društva. Pitanje vremena podizanja džamije, kao i njenog osnivača, još uvijek nije pouzdano utvrđeno. Najvjerojatnije je riječ o džamiji koju je podigao jedan od kadija Tešnja, Ahmed Seid Defterdarević. Logičnim se nameće čvrsta krvna povezanost Fatime i Ahmeda, kao i vremena u kojem su živjeli. Naime, Ahmed Seid službovao je kao kadija u Tešnju između 1740. i 1742. godine, a kontrola ovog vakufa izvršena je 1756. godine. Može se kazati da je ovo bio vrlo respektabilan vakuf te da, promatran iz ugla uvakufljena gotovine, u momentu vršenja kontrole nije mnogo zaostajao iza vodećih vakufa u Tešnju. Raspoloživa glavnica ovog vakufa iznosila je 28.800 akči.[345] Kao i u drugim slučajevima, i pod istim uvjetima, ova suma donosila je godišnji prihod od 4.320 akči, što je značilo dobit od 15%. To je bilo sasvim dovoljno da pokrije najosnovnije rashode džamije Defterdar, a činili su ih plaće službenika i osvjetljenje. Po finansijskim i drugim parametrima to su: imamska plaća od 5 akči dnevno, godišnje 1.800, hatibska 3,5 akči dnevno, 1.260 godišnje, mujezinska 2,5 akče dnevno, 900 godišnje. Dakle, prilično izbalansiran iznos plaća. I ovaj vakuf bio je koncipiran tako da ukupni prihodi vakufa pokrivaju rashode, kao i u većini drugih slučajeva.

Na kraju treba spomenuti i vrlo zanimljiv vakuf Mehmed-efendije, jedan od rijetkih u Tešnju koji, kao vakuf, nije imao vezu s nekom od džamija, mesdžida, odnosno izravnu povezanost sa sakralnim objektima. Ali on otkriva i jednu drugu dimenziju brige za osiguranje optimalnih uvjeta života u jednoj zajednici. Ovaj dobrotvor uvakufio je veću sumu novca u iznosu od 24.000 akči za sahat-kulu u Tešnju.[346] I ovaj vakuf funkcionirao je na principu dobiti od 15% godišnje i donosio 3.600 akči, taman onoliko koliko je bila plaća za održavanje sahata i sahat-kule u funkciji. Dakle, nije nimalo zanemariva suma.

345 fo. 85.
346 fo. 85.

Kreditno-ekonomska i socijalna dimenzija vakufa u kadiluku Tešanj

Spomenuti vakufi imali su znatno širi značaj od pukog promatranja imamskih ili nekih drugih službi u duhovnim ili obrazovnim ustanovama kao vakufskim kompleksima, te je i novčane vakufe potrebno promatrati multiperspektivno. Sama činjenica da je u okviru vakufa samo u Tešnju na raspolaganju bilo 187.640 akči vakufske gotovine dovoljna je da sugerira ponešto i izvan uskog poimanja vakufa svedenog na obredne aktivnosti. Iz naprijed izloženog vidi se da je cjelokupan novac bio namijenjen za pozajmice i za obrt. Čak i ako izuzmemo nekoliko „sitnih" iznosa od 4.400[347] koji nisu ulazili u obračun glavnice za moguće pozajmice, u opticaju je suma od 183.240 akči koja je na godišnjem nivou vakufima donosila prihod od 27.486 akči. U Novoj Palanki je nešto drugačija situacija u svakom pogledu. Prvo što je riječ o nešto manjem iznosu, 139.880 akči, i logično je da je donosio i nešto manji prihod (15.066). Osim toga, postoji i drugi razlog koji je taj prihod umanjivao, a to je niža osnovica za obračun zarade na rentirani novac. Za razliku od Tešnja gdje je ta stopa obračuna unificirana i iznosila je 15%, u Novoj Palanki su dvije različite stope, 12% i 15%. Vjerovatno je na različite stope utjecao i faktor ponude i potražnje, u čemu se svakako ta dva mjesta ne mogu porediti. Očigledno je da je potražnja u Tešnju bila znatno veća.

Bez obzira na te sitne i zanemarive razlike, na području kadiluka vidimo vrlo respektabilnu novčanu sumu od 340.120[348] akči koja je bila na raspolaganju za određene obrtne ili privredne aktivnosti, s prihodom na godišnjem nivou od 45.102 akče. Uglavnom je to suma koja je u potpunosti pokrivala rashode službi, a u nekim slučajevima vidjeli smo i više od toga, na ime popravki i materijalnih ulaganja u održavanje vakufskih objekata. Na kraju, imamo i dva vakufa u Komušini i Lepenici čija je ukupna vrijednost 17.000 akči, s prihodima od 2.550 akči. U komparaciji dva glavna nosi-

347 Vakuf Fatime kćeri Ibrahima od 2.000 akči za osvjetljenje Ferhad-begove džamije i Birlo Husejna od 2.400 za ulje za osvjetljenje džamije Ishak-bega sina Ali-begova.
348 183.240+139.880+17.000=340.120

oca vakufskih sredstava, Tešanj i Nova Palanka, razlika je neočekivano mala, svega 43.360 akči u korist Tešnja. U suštini, zapaža se da su sva vakufska sredstva u Novoj Palanki cirkulirala oko Muharem-pašine džamije, dio čijeg kompleksa je i podignuta osnovna škola (*mekteb*). S druge strane, u Tešnju je ta fragmentiranost bila znatno veća, jer postoje četiri nosioca u okviru kojih se obrtao novac, odnosno četiri vakufska kompleksa koji su činili podlogu i kasnijih vakufljenja. Najdominantniji u ovoj grupaciji vakufa svakako je Muharem-pašin vakuf koji je svojim iznosom nadilazio sve druge vakufe. On je predstavljao više od jedne četvrtine (28,35%) cjelokupne vakufske gotovine dokumentirane aktima suda u Tešnju. Ali treba također naglasiti da je riječ o paši, vrlo visokom položaju koji mu je omogućio da može izdvojiti novca više od ostalih.

Osim navedenog, važno je istaći jednu socijalnu dimenziju vakufa u gotovini i davanja u kreditne svrhe. Iz prihoda pozajmljivanog novca osiguravano je finasiranje 41 različite službe u deset vakufa unutar četiri spomenuta mjesta. To znači da je egzistenciju, u cijelosti ili djelimično, osiguravalo isto toliko porodica. Može se kazati da je vakuf samo kroz taj princip osiguravao održavanje i funkcioniranje 41 službe, bez obzira na cijenu svake od njih.

U ovom kontekstu moramo naglasiti da je ovo ipak znatno manja suma od one koju smo imali sredinom 17. stoljeća, kada su samom gradu Tešnju u funkciji bila 34 novčana vakufa[349] s iznimno visokim iznosom od 614.833 akče, sa 92.224,5 akči dobiti godišnje. Samo dobit sredinom 17.

349 To su sljedeći vakufi: za sakralne objekte - džamije i mesdžide: Sultan Selimov 3.400, Ferhad-begov 136.070, h. Omerov, 92.000, Sufi Oručev 31.000, kadije Ali ef., 30.000, Ali-begov 43.000, Ahmed-begov 7.110, Osmana Apansuza 3.255, kadije Alaudin ef., 30.000, h. Nesuhov 44.000; za obrazovne ustanove: Čengića 4.408, Mehmedov 10.000, h. Hasanov 27.000, h. Sulejmanov 10.000, Osmanov 4.600, Ališah 3.000, Selimin 2.400, Hasne hatun 2.400, Inehanov 2.400, Eminin 4.800, ...? 7.000, Mustafe sina Šabana 52.000, h. Šabanov 12.000, Kara Osmanov 4.600, Habibe hatun 2.400, Kademšah 2.000, Zejadin 7.060, h. Ali ef., 12.000; za infrastrukturu i održavanje objekata (česme, puteve, hanove, džamije, osvjetljenje): h. Balija 8.500, Kilič Hasana 400, Kalafat h. Sulejmana 2.400, Mustafa-bega sina Ahmed-paše 7.720, Rizvana spahije 900, h. Sulejmana Sarajlije 5.000. (O. A. Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća", 126-127).

stoljeća iznosila je malo manje od jedne četvrtine cjelokupne novčane sume vakufa dokumentiranih u cijelom kadiluku sredinom 18. stoljeća. Ako to svedemo na sami grad Tešanj, što je primjerenije za komparaciju, onda je samo dobit novčanih vakufa sredinom 17. stoljeća (92.224,5) iznosila polovinu cjelokupne sume novčanih vakufa sredinom 18. stoljeća (187.640). Ne treba ni podsjećati koliko je to značilo za privredu grada, posebno trgovinu i zanatstvo, ali i druge djelatnosti za koje je korišten vakufski novac, a koliko tek za vakuf, njegove službenike, veliki broj onih koji su živjeli od plaća finansiranih iz sredstava vakufske gotovine. Iz tih komparacija se vidi koliki je to bio udar ne samo na vakuf i vakufske prihode nego i na privredu i socijalne prilike u Tešnju. Većini od spomenuta 34 novčana vakufa sredinom 18. stoljeća se ni za trag ne zna, ali ni nekim vrlo značajnim vakufima uopće, kao što je, naprimjer, h. Omerov vakuf, koji su činili džamija i 92.000 akči gotovine. Oni su vjerovatno u potpunosti stradali u razaranju Tešnja krajem 17. stoljeća, odnosno u bombardovanju grada od strane Eugena Savojskog. U jednoj predstavci s kraja 1710. godine, kojom se mole berati za posadnike tvrđave Tešnja, ističe se da je tvrđava bila izložena topovskoj paljbi 18 dana.[350] Stoga nije ni čudo što su vakufi doživjeli takvu devastaciju. Da je preživio, sigurno bi se h. Omerovom vakufu našao trag u ovoj kontroli vakufa ili bi bio spomenut u nekom drugom dokumentu.

Zajmoprimci vakufskog novca

Osim što su vakufska sredstva primarno namijenjena vakufu, ona su imala i širu društvenu upotrebu i korist. Vakufi su predstavljali kreditne ustanove i služili su kao bankarske institucije još od sredine 16. stoljeća. Na to pitanje kod nas je u više navrata skretana pažnja.[351] To se i ovdje jasno vidi u gotovo svim slučajevima. Već kod mekteba u Novoj Palanki vidimo da se

350 OIS, ANU BiH, Sidžil Sarajeva, 95, 178-179 (prijevod Abdulah Polimac).

351 O. A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za turske uprave*, 39; Avdo Sućeska, „Vakufski krediti u Sarajevu (u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz godina 1564-1566)" *Godišnjak Pravnog fakulteta*, II/1954, Sarajevo, 1954, 343-379; A. Husić, „Tešanjski vakufi (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)", 41-64; Aladin Husić, „Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća", *Anali GHB*, knjiga XXXII, Sarajevo, 2011, 35-59.

„sve nalazi u potraživanju“ i da je taj obrt već napravljen, odnosno potvrđeno da je novac već dat u posudbu. U slučaju vakufa Memića Mehmedija, u Novoj Palanki, vidimo također da je novac već obrnut i da je sačinjen „defter ponovnog davanja na prirast“, kao i kod vakufa Muharem-pašine džamije, gdje se naglašava „ponovno davanje.“ U momentu kontrole konstatovano je da su sva sredstva Muharem-pašina vakufa (96.440) „na pozajmici kod naroda.“ To znači da je novac pozajmljivao običan svijet. Ista stvar je i u Komušini te Lepenici, gdje je novac dat na „ponovno davanje.“ U ovim slučajevima novac su „dužili“ imam Komušine, čije ime nije navedeno, i Hasan sin Hasana, imam iz Lepenice. Vjerovatno su obojica bili korisnici i/ili obrtali novac, jer nije riječ o visokim iznosima.

U slučaju vakufa u Tešnju nešto su jasnije definirani korisnici vakufskog novca. Vakufski novac Ishak-begova vakufa koristili su posadnici tvrđave Tešanj, i to azapi Mustafa-aga, Uveis ćehaja, Husejn-beg i ostali. I vakufski novac Ferhad-begova vakufa koristili su pripadnici vojničke klase, gdje se izričito navodi „dug kod Semiz Ahmeda odabaše“. Začudo, ovdje se samo on spominje kao korisnik vakufskog novca. Vakufski novac Mehmed-efendije bio je „na zaduženju“ kod mutevelije Mustafe Hodžića. Čini se da to i nisu krajnji korisnici, nego tek neko ko je platežno sposoban dati zalog ili garanciju za povrat vakufskog novca. U slučaju Ishak-begova vakufa vjerovatno je u pitanju kreditiranje vojničkih plaća, jer su spomenuti osim trojice pojedinaca (*age, ćehaje*) i „ostali njihovi drugovi u navedenom džematu.“ Na kraju, to i nije važno, bitno je da je taj obrt novca funkcionirao i on je sasvim sigurno ispunio tu svoju osnovnu misiju, da se oplođivao i da je donosio potrebni prihod za funkcioniranje vakufa.

Socioekonomski položaj vakufskih službenika

S obzirom na različit položaj i različitost prirode službi, ovdje se želimo pozabaviti pitanjem (ne)dostatnosti plaće i ekonomskim položajem vakufskih službenika. Koliko su takvim primanjima doista mogli zaraditi, posebno u odnosu na životni standard i cijene pojedinih namirnica?

Već površnim uvidom uočljivo je da su seoski imam i seoski hatib imali veoma niske plaće, nešto više od jedne akče dnevno imam Lepenice, a hatib čak i manje od jedne akče. Vjerovatno je ovdje jedno lice obavljalo obje službe, ali je i pored toga dnevna plaća tek neznatno prelazila 2 akče. Pretpostavljamo da mu je to bilo tek dodatno zanimanje, a da se on primarno bavio poljoprivrednom djelatnošću. Naravno, uvjetovano je to i količinom uvakufljenog novca, ali i dobiti koja se ostvarivala iz uvakufljene gotovine, a zatim i stepenom obrazovanja imama. Bez obzira na sve okolnosti, to je plaća ispod egzistencijalnog minimuma, nedovoljna za preživljavanje, a kamoli za izdržavanje porodice od primanja po osnovu imamske i hatibske službe.

Iako su plaće uvjetovane prvenstveno raspoloživom sumom i voljom vakifa koji je to vakufnamom određivao, napravit ćemo neke komparacije u kretanju plaća službenika unutar spomenutih vakufa. Pri tome treba imati na umu jednu drugu činjenicu koja je nastala uslijed historijskih okolnosti. Svim korisnicima i službenicima vakufa još odranije, vjerovatno odmah poslije okupacije, plaće su umanjene za cijelu trećinu uobičajenog iznosa. Prilikom kontrole prihoda i rashoda sud se poziva na „stari defter" koji se nalazio kod mutevelije kao najodgovornijeg lica za staranje o prihodima i rashodima vakufa. Ako je suma na godišnjem nivou umanjena, nije umanjen dnevni koeficijent, samo je umanjena osnovica, i to za trećinu, s nekadašnjih 360 na 240 akči. Veliki je to udar na plaće službenika vakufa koje su se na dnevnom osnovu kretale u rasponu 3-5-6-10 akči imamske plaće, a na godišnjem 1080-3600 akči.

Imami vakufa dokumentiranih u sudskim aktima mogu se podijeliti u dvije kategorije ili dva platna razreda. Logično je da u prvoj kategoriji budu imami Ferhad-begove i Muharem-pašine džamije. Zahvaljujući činjenici da dnevnice nisu smanjene, daju nam mogućnost komparacija među imamima tih vakufa. Kao što rekosmo, prvu kategoriju činili su imami glavnih džamija u Tešnju i Novoj Palanki koji su, može se kazati, pripadali „prvom platnom" razredu na području kadiluka. Ipak, plaća imama Ferhad-begove džamije

iznosila je 40% više u odnosu na imama Muharem-pašine džamije, usprkos naizgled vrlo povoljnoj finansijskoj poziciji Muharem-pašina vakufa čija su gotovinska sredstva više od 2,5 puta veća (123.440 akči) od sredstava vakufa Ferhad-bega sredinom 18. stoljeća (49.628).[352]

Većina ostalih službi, odnosno službenika, jeste u povoljnijoj socio-ekonomskoj poziciji u ova dva vakufa. Hatibske plaće obje džamije (vakufa) su izjednačene. Međutim, prilično je neočekivano visoka naknada za službu mujezina Muharem-pašine džamije, koja je veća čak i od stavke samoga imama u toj džamiji. Mujezin ove džamije dobijao je dnevnu plaću u iznosu od 7 akči, što bi u normalnim okolnostima godišnje iznosilo 2.520 akči. Mujezin Ferhad-begove džamije imao je nešto niža primanja od 5 akči dnevno (1.800 godišnje), što je opet isto ili u pojedinim slučajevima i više negoli pojedini imami u Tešnju; primjerice, imam Defterdarove džamije (vakuf Fatime) od 5 akči ili imam Ishak-begove džamije sa svega tri akče dnevne plaće (1.080 godišnje). U socioekonomskom smislu odstupanja u plaćama imama mogla su biti doista visoka i razlikovati su se do 40% u korist nekih vakufa, kao što je to slučaj imama Ferhad-begove i Muharem-pašine džamije. Međutim, ovdje treba imati na umu da su imamske i hatibske poslove obavljala često ista lica, bez obzira na to što po vakufnami ili obračunu rashoda izgledaju kao odvojene funkcije. Imam i hatib sultan Selimove džamije, primjerice, bio je ujedno i muderis Ferhad-begove medrese, te je i po tom osnovu imao određena primanja.

Kada se pogledaju primanja u vrijeme kontrole, onda je ta razlika znatno veća, i do 60%. Između najviše i najniže imamske plaće u samom Tešnju razlika je i do 70%. Dakle, imamske plaće u kadiluku su se razlikovale od 40% do 70%. Proistječe da su mujezini obje džamije, Ferhad-begove i Muharem-pašine, imali iste, a ponekad i veće plaće od imama ostalih džamija u Tešnju. Hatibske plaće su znatno ujednačenije, u čemu opet ove dvije za

352 Ovaj iznos podrazumijeva gotovinu od 36.840 i prihode od parcela Čaglići i Jablanica od 12.814, što daje iznos od 49.628 akči. Nisu, dakle, uračunata sredstva koja je Fatima namjenski uvakufila za osvjetljenje.

nijansu prednjače s plaćama, maksimalna razlika je do 25%. Tu u suštini postoje tri platne varijante – 4, 3,5 i 3 akče dnevno, pa se može reći da su plaće hatiba prilično harmonizirane.

I u mujezinskoj službi bi se mogla napraviti višeslojna komparacija, prva platna kategorija mujezina 5-7 akči dnevno, a druga 2,5-3 akče. U ovu kategoriju bi se mogli svrstati učači salle (*sallahan*) i muarrif. Samo dvije džamije imaju službu sallahana (Muharem-pašina i Ferhad-begova), a služba muarrifa dokumentirana je jedino u Ferhad-begovoj džamiji. Kao što su imamska i hatibska plaća mogle biti spojene sa plaćom neke druge službe, kao mualima, tako je službu mujezina, sallahana i muarrifa moglo obavljati isto lice. To je značilo povoljniji socijalni položaj službenika vakufa.

Ovdje ćemo napraviti još i komparaciju između učiteljskih službi koje se javljaju četiri puta. U Komušini dnevnica nije jasno definirana, a ostale se kreću u rasponu od 2 do 4 akče. Vrlo je zanimljivo, čak i neočekivano, da je najniža plaća učitelja u Ferhad-begovom mektebu, svega dvije akče dnevno, a u Muharem-pašinom i Ishak-begovom po četiri akče. Mjereno kriterijem „učiteljske dnevnice", u najboljoj poziciji stajala je novoosnovana osnovna škola (*mekteb*) u Novoj Palanki, čiji je učitelj imao dnevnicu od 7 akči ili 2.520 akči godišnje. Bio je to najbolje plaćeni učitelj u dokumentiranim mektebima u kadiluku. To je prevelika razlika, čak i ako su to radila ista lica koja su obavljala i neku drugu službu, naprimjer imama ili hatiba. Opravdanje „više plaće" učitelju novoutemeljene osnovne škole nižeg ranga u Novoj Palanki treba tražiti u dva bitna razloga. Prvo, što je ovo tek osnovani vakuf, pri čemu se imalo više senzibiliteta za životnu realnost. Osim toga, veći je broj vakifa i to je jedina funkcija tog objekta. Drugi su u svome sastavu imali znatno veći broj službi koje su obavljala ista lica. Kao presudan momenat iz kojega proistječe razlika je činjenica da su ostali vakufi koji se porede mnogo ranije osnovani i da su u vrijeme njihovog nastanka to mogla biti dostatna primanja u odnosu na životni standard. Inflacija je vjerovatno utjecala da te plaće budu slabije u odnosu na novoosnovane vakufe, jer su im iznosi bili

definirani vakufnamama.

Kao što se vidi, pri vakufima su postojale profesionalizirane službe koje su činili *imam, hatib, mujezin i mualim*, a u nekim slučajevima još poneka služba, kao što su učači salle. Sve druge službe bile su povremene i sasvim sigurno dodatna i sporedna zanimanja njihovim vršiocima. One nisu zahtijevale cjelodnevni angažman i vezanost za obavezu, nego izvršavanje ovisno od potreba koje se ukažu s vremena na vrijeme.

Manji vakufi bili su ograničeni tek na neke najosnovnije službe (*imam, hatib, mujezin*) s još nekim pratećim (*mutevelija*). Jedino je kod Ishak-begovog vakufa bila još i učiteljska (*mualimska*) služba. Izuzev vakifove volje i raspoloživih sredstava vakufa, teško da su na to utjecali drugi razlozi kojima bi se mogao objasniti izostanak tih službi u okviru tih vakufa.

Drugo pitanje koje se nameće u naprijed iznesenom kontekstu je: koliko je vrijedila dnevnica jednog službenika i u kojoj mjeri je mogla podmirivati njegove životne potrebe? Kako se živjelo, da li se moglo živjeti od zarade? Koliko se i šta moglo podmirivati iz spomenutih dnevnih plaća? Da li su one dostatne za život ili su tek iznosi za puko preživljavanje?

Za približno adekvatan odgovor na postavljenja pitanja, naprijed navedene službe nužno je promatrati kroz prizmu životnog standarda vremena u kojem su one obavljane. Stoga ćemo ih komparirati s cijenama pečenog i sirovog mesa, što smatramo odgovarajućim mjernim elementom za odgovor na ova pitanja.

Bolje plaćeni imam (dnevnice 10 akči) zarađivao je dnevno nešto više od jednog kilograma (1,068 kg) bravljeg mesa pečenog na ražnju ili 1,6 kg junetine s ražnja, dok bi srednja imamska dnevnica (6 akči) iznosila 0,641 kg pečenog bravljeg mesa ili oko 1 kg (0,961,5 kg) na ražnju pečene junetine. Imamska plaća od 5 akči dnevno imala bi ekvivalent u 0,534 kg pečene bravetine ili oko 0,800 kg pečene junetine.

Kada je u pitanju sirovo meso, onda bi bolje plaćeni imam (dnevnice 10 akči) mogao dnevno zaraditi 1,831 kg bravetine, dnevne plaće od 6 akči 1,098 kg, dok bi imam s dnevnicom od 5 akči zarađivao dnevno 0,915 kg bravetine. Ako se računa junetina i govedina, onda je to u varijanti boljih plaća 2,56 kg, s dnevnicom od 6 akči 1,538 kg, a s dnevnicom od 5 akči 1,282 kg.

Učitelji (*mualimi*) su mogli zarađivati između 0,213 kg (plaća 2 akče), 0,427 kg (plaća 4 akče) i 0,747 kg pečenog bravljeg, ili 0,320 kg (plaća 2 akče dnevno), 0,641 kg (plaća 4 akče dnevno) i 1,121 kg (plaća 7 akči) pečenog junećeg mesa. Naprijed istaknuti omjeri vrijede u vrijeme nešto skuplje sezone mesa (u proljeće).

Radi preglednosti i lakšeg kompariranja dajemo tabelarni pregled sa svim varijantama dnevnih primanja, u mesnim proizvodima u sezoni jeftinijeg i skupljeg mesa, te pečenog mesa.

Ekvivalent dnevnih plaća službenika u sezoni jeftinijeg sirovog mesa (jesen)

Vrsta mesa	*10 akči*	*7 akči*	*6 akči*	*5 akči*	*4 akče*	*3 akče*	*2 akče*
Ovneće	2,136 kg	1,495	1,282	1,068	0,845	0,641	0,427 kg
Janjetina	2,564 kg	1,794	1,538	1,282	1,025	0,769	0,512 kg
Govedina	3,205 kg	2,243	1,923	1,602	1,282	0,961	0,641 kg

Ekvivalent dnevnih plaća službenika u sezoni skupljeg sirovog mesa (proljeće)

Vrsta mesa	*10 akči*	*7 akči*	*6 akči*	*5 akči*	*4 akče*	*3 akče*	*2 akče*
Bravlje	1,830 kg	1,282	1,098	0,915	0,732	0,549	0,366 kg
Govedina	2,564 kg	1,794	1,583	1,282	1,025	0,769	0,512 kg

Ekvivalent dnevnih plaća službenika u vrijednosti pečenja na ražnju[353]

Vrsta mesa	*10 akči*	*7 akči*	*6 akči*	*5 akči*	*4 akče*	*3 akče*	*2 akče*
Bravlje	1,068 kg	0,747	0,641	0,534	0,427	0,320	0,213 kg
Juneće	1,602 kg	1,121	0,961	0,801	0,641	0,480	0,320 kg

353 Važeće cijene za 1757. godinu, a plaće su iz godine 1756. (15. 4).

Žepče predstavlja izuzetak, barem u ovim godinama. Nije jasno na čemu se temeljio dobar socijalni status u odnosu na Tešanj ili Novu Palanku, što se može smatrati i nekom vrstom „povlaštenog položaja" imama Ferhad-begove džamije[354] koji se već sredinom 18. stoljeća prema primanjima svrstavao u „elitnu" kategoriju imama od 10 akči dnevne plaće. Ovo i ne bi bilo iznenađujuće da ona prije kraja 1753. godine nije znatno povećana i to za cijelih 80%, tako da je od kraja 1753. iznosila 18 akči dnevno, ili godišnje 6.480 akči. Ta povišica odobrena je s najviše instance, o čemu je imam Ibrahim-efendija dobio berat. Obrazloženje dato u beratu da „on ima mnogo posla, a plaća mu je mala" ne izgleda dovoljno uvjerljivo, posebno ako se to usporedi s ostalim imamima u Tešnju, Novoj Palanki, jer su se i njihove plaće kretale u gornjim granicama od 10 akči. Mnogo opravdanijim se čini obrazloženje po kojem „vakif ima mogućnost da iz svojih prihoda na osnovnu plaću doda još osam akči dnevno", iako ni to ne opravdava tako velike razlike. Stvar postaje još složenija kada se ima na umu da je Ibrahim „drugi imam",[355] pa se nameće pitanje kolika je tek plaća prvog imama. Ova pitanja za sada nemaju razložan odgovor i ona ostaju otvorena. Stoga se njegova primanja u gore istaknutim ekvivalentima poslije povećanja kreću ovako:

Ekvivalenti dnevne plaće u mesnim namirnicama imama u Žepču (1753-1758)

Ražanj:	Proljeće:	Jesen:
bravlje: 1,922 kg	bravlje: 3.294 kg	ovneće: 3,845 kg
govedina: 2,883 kg	govedina: 4,615 kg	janjetina: 4,615 kg
		govedina: 5,768 kg

354 I džamija u Žepču zvala se Ferhad-begova, podignuta u 16. stoljeću. Ne zna se koji Ferhad-beg ju je podigao.

355 fo. 33. „U kasabi Žepču u Tešanjskom kadiluku u Ferhad-begovoj džamiji je drugi imam Ibrahim, sa plaćom od deset akči dnevno, koji je na tu dužnost postavljen carskim beratom, a u svakom pogledu tome odgovara. On ima mnogo posla, a plaća mu je mala. Vakif ima mogućnost da iz svojih prihoda na osnovnu plaću doda još osam akči dnevno.
Kadija Husejn je arzom zamolio da mu se, u tom smislu, izda časni berat i da mu se, na opisani način, udovolji. Ja izdajem ovaj berat i naređujem da spomenuti Ibrahim i dalje ostane imam u navedenoj džamiji, i za obavljanje te dužnosti odobravam povišicu od osam akči dnevno, tako da će ubuduće imati ukupno osamnaest akči dnevno, na ime plaće. Godine 1166. (8. XI 1752–28. X 1753)."

Radi cjelovitosti materijalnog i socijalnog identificiranja položaja imama i komparacije istaći ćemo da je bolje plaćeni imam s dnevnim primanjem od 10 akči sredinom 18. stoljeća tokom jedne godine mogao zaraditi dva osrednja ili slabija konja, ili tri krave s junicom. Naravno ako je primanje koje ima za imamsku službu jedino koje dobija, bez dodatnih zaduženja, a time i prinadležnosti, npr. kao hatib, mualim ili slično. Širi spektar su mogli imati gradski imami ili imami u mjestima razvijenije duhovne i obrazovne strukture, te s bogatijim vakufskim sredstvima i nekretninama iz kojih se sve to moglo podmirivati.

Mnogo kasniji podatak iz 1787. godine govori da je u drugoj džamiji „koju je podigao hafiz Abdulah Ali-beg“, imam „Abdulvehab[356] sin umrlog hafiz Abdulaha“ imao plaću od 15 akči.[357] To znači da je njegova godišnja plaća iznosila 5.400 akči, dakle, na prvi pogled za trećinu više od imama Ferhad-begove džamije u Tešnju. Cijeneći po tome njegov standard je znatno bolji i povoljniji od službenika svih drugih vakufa u Tešnju ili Novoj Palanki. Kada se to promatra kroz prizmu životnog standarda vremena u kojem je radio, vidimo da je imam Žepča 1787. godine zarađivao dnevno približno 1 kg govedine ili 0,801 kg ovčijeg mesa.[358] Ako bismo to komparirali s primanjima iz 1753–1758, to bi odgovaralo plaćama od četiri-pet akči, što ukazuje koliko je životni standard opao.

356 Seid Abdulvehab Ilhamija (1773–1821).

357 fo. 64.

358 fo. 116. Cijena mesa u Žepču 1780. godine: ovčije meso - jedan kg 18,72 akče; goveđe meso - jedan kg 14,04 akče.

INTELEKTUALNA ELITA I INTELEKTUALNI KRUG

Tešanj je ne samo kao središte kadiluka i sjedište kadije, nego i kao najrazvijenije mjesto na teritoriju kadiluka, po mnogo čemu generator svih drugih kretanja i trendova u kadiluku. Otuda nije čudo što je težište u svakom pogledu bilo na Tešnju. Uz epitet ekonomski najrazvijenijeg mjesta, Tešanj je bio i središte intelektualnog života cijele regije. Činjenica da je u njemu sjedište kadija koji su se često mijenjali, neki od njih nakon službe ostajali ili na tu funkciju dolazili s mjesta profesora u Tešnju ili položaja muftije, ukazuje na epitet centra s većom koncentracijom i utjecajem obrazovanih lica. Neki od kadija ili njihovih pomoćnika, kao i drugih administrativnih službenika, također su iz tešanjskog područja. Druga važna pretpostavka je to što je Tešanj i obrazovni centar, s vrlo aktivnom medresom i nekoliko osnovnih škola. Sve to uvjetovalo je veću koncentraciju intelektualaca koji nisu samo privremeno boravili tu, nego su živjeli i djelovali u Tešnju kroz duži period. Ovdje se nećemo ograničiti isključivo na grad Tešanj, nego ćemo obuhvatiti i druga područja kadiluka, a zatim ukazati i na lica za koja postoje indicije da su radili u nekoj od službi koja je, za razliku od najosnovnijeg, zahtijevala odgovarajući obrazovni stepen primjeren službi ili poslu koji lice obavlja. Stoga ćemo se ovdje pozabaviti kadijama, muderisima i imamima, onima koji su morali biti kvalificirani shodno poziciji na kojoj su se nalazili. Kao takvi, činili su obrazovani sloj društva na javnim funkcijama koji je ostavljao traga na vrijeme i sredinu u kojoj su radili i djelovali.

Tešanjski intelektualni krug

Najobrazovaniji i hijerarhijski najviše rangirani sloj predstavljale su kadije. Zahvaljujući svom obrazovnom profilu dospijevali su i stjecali pra-

vo na kadijske ili poslove pomoćnih kadija. Put do kadije najčešće je vodio preko prethodne službe profesora (*muderisa*), što je opet uvjetovano rangom završene škole (*medrese*). Iz medresa višeg stepena svršenici su mogli odmah konkurirati na pripravničku sudsku službu. No najčešće je taj put išao sljedećim redoslijedom: profesor, muftija, pa onda kadija, što je u tom nivou bio najviši domet.[359] Iako su im službe bile ograničene, oni su ostavili traga na intelektualnom polju, utjecali na sredinu, doprinosili intelektualnom životu i unapređivali ga bez obzira na kratkotrajnost njihove službe. Stoga ih u ovom kontekstu navodimo prema redoslijedu službe kako je ustanovljena na osnovu vijesti u sačuvanim izvorima. Kadije čija se imena javljaju u aktima suda u Tešnju ili drugim dostupnim izvorima iz druge polovine 18. stoljeća:

Muharemi-efendija (1750–1752), Husejn-efendija (1752–1753), Mustafa-efendija (1753–1754), Hafizade Mustafa (1754),[360] (drugi) Mustafa (1755–1756), naib Alija (1756, 1757, 1758), Omer (1757), hadži Alija (1757), naib Fojničanin Garibi-efendija (1757), naib Musa (1757), Hasan-efendija (1758), naib Mustafa (1760),[361] naib hadži Sulejman (1764),[362] naib Mustafa (1766),[363] kadija hadži Sulejman-efendija (1775),[364] kadija Mehmed (1775),[365] kadija Osman Abdusamedović (1777),[366] kadija Omer-efendija (Rifdi Saraji, 1778),[367] naib Ibrahim (1779),[368] naib Ibrahim (1780),[369] kadi-

359 Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600*, SKZ, Beograd, 1974, 242-243; Bahaeddin Yediyıldız, „Osmansko društvo" u: *Historija osmanske države i civilizacije* Priredio Ekmeleddin Ihsanoğlu, IRCICA, Istanbul – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 626-627.

360 OIS, ANUBiH, AD 85, I-II, 213. Ovaj kadija ovjerio je i legalizirao vakufnamu o podizanju mekteba u Novom Šeheru 11. ramazana 1168 (21. 06. 1755). Vidi: A. Bejtić, „Prosvjetne prilike u Novom Šeheru", 134.

361 OIS, ANUBiH, AD 85 I-II, 348.

362 OIS, ANUBiH, AD 85 I-II, 553.

363 OIS, ANUBiH, AD 85 III, 58.

364 OIS, ANUBiH, AD 85 III, 195.

365 OIS, ANUBiH, AD 85 III, 244.

366 OIS, ANUBiH, AD 85 III, 397.

367 OIS, ANUBiH, AD 85 III, 494. Muhamed Sadik Omer Rifdi Saraji. Vidi: A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 66.

368 OIS, ANUBiH, AD 85 IV-V, 125.

369 OIS, ANUBiH, AD 85 IV-V, 276.

ja Hasan-efendija (1780-1781),[370] Hasan-efendija (1781), Mustafa-efendija (1782),[371] Osman-efendija (1782),[372] Mustafa, Mehmed Rešid, Sejid Mehmed (1783),[373] kadija Salih b. Ahmed Bosnevi Travniki (1784),[374] Mustafa, naib (1785),[375] Mehmed Ćurčić (1788), hadži Mehmed Rušdi(ja) (1787),[376] Hulusi-efendija (1789), Musić Nedžib Sulejman (1792),[377] Ali Hulusi (1791),[378] Mehmed-efendija (1791),[379] naib Mehmed Seid (1792).[380]

Kadijama i naibima dodat ćemo još i sudske pisare, kojima po prirodi zanimanja pripada mjesto uz navedene, ali i po onome što su radili pored službe pisara. Dakle, morali su posjedovati određeni stepen naobrazbe koja ih je svrstavala u red „uleme". Osim toga, nalazimo ih i kao prepisivače djela u vrijeme službe u sudu u Tešnju. Dokumentirani su pisari suda: Mehmed (do početka 1756), Musa-halifa sin Ahmedov (od februara 1756) i Ibrahim sin Ahmeda Pehlivanovića (1777).[381]

Osim ovih koji su vezani za pravosuđe i sudski sistem, i mnoga druga lica imala su svoje mjesto u društvenom, političkom i intelektualnom životu kraja.

Ulema je imala višestruk utjecaj u društvu i na različite načine sudjelovala ne samo u obrazovnom procesu ili društvenom životu nego i u nekim pitanjima i poslovima političke naravi. Stoga nije slučajno što se pokrajinska vlast, nakon kadije Tešnja, na drugom mjestu obraća „svoj ulemi", a tek

370 fo. 111; OIS, ANUBiH, AD 85 IV, 230.
371 OIS, ANUBiH, AD 85 V, 21.
372 OIS, ANUBiH, AD 85 V, 59.
373 Süleymaniye Kütüphânesi, Demirbaşı, R 149.
374 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 67.
375 OIS, ANUBiH, AD 85 VI, 12.
376 OIS, ANUBiH, AD 85 VI, 144-146.
377 OIS, ANUBiH, AD 85 VI, 212.
378 OIS, ANUBiH, AD 75 II, 201.
379 U ranijem periodu bio kadija u Tešnju, a u to vrijeme se nalazio na čekanju u Sarajevu (27. 12. 1791). S. 32, fo. 78.
380 OIS, ANUBiH, AD 85 VI, 237.
381 F. Nametak, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sv. IV, 206-207, 237.

nakon toga slijede kapetani, age, zabiti, ajani vilajeta, odgovorni ljudi, neferi i svi pošteni stanovnici.[382] Dešavalo se to u vrijeme političkih previranja i pobuna u Bosni, te pojave odmetnika u kadiluku Tešanj 1753. godine. Iste godine, valija hadži Mehmed-paša obraća se kadiji Tešnja i „ulemi koja se nalazi po selima i kasabama navedenog kadiluka", opet povodom pobune i obračuna s pobunjenicima.[383] I najzad, vojni sudija Gulšeni Mehmed 26. 10. 1753. u svom proglasu akterima na prvo mjesto stavlja „imame nastanjene u kasabi Tešanj."[384] Bez obzira na to što je riječ o istom pitanju, bolje reći problemu, nije beznačajno što ta obraćanja, uz kadiju, u prvi plan stavljaju ulemu kao subjekt koji treba da se uključi u rješavanje istih. I pred sudskim vijećem kojim je predsjedavao valija Mehmed-paša, u Tešnju 25. 10. 1753. godine, saslušani su najugledniji članovi ulemanskog sloja: muderis Mustafa-efendija, imam hadži Hasan-efendija, mualim Mustafa-efendija i Halil-efendija, a u povodu davanja garancija o miru i sigurnosti i borbe protiv pobunjenika.[385] Osim pojava učešća u poroti suda, ulema je često među prvima saslušavana i u istragama o pojedinim predmetima, kao neko ko je uživao ugled i u koga se imalo povjerenja. Stoga smo željeli ukazati na pojedince čije je djelovanje zasvjedočeno kroz dokumente koji su prošli kroz sud i sudsku registraciju.

Medresa – središte intelektualnog života u Tešnju

Centar intelektualnog života i okupljalište intelektualaca bila je Ferhad-begova medresa. Nema sumnje da su, uz kadije, njeni muderisi bili najobrazovanija i najutjecajnija lica u Tešnju. Nažalost, malo ih je poznato, ali se sa sigurnošću može reći da je sredinom 18. stoljeća u tešanjskom intelektualnom krugu najvažniju figuru predstavljao profesor Ferhad-begove medrese, muderis Mustafa-efendija. On je tu dužnost obavljao negdje od polovine 18. stoljeća, jer ga izvor uglavnom spominje u periodu od 1753. do 1757. godine.[386] Ne znamo od kada i do kada je mogao obavljati u tu

382 fo. 23.
383 fo. 102.
384 fo. 102.
385 fo. 27.
386 fo. 27; fo. 80; fo. 85; fo. 114.

dužnost. Kao muderis se spominje i u jednoj vakufnami. Koliko god tekst vakufnama bio kitnjast, možda ponekad i pretjeran u komplimentima i epitetima, ipak govori o ugledu koji je Mustafa-efendija uživao u tome kraju. On se titulira kao: „Poglavica učenjaka, prvi među prvima, Mustafa-efendija sin Jusuf-efendije, muderis u kasabi Tešanj, imam sultan Selimove džamije, u tvrđavi Tešanj."[387] Vjerovatno je i njegov otac bio muderis Ferhad-begove medrese i imam spomenute Selimove džamije u tvrđavi. To je vrijeme kada su se službe, ako potomci ispunjavaju uvjete za službu, najčešće nasljeđivale. Sve su prilike da je on kasnije bio imenovan u sudsku službu, jer se Mustafa spominje kao naib 1760. i 1766, a 1782. i kao kadija, pa ponovo 1785. kao nāib.

U drugoj polovini 18. stoljeća (1781) kao muderis Ferhad-begove medrese u literaturi se navodi Smail-efendija (1781).[388]

Instituciji kadije i muderisa treba dodati i instituciju muftije koju, uistinu, u sudskim aktima rijetko susrećemo, bez obzira na čvrstu vezu između kadije i muftije u pojedinim pitanjima. U nedostatku zvanično imenovanog muftije kao posebnog lica, ulogu muftije mogao je po potrebi obavljati i muderis mjesta ako se u mjesnoj medresi izučavaju pravne nauke.

U vezi s naprijed navedenim službama kadije, muderisa i muftije, te medresom kao obrazovnom ustanovom, javlja se još jedna kulturološka aktivnost, a to je prepisivanje[389] i/li umnožavanje knjiga, odnosno rukopisa, koje je pratilo svaku sredinu koja je imala obrazovne ustanove, a ponekad i nadilazila uske okvire samoga mjesta u kojem se obrazovna ustanova nalazila. Put do Tešnja knjiga je nalazila i na druge načine, kupovinom u dalekim krajevima, bez obzira na mjesto i vrijeme nastanka ili prijepisa djela koje bi na kraju svoje utočište našlo u Tešnju. To svjedoči o intelektualnoj i svakoj drugoj povezanosti Tešnja s drugim naučnim centrima islamskog civilizaci-

387 A. Bejtić, „Prosvjetne prilike u Novom Šeheru", 135.
388 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 76.
389 Na ovo pitanje se već jednom osvrnuo Almir Fatić. (Vidi: A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 92-99). Ovdje ćemo tom pitanju pristupiti iz drugog ugla.

jskog kruga. U drugoj polovini 18. stoljeća u Tešanj su dospjela dva rukopisa djela iz islamskog prava, jedno prepisano u Karsu (na Kavkazu) 1757, a drugo u gradu Reha (u Siriji), čije je prepisivanje započeto 1745, a završeno 1746. godine. Oba navedena djela nalazila su se u posjedu Hasana, jednom s epitetom „muftija u Tešnju", a drugi put samo hadži Hasan-efendi iz Tešnja.[390] Osim što govore o vezama i načinu njihovog ostvarivanja, te intelektualnim i kulturološkim poveznicama dvaju dalekih svjetova, ova dva slučaja govore o putovima knjige od Kavkaza i Sirije kao ishodišta do Tešnja kao njihovog utočišta, ali i dužini puta koji je knjiga trebala preći da bi se našla u Tešnju kao svom odredištu. Vremenski se to putovanje i ne čini tako dugim kako bi moglo izgledati kada se u obzir uzme udaljenost. Od prepisivača do hadži Hasana nema puno vlasnika. On je zabilježen kao drugi, tako da u vlasničkom pogledu knjiga nije dugo „kružila".[391]

Iako nema pouzdanih indikatora da je riječ o istoj osobi, gotovo bi se moglo sasvim sigurno tvrditi da se radi o istom licu. Vjerovatno je muftija Hasan prilikom odlaska na hadž došao u posjed tih djela čije je vrijeme nastanka prijepisa vremenski veoma blisko, 1746. i 1757. godine. U prilog ovome treba kazati da je na drugom djelu on potpisan kao hadži Hasan-efendi Tešnjak (*Teşnevi*) i najvažnije, da je ovo djelo „kupio za svoju upotrebu." Ta zabilješka upućuje da se to najvjerovatnije dogodilo upravo za vrijeme hadža u Meki ili nekom drugom mjestu na putu. Stoga ćemo ovdje kroz primjere rukopisa nastalih kao rezultat prepisivačke djelatnosti ukazati i na pojavu njegovanja kulture knjige u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća.

O prepisivačkoj djelatnosti u Tešnju

Osim što je korelacija naprijed istaknutih službi i prepisivačke djelatnosti po prirodi stvari očekivana, ovdje se ona pokazuje i kroz konkretnije

390 Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. II (drugo izdanje), Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 2002, 330, 505-506.

391 O načinu pribavljanja knjige i „kruženju knjige" u: T. Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija*, 84-85.

primjere. Treba istaći da prijepisi rukopisa nisu tako brojni zbog toga što je ovo tek mali broj sačuvanoga rukopisnog blaga koje je stoljećima propadalo pod različitim okolnostima. Čak i neki rukopisi, djela ili njihovi prijepisi, koji će se ovdje spominjati danas ne postoje, jer su posljednje stradanje doživjeli u planetarnoj katastrofi u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, pri čemu je u nepovrat otišla bogata rukopisna, ali i najbogatija arhivska riznica na Balkanu, spaljena u Orijentalnom institutu 17. maja 1992. godine.[392]

Kao dio ulemanskog sloja, knjige su prepisivali kadije, muderisi, muftije, imami, iz različitih razloga. Činili su to iz potrebe u svom svakodnevnom radu, kao dio svoje priručne i neophodne stručne literature, iz potreba obrazovnog sistema, imamske službe, ali i iz hobija. Potvrđuju to titule i zanimanja prepisivača, kao i mjesta nastanka prijepisa, kako su barem neki od njih smatrali za potrebnim zabilježiti, što je za nas danas od izuzetno velikog značaja. Prateći neke od tih prepisivača kroz njihove marginalije ili kolofone na kraju prijepisa, doznajemo i njihove funkcije, ponekad i kretanje u službama, pa i vremenu provedenom u Tešnju. Iz sačuvanih prijepisa koji su nastajali u Tešnju vidimo da je ulema u to vrijeme suvereno vladala dvama jezicima nauke, arapskim i turskim. Prepisivanje tih djela nije zahtijevalo samo poznavanje, nego izvanredno znanje ta dva jezika, kako bi se djela te vrste mogla umnožavati.

U vrijeme koje se ovdje promatra prepisivačka djelatnost se može pratiti od 1761. godine. Te godine Sadik b. Kasim iz Tešnja prepisao je „Rajske bašče", djelo Bošnjaka Hasana Kafije Pruščaka iz oblasti dogmatike, na

392 Tom prilikom gotovo u potpunosti je izgorjela *Rukopisna zbirka* (od 5.263 kodeksa preostala 53), zbirka *Manuscripta Turcica* sa 7156 dokumenata, *Zbirka sidžila* (od 66 sidžila ili fragmenata spašeno 10) *Vilajetski arhiv* 200.000 dokumenata. Ovome treba dodati i fotokopije raznih izvora prikupljane četiri decenije od Ankare i Istanbula do Beča, Pariza i Londona. Opširnije u: Lejla Gazić, „Stradanje Orijentalnog instituta" u: *Orijentalni institut 1950.-2000.*, Sarajevo, 2000, 25-29. U brojnim kontaktima s kolegama iz struke, kako iz Bosne i Hercegovine tako i iz Hrvatske, a posebno iz Srbije, pa i onima koji pripadaju drugim oblastima a zanimaju se za neka pitanja historijske naravi, kada im kažemo da je arhivska i rukopisna građa stradala na način kako je stradala, sa čuđenjem pitaju „zar je moguće"!? Mnogo je čudnije da ljudi ne znaju (ili neće da znaju!) za takvu kulturološku katastrofu i kulturološki cunami.

arapskom jeziku. Na prijepisu je naznačeno da je „prepisano u tešanjskoj medresi 1175/1761. godine", bez navoda o imenu medrese.[393] Iz njegove prepisivačke zaostavštine sačuvalo se još jedno djelo „Mala Halebija", djelo iz obredoslovlja (*fikha*), također na arapskom jeziku, koje je prepisao 1770. godine. Njegovih nekoliko kratkih marginalija daje nam više dragocjenih informacija. Prije svega, na tom prijepisu naveo je „imam i mualim medrese hadži Muhameda u Tešnju 1770. godine", iz čega se vidi ne samo njegovih više funkcija, nego govori i o još jednoj medresi u Tešnju, koja je u literaturi nepoznata. I na prvom rukopisu naveo je da ga je prepisao u tešanjskoj medresi. Iz ovog drugog prijepisa doznajemo da je, uz sve navedeno i šejh, bolje kazano da je između 1761. i 1770. godine stekao zvanje šejha. Stjecanjem titule šejha svom imenu dodao je i prefiks „abd", što je u skladu sa sufijskim poimanjem odnosa čovjeka spram Stvoritelja. Od tada on se potpisivao kao „šejh Abdussadik sin Kasimov".[394]

U ovom periodu kao prepisivač javlja se i Salih b. Ahmed Travničanin, koji je u Tešnju 25. 8. 1763. prepisao Zbirku fetvi na turskom jeziku.[395] Njegov prepisivački opus obuhvata i slijedeće: Kānūnname-i Cedîd-i Mu'teber - Kanunnama o zemljišnom posjedu (na turskom, prepisano u Tešnju, bez datuma), Fethija – Pjesma o osvojenju, na turskom, prepisana u Tešnju 1784. i Djelo o nasljednom pravu, na arapskom, prepisano u Tešnju 1792.[396] Iz njegovog slučaja vidi se da je vladao s oba jezika, arapskim i turskim, kao i da je u Tešnju službovao najmanje 29 godina. Pri tome je obavljao dvije najvažnije funkcije, funkciju muftije i funkciju kadije. Barem kada se tiče Tešnja, vidimo da se u Tešnju javlja već kao muftija (1763), nakon toga kadija (1784), te najzad ponovo (1792) kao muftija. To znači da je prije muftije u Tešnju prethodno negdje već bio i profesor u medresi.

393 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 187; A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 94.

394 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I, 250, 258, 264, 266; II, 187, 198-199; A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 94.

395 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 191.

396 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 191-192, 232; A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 67-68.

Vehbi Žepčak prepisao je Pendnamu – Knjigu pouka na perzijskom jeziku. Inače, ovo je jedini trag o prijepisu nekog djela na perzijskom jeziku u Tešnju. Prijepis je nastao 1773. godine i na njemu nije precizirano mjesto nastanka,[397] ali kako je na jednom drugom rukopisu iz tog perioda Vehbi Žepčevi zabilježio da ga je prepisao u „Ferhad-begovoj medresi u Tešnju",[398] pretpostavljamo da je i Pendnama prepisana u Tešnju, možda i u istoj medresi.

Iako po nekim drugim kriterijima ne pripada formatu ostalih prepisivača, ovdje ističemo Selim-hodžu iz Gomionice[399] koji je 1774. prepisao Poslanikovu oporuku h. Aliji u prijevodu na turski jezik.[400] Ono predstavlja izuzetak po dva osnova. Prvi je što je riječ o seoskom imamu, a drugi što govori da je i seoski imam (hodža) posjedovao dovoljno znanje turskog jezika da se može baviti prepisivanjem djela.

Abdulah b. Mustafa iz Tešnja prepisao je u Tešnju 1190/1776. godine Priručnik iz islamske dogmatike, na arapskom jeziku, a 1191/1777. djelo iz prava (*fikh*), također na arapskom jeziku. Prvo je prepisao kao učenik tešanjske medrese, a drugo kao mualim mekteba u Tešnju, vjerovatno Ferhad-begovog,[401] što znači da je završio medresu 1776. i da je odmah stupio u službu mualima. Fatić navodi da je isti prepisao još jedno djelo iz islamske pedagogije i to znatno ranije, 1767. godine, na kome se prepisivač potpisao kao „Abdulah sin muderisa iz Tešnja", a da je umro 1830. godine. Godinu dana kasnije, 1768, prepisao je i kratko djelo o namazu.[402]

397 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I, 187; II, 205.

398 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 95. Vjerovatno je greškom A. Fatić naveo 1775. kao godinu prijepisa.

399 Danas selo Gomjenica kod Teslića.

400 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 207.

401 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I, 266; II, 207; A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 95; Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], sv. IX, Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 2001, 434.

402 Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. I (drugo izdanje), Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice

Ibrahim b. Ahmed Pehlivanović, u drugoj polovini 18. stoljeća pisar suda u Tešnju, prepisao je u kasno proljeće 1777. godine djelo *Hikāye-i kahramān* iz oblasti književnosti. Vjerovatno je on prepisivač i jedne medžmue na kojoj je potpisan kao vlasnik. Po prirodi ovih djela vidi se da nije prepisivao i prikupljao stručnu ili naučnu literaturu već djela iz oblasti književnosti.[403]

Ibrahim b. Muhamed prepisao je 1192/1778. „Zbornik fetvi mostarskog muftije Ahmeda Mostarca", na turskom jeziku. Budući da je prijepis nastao u Tešnju u vrijeme kadije Omera Rifdija, kako je sam prepisivač zabilježio, pretpostavlja se da je bio njegov pisar (*kātib*).[404] Fatić ga navodi kao prepisivača još nekih djela, ali iz kasnijeg vremena: Dove i salavati, na turskom jeziku, prijepis iz 1819, Dragulji mudrosti od Ibn Arebija, na arapskom jeziku, prepisano u selu Mrkotići 1257/1841(?),[405] te Vasijetname, na turskom jeziku, bez datuma prijepisa.[406]

Hasan b. Šaban Sijahi prepisao djelo iz islamske dogmatike – akaida, na turskom jeziku, u kasabi Tešanj 1192/1778. godine.[407]

Isa b. Muhamed-beg Kantamirbegović iz Tešnja prepisao je Fetve Ibn Kemal-paše, na turskom jeziku, 1193/1779.[408] Nije bio kadija, kako se u literaturi ponekad navodi, jer je Isa b. Muhamed poistovjećen s Isa Arifom,

---

u BiH, London - Sarajevo, 2000, 412; A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 96. Značilo bi to da je razlika od prvog prijepisa do smrti zaista velika, 63 godine. Teoretski jeste moguće ako uzmemo u obzir da je živio 80 ili preko toga, a da se prepisivačkim poslom počeo baviti veoma mlad, još kao đak ili student. Uostalom, čim je navedeno „sin muderisa" znači da je od malena bio blizu i blizak knjizi, koja je predstavljala porodični simbol. Vidi: H. Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. IX, 391.

403 F. Nametak, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sv. IV, 206-207, 237.

404 M. Ždralović *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I, 195; II, 210.

405 Ovdje se nešto hronološki ne slaže. Između prijepisa dva djela 1778. i 1841. je 63. godine. Teoretski možda i jeste moguće, ali je ipak u najmanju ruku prilično upitno.

406 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 96.

407 Isto, 97. Rukopis u Opća biblioteka Tešanj.

408 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 211.

kadijom kadiluka Derventa.[409]

Hadži Husejn b. hadži Hasan prepisao je djelo iz obredoslovlja (*fikha*) Objašnjenje obreda hodočašća, na turskom jeziku. Prepisao ga je u tvrđavi Tešanj 1198/1783.[410] Iz navedenog se vidi da je najvjerovatnije riječ o imamima sultan Selimove džamije u tvrđavi Tešanj, hadži Husejnu i hadži Hasanu, ujedno i imamima koji su predvodili namaze za posadu. U drugom slučaju vidjeli smo da su imami džamije tešanjske tvrđave ujedno i profesori (muderisi) u Ferhad-begovoj medresi. Stoga se i ovdje najvjerovatnije radilo o istovjetnom slučaju. Na kraju, treba ukazati da je riječ o porodici u kojoj se, može se reći, već tradicionalno obavljao hadž, što je spomenutog h. Husejna očito i inspiriralo da djelo prepiše za vrijeme vršenja službe u tvrđavskoj džamiji i, po svoj prilici, nakon obavljenog hadža. Očito je za vrijeme obreda hadža bio potaknut da djelo prepiše za one koji će se kasnije odlučiti za taj put. Husejn je sin ranije spomenutog lica koje se titulira kao „ugledni imam hadži Hasan-efendija" (1753).[411]

Sadik Muhamed b. Omer Sarajlija ili, kako se ponekad potpisivao, Muhamed Sadik b. Omer Rifdi, očito je obavljao više službi ili znatno duže službovao u Tešnju kao i Travničanin Salih b. Ahmed. Sadik Muhameda b. Omera Rifdija, Sarajliju, kako bi glasilo njegovo puno ime sa svim drugim dodacima koji se pojavljuju uz njegovo ime, još 1778. godine susrećemo kao „bivšeg kadiju", kako se on potpisao na najstarijem sačuvanom njegovom prijepisu nekog djela. I djelo „O novom zakonu" koje je prepisao sugerira da je u nekoj od pravnih službi. Naprijed smo vidjeli da ga i drugi izvori tada spominju kao kadiju,[412] što bi moglo značiti da mu je te godine i prestala služba. Neko vrijeme je očigledno ostao još u Tešnju, jer je djelo prepisao u

409 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 68. Zbirku dova koju spominje A. Fatić prepisao je Ibrahim Murehibi Belgradi 1779, a ne Isa b. Muhamed-beg Kantamiribegović, koji je prepisao Fetve Ibn Kemal-paše. (Up: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 211).

410 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 219.

411 fo. 20.

412 AD, 85/III, 494.

„kasabi Tešanj" i kao „bivši kadija", da li u jednoj od službi u medresi, muftijstvu ili nešto drugo, ne zna se. Jasno je da je do 1784. godine napustio Tešanj i vratio se u Sarajevo, gdje se nastavio baviti prepisivačkom djelatnošću, ali uglavnom djela iz književnosti.[413]

Mustafa b. Ahmed-aga Kapetanović, Tešnjak, 1772. godine prepisao je više djela: Kratko djelo o arapskoj sintaksi, Djelo iz sintakse arapskog jezika, Djelo iz gramatike arapskog jezika. Kao što se vidi, bio je fokusiran na literaturu iz oblasti arabistike. Nema sumnje da je bio predavač u Ferhad-begovoj medresi i da je predavao arapski jezik.[414]

Hasan, kadija Tešnja, zabilježen je kao jedan od prepisivača Zbirke uzoraka pisama i prijepisa pisama nastalih u Tešnju u drugoj polovini 18. stoljeća, bez oznake godine prijepisa.[415]

Listi prepisivača dodajemo i Hasana sina hadži Husejna Tešnjaka, za kojega znamo da je kao kadija službovao u Bohorini, Ljubinju, Konjicu (Belgradžik) i za vrijeme službe 1791. godine započeo prepisivati Sakk, i to kao kadija Ljubinja i Konjica. Da li i koliki je njegov doprinos svome rodnom mjestu nije poznato, ali sama činjenica da se u prijepisu deklarira kao „Tešnevi"[416] pribraja ga ovdje po mjestu porijekla, a vjerovatno i povremenog boravka u Tešnju, makar u vrijeme pauza koje su nastajale tokom službe u vrijeme čekanja.

---

413 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, 211, 220. U Sarajevu je prepisao kodeks u kojem su: Pisma (*Munšeāt*) Jusufa Nābija i Pjesma didaktičkog sadržaja u mesnevi stihu, od istog autora, Nerkesijeva korespodencija (*Munšeāt-i Nergisi*) i Pjesma o Sarajevu, također od pjesnika Nerkesija, sve na turskom jeziku, a prepisana su 1784. i 1786. godine.

414 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 94; K. Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sv. I, 226-227; M. Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sv. VI, Sarajevo, 1999, 304-305.

415 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 71; F. Nametak, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sv. IV, 260-261.

416 K. Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sv. II, 973.

I, na kraju, spomenut ćemo još jedno djelo koje svoje ishodište ima u tvrđavi Tešanj. Puškar (*tufekci*) tešanjske tvrđave, po porijeklu Misirac (Misri), a imenu Ahmed-baša, uvakufio je u Tešnju 1783. godine jedan rukopis komentara Kur'ana. Danas se taj rukopis nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.[417]

Na kraju ističemo još jedno ime koje se bavilo prepisivanjanjem, istina nedatiranog prijepisa Mevluda Poslanika, koje je prepisao imam „Mula Ali Paša, sin Mustafe Odobaše, stanovnik grada Tešnja".[418]

Ostala ulema u Tešnju

Od intelektualnog i općeg ugleda u Tešnju bio je i imam „Hasan-efendija sin Husejn-efendije", tituliran kao „ugledni imam hadži Hasan-efendija." On je očito na toj službi naslijedio svoga oca Husejn-efendiju, što je čest slučaj u ovim, ali i drugim službama.[419] Vidi se to i po praksi u Žepču, gdje sinovi nasljeđuju službe od svojih očeva. I on je djelovao u isto vrijeme, u šestoj deceniji 18. stoljeća.

Još jedno ime, upravo tih godina, zaslužuje posebno mjesto u Tešnju, a to je Halil-efendija. Ne radi se tek o nekom običnom imamu, nego osobi koja se, osim što je hafiz, ubrajala u red hafiza najvišeg ranga. Stoga se on apostrofira kao „šejhul-kurra hafiz hadži Halil-efendija".[420]

Još jedan intelektualni djelatnik je vrlo prepoznatljiv i naglašen, a to je mualim Mustafa-efendija.[421] Iako nemamo drugih podataka, jasno da je riječ o mualimu neke od osnovnih škola u Tešnju, vjerovatno Ferhad-begovog mekteba. Vrijeme njegove službe se također može odrediti tek okvirno

417 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II (istočna i centralna Bosna), Veselin Masleša, Sarajevo, 1977, 257; K. Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sv. I, 226-227.

418 Salih Trako Lejla Gazić, Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost, Sarajevo, 1997, 64.

419 fo. 20, fo. 27, fo. 61, fo. 79.

420 fo. 103.

421 fo. 27.

(1753), ali početak i vrijeme trajanja ostaju nepoznati.

O dervišima i životu derviša u tom vremenu nemamo puno podataka. Ono što se jasno vidi iz izvora je samo da je u to vrijeme djelovao i derviški red, ali ne može se precizirati koji. Sve što znamo je da je u drugoj polovini 18. stoljeća postojala i djelovala tekija i da je predvodnik derviškog reda u Tešnju bio izvjesni „šejh Ibrahim-efendija". On je živio i djelovao u Tešnju.[422] S nešto preciznijom datacijom u periodu poslije 1770. godine derviški krug u Tešnju predvodio je šejh Abdusadik b. Kasim iz Tešnja, šejhom postao između 1761. i 1770. godine.

Još nekoliko lica iz reda imama spominje se u Tešnju prvih godina druge polovine 18. stoljeća. Najčešće nije naglašeno gdje obavljaju dužnosti, u kojem džematu ili kojoj džamiji. Ovdje ćemo ih navesti onako kako se susreću zabilježeni u sudskim dokumentima, uz napomenu da se u više slučajeva radi o istoj ličnosti, zabilježenoj na različite načine: Ali-efendija, imam, 1757;[423] hadži Ali-efendija, imam, 1757;[424] hadži Hasan-efendija, imam, 1753, 1757;[425] hadži Hasan-efendija sin efendije, imam i hatib, 1753;[426] hadži Hasan-efendija sin Husejn-efendije, ugledni imam, 1756;[427] Halil-efendija, imam, 1757;[428] Hasan-efendija, imam, 1757;[429] Hasan-efendija, čaršijski imam, 1757;[430] mula Hasan, imam, 1757.[431]

422 fo. 114. Predmet nije datiran.
423 fo. 117.
424 fo. 92.
425 fo. 27, fo. 80.
426 fo. 22.
427 fo. 79.
428 fo. 114.
429 fo. 117.
430 fo. 96.
431 fo. 114.

Žepče

Najstariji spomen imamske službe u Žepču u analiziranim sudskim dokumentima potječe iz 1753. godine. Te godine kao „drugi imam" spominje se Ibrahim, imam Ferhad-begove džamije u Žepču.[432]

Uslijed prirode strukture izvora, tek iz kasnijeg razdoblja imamo indicije koje se odnose na Žepče. Intelektualni i duhovni život u Žepču u drugoj polovini 18. stoljeća obilježila je ulemanska porodica hafiza Abdulah-bega, koji je kao imam i hatib radio i djelovao još od prve polovine 18. stoljeća pa do 1787. godine.[433] Od 1787. godine službu je naslijedio njegov sin Abdulvehab, koji je i prije bio pomoćni imam iste džamije. Treba istaći da je navedenu džamiju i podigao spomenuti hafiz Abdulah. Neodoljivo se nameće pretpostavka da bi ovdje moglo biti riječi o čuvenom žepačkom intelektualcu i pjesniku Ilhamiji, bez obzira na to što se ne mogu posložiti sve pojedinosti koje bi predstavljale uvjerljiv argument. Barem koliko je to literatura dokumentirala, on se uglavnom spominje kao „Abdulvehab b. Abdulvehab, Žepčevi", kako se on potpisivao ili kako je na drugim mjestima dokumentiran: Abdulvehab Abdulvehabov, šejh es-Sejjid Abdulvehhab Ilhami-baba el Bosnevi; Žepčak.[434] Prema onome kako je u literaturi prihvaćeno, rođen je u Žepču 1773. godine. Ako prihvatimo tu dataciju kao godinu rođenja, to bi značilo da je 1787. godine imao 14 godina. No, kako se sa sigurnošću ne može prihvatiti pouzdana godina rođenja i, naravno, uz druge nepreciznosti da se i on potpisivao kao „Abdulvehab sin Abdulvehabov", pretpostavka da se radi o Ilhamiji može imati i te kako osnova. Bez obzira na to što se potpisivao kao Abdulvehab sin Abdulvehabov, naša je pretpostavka da je u suštini to „sin Abdulahov" jer je velika sličnost između Abdulah i Abdulvehab i po formi i po značenju. Odstupanja u pogledu ustanovljene godine rođenja nisu toliko velika da bi se naprijed istaknuto apsolutno isključilo kao mogućnost. U drugoj varijanti, „Abdulvehab sin Abdulvehaba" sugeriralo bi, u najmanju

432 fo. 33.
433 fo. 64.
434 http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8363 (pristupljeno: 31.05.2019)

ruku, da je Ilhamija sin nekadašnjeg imama Ferhad-begove džamije u Žepču.

Kada je u pitanju Žepče, osim hafiza Abdulah-bega, spominje se još nekoliko imena iz reda uleme i to: Ibrahim-efendija, imam i Mustafa-efendija, imam, 1780,[435] te Ibrahim-efendija imam, Hasan-efendija Kulalija i Hasan-efendija imam, 1788.[436] Iste godine se spominje i mula Hasan sin Hasanov.[437]

Nova Palanka

Veoma mali broj imama iz Nove Palanke dokumentiran je ovih godina. Kao imami koji su ranije službovali, još tokom prve polovine 18. stoljeća navode se Ibrahim-efendija i Osman-efendija. To vidimo po licima koja se navode kao sinovi imama: Sulejman sin Ibrahim-efendije (1757),[438] mula Salih sin Osman-efendije (1781).[439] Spominje se i Jusuf-efendija, imam iz Palanke (1757),[440] i znatno kasnije Husejn-efendija (1789),[441] te mula Husejn iz sela Palanka, bez datuma.[442]

Seoski imami

Podaci o sakralnim objektima i obrazovnim institucijama na selima su veoma rijetki. Stoga je svaki podatak o njima iznimno dragocjen. Čak i u slučajevima kada konkretnije vijesti izostaju, indirektno se može zaključiti njihovo postojanje i na selima. Stoga ćemo se ovdje osvrnuti i na seoske imame koji pripadaju sloju uleme, bez obzira na niži stepen njihovog obra-

435 fo. 113.
436 fo. 35, fo. 77. Kulali Hasan ef.
437 fo. 109.
438 fo. 81.
439 fo. 101.
440 fo. 80. Vjerovatno je to Jusuf efendija sin Redžebov, imam Muharem-pašine džamije u čijem haremu je i ukopan, kako navodi Mujezinović 1170. (1756). Očito je Mujezinović uzeo početak hidžretske godine (26. 9. 1756) i po njemu preračunao godinu smrti. Međutim, vidimo da se on 1. redžeba 1170/ 22. 3. 1757. pojavljuje kao svjedok sklapanja braka, tako da godinu njegove smrti treba označiti kao 1170. (1757). Vidi: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, II, 249.
441 fo. 68.
442 fo. 14.

zovanja i razuđenost bilo kakvih podataka o njima.

I pored toga što spomen imamima na selu susrećemo vrlo rijetko u izvorima i što je teško pratiti njihove službe, povremeno javljanje omogućava nam da steknemo barem djelimičan uvid i imena i mjesta u kojima su džamije radile u drugoj polovini 18. stoljeća. Zanimljivo je da se i po tituliranju vidi da su seoski imami niže rangirani od drugih sličnih službi u gradu. Ono što jeste vrlo znakovito je da se uz njih često koristi epitet „hodža", a ne efendija. To govori o nižoj rangiranosti u ulemanskom sloju, koja očigledno proistječe iz stepena njihove naobrazbe. Osim u sjedištu džemata, oni su dužnost obavljali i u susjednim selima i zaseocima, pogotovo kada je u pitanju izvođenje mektebske nastave, kao tzv. „putujući" (sejjar) imami. Od seoskih imama u užem području Tešnja spominju se Ibrahim-hodža[443] i Hasan-hodža sin Alije (1753),[444] obojica iz sela Planje. Četiri decenije kasnije (1793) vidimo da je u Planju kao imam službovao Osman-efendija.[445] I Čifluk je 1753. imao svoga seoskog imama. Premda smo svjedočili vakufima i određenim aktivnostima u Komušini i Lepenici, tek jedna vijest ukazuje da je u Lepenici „imam i hatib džamije" Hasan sin Hasana.[446] Selim-hodža službovao je u Gomionici oko 1774, jer je te godine prepisao djelo na turskom jeziku.[447]

Od seoskih imama na području kadiluka spominju se još imam Ali-hodža (1779)[448] u džematu Kućice kod Zavidovića, Husejn-efendija (1789) u selu Zavidovići,[449] zatim Kasim-hodža imam sela Bobare,[450] Kadri-hodža iz „planinskog sela" (1757. godine),[451] i Osman-hodža iz Viništa kod Zavidovića (1781).[452]

443 fo. 12. Vrijeme teško odrediti jer dokument nema dataciju. Ipak mislimo da potječe između 1752-1758. godine.
444 fo. 27.
445 OIS, ANU BiH, AD 85 VI, 320.
446 fo. 85.
447 M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima, II*, 207.
448 fo. 14 fo. 108.
449 fo. 69.
450 fo. 1.
451 fo. 99.
452 fo. 111.

Koliko god literatura tretirala pitanje braka, to nije dovoljno da se sagledaju brojne specifičnosti koje nose predmeti iz domena bračnih odnosa i sudske prakse u pojedinim područjima za vrijeme osmanske vladavine. Iskustva i primjeri nekih krajeva nedovoljni su za izvođenje zaključaka koji bi vrijedili za sva područja. Bez obzira na to što su zakoni bili unificirani, svako područje pokazuje izvjesne specifičnosti u pitanjima bračne zajednice. Predmeti ove vrste ne ovise samo o šerijatskim propisima nego i od akterima u bračnim odnosima te drugim okolnostima. Ako je šerijatom propisan mehr, nije propisan njegov iznos.[453] Osim što se kroz određene slučajeve pokazuju regionalne specifičnosti, važno je naglasiti da se pokazuju i specifičnosti vremenskih razdoblja, socijalnih prilika i položaja budućih supružnika. To se posebno vidi u komparacijama među regijama u istom periodu, a ponekad gotovo i u istim godinama. Pri tome treba uzeti u obzir i druge okolnosti, objektivne i subjektivne naravi. Jednostavno, kroz to se pitanje reflektira društvena praksa i društveni odnosi nekih manjih područja ili društvenih kategorija. Ovim želimo pokazati kako su, u domenu bračnog prava i bračnih odnosa, primjenjivane i kako su funkcionirale šerijatske odredbe na području kadiluka Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća.

453 Mehmed Begović, "Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XLIII, 5, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1933, 381.

BRAČNI UGOVORI I BRAČNI SPOROVI

Mjesto i akteri sklapanja bračnih ugovora

Predmet ove analize jeste korpus od 120 bračnih ugovora dokumentiranih u sidžilu Tešanjskog kadiluka iz druge polovine 18. stoljeća.[454] Dokumentirani brakovi su sklapani na sudu, pred kadijom ili naibom, uz prisustvo mladenaca ili njihovih opunomoćenih zastupnika. U vrlo rijetkim slučajevima to su radili imami u džamijama, ali po ovlaštenju kadije ili naiba, i takvi ugovori nisu dokumentirani ovim izvorom. Sklapanje braka na sudu prije svega je pravno pitanje i kao takvo imalo je značaj za kasniji status i prava žene. Time se osiguravala pretpostavka za sva potraživanja koja su mogla proisteći iz bračnih odnosa i nasljeđivanja. To se posebno odnosi na pitanja izdržavanja (*nafaka*) supruge i djece u odsutnosti muža ili nakon razvoda, izvršavanje obaveze mehra i nasljeđivanja imovine umrlog supruga.

Kako je riječ o brakovima sklapanim na sudu, oni su unošeni u sudski protokol s manje ili više pojedinosti koje se odnose na cjelokupan proces sklapanja braka, od imena supružnika, mjesta stanovanja, imena zastupnika (*vekil*) mladoženje ili mlade, krvnog srodstva mladenaca ako postoji, visine bračnog ugovora (*mehra*). Kod sklapanja braka, kao dodatni pravni instrument, često su prisutni svjedoci koji svjedoče pravo na zastupanje (*vekâlet*) stranaka i svjedoci samoga čina sklapanja braka (*şühûdü'l-hâl*). U svim predmetima nemamo dosljedno dokumentirane navedene sudionike, što umanjuje mogućnosti kontinuiranog praćenja svih pojedinosti koje se javljaju pri sklapanju brakova. I tako nepotpuni, ti podaci nam omogućavaju uvid u mnoga pitanja i praksu kod sklapanja braka i općenito u sferu bračnih odno-

454 *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790).*

sa i bračne zajednice. Tu su još neke odrednice koje su kadije registrirale, kao što su: "punoljetstvo", bez navođenja stvarne životne dobi, djevojački status ako "mlada"prvi put stupa u brak, ili "udovica", ako stupa u brak nakon smrti muža. Zanimljivo je da se niti u jednom slučaju ne navodi neki drugi status, posebno ako se radi o ženi koja je razvedena bilo kojim povodom, a ne da je u bračnom pogledu "slobodna" uslijed udovičkog statusa. Onako kako su to sudski organi dokumentirali u svojim zabilješkama, prvi put u brak je stupilo oko 76% bračnih parova. Ako bi taj kriterij bio autentičan odraz stvarnog predbračnog stanja budućih supružnika, dolazimo do rezultata koji govori da oko 24% sklopljenih brakova nije prvo stupanje u bračnu zajednicu. Naravno, pouzdanije znamo da 6,6% jesu brakovi "udovica", dakle, žena umrlih ili poginulih muževa. Iako je previsok i čini se nerealnim, dobijamo neočekivan procenat (17,4%) osoba koje su u brak stupale poslije razvoda. Prema navedenom rezultatu svakako treba imati određenu rezervu i računati na izvjesnu nepreciznost u dokumentiranju tih pojedinosti, između ostalog i zato što se kod muškaraca ne navode oznake iz kojih bi se moglo vidjeti da li su ranije bili u braku, odnosno da su "udovci", ili neki drugi pokazatelj koji bi ukazivao da su prethodno zasnivali bračnu zajednicu. Za muškarce takva vrsta kategorizacije naprosto ne postoji. Ona očito ima veze i s ranim zakonskim odredbama iz 16. stoljeća, koje to kod muškaraca ne prepoznaju kao pravnu kategoriju.

Ako se radi o nekim drugim specifičnijim društvenim grupama, navođene su i odrednice kao što je "Ciganin". Nemuslimani su prepoznatljivi po imenima i za njih su bilješke unošene identično kao i za muslimane, bez nekih posebnih naznaka. Iz registriranih vjenčanja nemuslimana nije specificirano da li se radi o katolicima ili o pravoslavnim bračnim parovima, što sa stanovišta sudskog dokumentiranja i prakse nije uopće bitno. Pitanje provjere bračnih smetnji ili bračnog statusa nije unošeno, jer se to utvrđivalo prije samoga čina sklapanja braka. Međutim, nema ni drugih dokumenata unesenih u sidžil, koji bi se mogli dovesti u vezu s takvim pitanjima. To se očigledno utvrđivalo putem zastupnika, svjedoka (*şühûdü'l-hâl*) ili porotnika,

koji su usmeno davali svjedočanstva i izjave te vrste, a koje nisu unošene u bračne ugovore. Ako takvih smetnji i jeste bilo, onda brak nije mogao biti sklopljen, prema tome nije ni dokumentiran u sidžil.

U najvećem broju slučajeva vjenčanja su obavljana preko opunomoćenih zastupnika mladoženje ili mlade. Stoga neki sklapanje braka na sudu smatraju pukom formalnošću i simboličnim učešćem mladenaca u čemu se mladenci uopće nisu pitali, nego su "brak zaključivali roditelji".[455] Bez obzira na dominantnu ulogu roditelja, posebno oca, morao je ipak postojati širi konsenzus svih aktera pri sklapanju braka. Kako god to s ove vremenske distance prihvatili, elementi šireg konsenzusa naziru se iz veoma česte konstrukcije "kako su se sporazumjeli". Uostalom, dobrovoljnost i pristanak jedan je od šerijatskih uvjeta za valjanost braka. Premda se izrijekom ne navodi ko je u svojstvu pregovarača, roditelji, zastupnici ili "mladenci", to nagovještava da je riječ o traženju rješenja na koje pristaju obje strane u postupku, izravno ili preko svojih zastupnika. Kako se vjenčanja obavljaju najčešće preko zastupnika, onda se "sporazum" gotovo pouzdano može pripisati zastupnicima u činu vjenčanja.

Imami i sklapanje braka

U gradskim sredinama čin sklapanja braka obavljan je najčešće na sudu pred kadijom. Kadija je muraselom mogao ovlasti prenijeti i na imame nekog od gradskih džemata, koji bi to obavljali u njegovo ime. U seoskim sredinama, posebno udaljenijim naseljima, ovlasti za sklapanje braka kadija je najčešće prenosio na mjesnog imama. Vjerovatno je to jedan od uzroka zašto nemamo veći broj dokumentiranih vjenčanja, posebno onih u selima. Doduše, imamo tek dva slučaja davanja ovlasti imamu za sklapanje braka. Prvi predstavlja "usmena saglasnost Kadri-hodži za vjenčanje djevojke Šekime iz planinskog sela" (1757),[456] a drugi iz iste godine (1757) kada

455 Dragana Amedoski, "Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXVI (sv. 1), Etnografski institut SANU, Beograd, 2018, 124.

456 fo. 99.

je kadija dao "ovlaštenje imamu da obavi vjenčanje."[457] Na zahtjev stranke, kadija bi ovlastio mjesnog imama za svaki pojedinačni slučaj kada je on bio spriječen da obavi taj čin. U istom kraju, koji je bio dio kadiluka Tešanj, nahiji Maglaj, koja je izdvojena u zaseban kadiluk, početkom 19. stoljeća mnogo je veće učešće imama u sklapanju braka. Negdje oko 20% (19,29%) dokumentiranih vjenčanja obavili su mjesni imami (Rujnica, Perovići, Potočani i Turija) ili imam glavne maglajske džamije Kuršumlije.[458] Dakle, i u samom gradu imami su umjesto kadije obavljali vjenčanja.[459] Zanimljivo je da se to događalo u Maglaju, sjedištu kadiluka, gdje je kadija na imama Kuršumlije ovlasti prenio četiri puta, zatim jednom u mahali hadži Alizade mula Mehmeda. Mnogo je lakše razumjeti tu pojavu u selima, gdje po ovlaštenju kadije imami vrše vjenčanja u selu Perovići tri puta i po jedanput u Rujnici, Turiji i Potočanima. U tim slučajevima vjerovatno je bio neophodan izlazak na teren, što je za kadije bilo zahtjevno. U još jednom spornom slučaju vjenčanje je obavio mula Mehmed, imam Gostovića, iako je dozvola glasila na imama sela Perović.[460] Ovo upućuje na to da su imami imali mnogo više udjela u poslovima vjenčanja od onoga što nam pokazuje broj dokumentiranih slučajeva u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća. Sudeći prema dokumentiranim slučajevima, s protokom vremena kadije su sve češće takve poslove delegirali lokalnim imamima. I u drugim krajevima, od početka 19. stoljeća čin vjenčanja sve više je prenošen na džematske imame. Posljedica je to vjerovatno povećanja stanovništva, broja vjenčanja, ali i povećanja administrativnih poslova sudova, uslijed čega kadije nisu bile u mogućnosti udovoljiti svim zahtjevima. U tu svrhu uvedeni su posebni obrasci (*izin nâme-i kağit*), odnosno pisani dokument kojim je imam dobijao dozvolu za vjenčanje.[461] U ranijim razdobljima, od oko 130 vjenčanja nemamo niti jedan

457 Radilo o sklapanju braka između Hasana Mehmedova iz Žepča i Fatime Mustafine iz Rankovića (fo. 83).

458 *Maglajski sidžili 1816–1840*, 191–197.

459 Murasela upućena imamu Kuršumlije da vjenča Haniju kćerku Hasana, punoljetnu, mladu, nastanjenu u selu Tujnica i Sulejmana sina Omerova, stanovnika istog sela.

460 *Maglajski sidžili 1816–1840*, 242.

461 Svetlana Ivanova, "Muslim and Christian Women before the Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems", *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 18

slučaj u kojem kadija ili naib takvu obavezu delegira na nekog imama, bilo da je riječ o vjenčanjima u gradu ili u selu.[462]

Imami su to nekada radili i bez pismene ili usmene saglasnosti, smatrajući se pozvanim da po položaju trebaju izaći ususret stranci, čak i kada se radilo o pravno neutemeljenom sklapanju braka. U jednom slučaju nije ispoštovan uvjet dobrovoljnosti stupanja u bračnu zajednicu, jer se radilo o otmici i protupravnom sklapanju braka, uslijed čega imam iz Doboja nije mogao imati ni ovlaštenje suda. I pored toga, on je izvršio sklapanje braka na zahtjev mladoženje i za taj postupak je optužen, kao i počinioci krivičnog djela otmice.[463] Imam nije imao zakonsko pravo obaviti "prisilno vjenčanje" i trebao je odgovarati pred sudom. Propisana kazna nije stroga, reklo bi se da je simbolična. Još od 16. stoljeća vrijedio je propis za počinioce toga djela – "brijanje brade", i fizička kazna – da se "dobro izmlati".[464] Na zahtjev oštećene stranke takav brak sud proglašava ništavnim i vrši razvod, a imam biva kažnjen prema propisanom zakonu. Sankcija za imama Doboja u ovom slučaju nije upisana, niti ima naznaka o daljem vođenju postupka, što ne isključuje da je postupak protiv njega vođen.

Po svome položaju i funkciji imami su bili pozivani i u slučaju sporova proisteklih iz domena braka i bračnih odnosa. Tako je kod rođenja djeteta izvan bračne zajednice u Rankovićima, između ostalih, na saslušanje pozvan i mjesni imam Kasim iz Bobara kod Tešnja.[465] U krivičnim djelima nepoznatih počinilaca imami su bili ti koji su među prvima saslušavani u istragama.[466] Isto tako, oni su često pozivani kao svjedoci ili opunomoćenici mladoženja, zastupali ih pri sklapanju braka i umjesto mladoženja prisustvovali činu vjenčanja kao njihovi opunomoćeni zastupnici.[467] Kao ugledni

(79) *no. 1*, Istituto per l'Oriente C. A. Nallino Roma, 1999, 163.

462 Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, Prva književna komuna, Mostar, 1987.

463 fo. 15. U optužbi stoji: "neovlašteno je obavio vjenčanje".

464 H. Hadžibegić, "Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca" 310.

465 fo. 1.

466 fo. 43.

467 fo. 97.

članovi lokalne zajednice imami su se često pojavljivali i u ulozi svjedoka porotnika u činovima sklapanja braka, katkada i po dvojica imama u jednom vjenčanju.[468] U svojstvu svjedoka pri vjenčanjima često se pojavljuju "efendije", što je opet čest izraz za imame i druge učene ljude, čak i profesore u medresi, zatim mule, ali i "softe", pripravnike kod kadija ili u nekoj drugoj službi ulemanskog karaktera.

Prisustvo mladenaca na sudu

Iz dokumentirane sudske prakse na području kadiluka Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća vidljiv je veoma mali broj mladenaca prisutnih samom činu vjenčanja. Sklapanje braka se najčešće obavljalo putem zastupnika, očeva, braće ili drugih bližih krvnih srodnika, zatim osobe od posebnog povjerenja u porodici. Na prvi pogled dva se razloga nameću kao logičan zaključak takve pojave. Prvi, što je put do suda ponekad naporan, osobito za mladenke, i drugi, mnogo važniji, što su se ženska lica, posebno mlađa, u javnom prostoru kretala daleko manje od muškaraca. To nepisano pravilo naročito je važilo za nevjenčane djevojke bez pratnje. Ako već mora ići pratnja, onda je lakše za manji broj lica organizirati put, ako je riječ o udaljenijim mjestima. A propisi su dozvoljavali da se brak može sklopiti i preko zastupnika. Ako bi se drugim razlogom moglo opravdati odsustvo djevojaka, sigurno ne može odsustvo muškaraca. Ako je među 120 dokumentiranih vjenčanja svega devet mladoženja "lično prisutnih", onda je to tek 7,5% slučajeva. Kod žena je taj procenat i manji, jer se one rjeđe pojavljuju na vjenčanju od muškaraca i samo ih je pet "lično prisutno", što znači tek 4,1%. Ono što je svakako isuviše upadljivo jeste to da se "muslimanke" pojavljuju gotovo samo u izuzecima, u svega dva slučaja pred sudom. Oba slučaja pripadaju kraju 18. stoljeća (1788. i 1790), gdje su mladići, ali i mlade, iz Žepča, jedna iz samoga grada, a jedna iz susjednog sela Ozimice.[469] Na tim se primjerima vidi da je, uz tradicio nalizam, djelimičan razlog udaljenost i težina puta do suda, ali i zatvorenost muslimanske porodice kada su u pitanju ženska djeca. Ako se na osnovu

468 fo. 20; fo. 35; fo. 68.
469 fo. 20; fo. 35.

malog broja vjenčanja može suditi, nemuslimanke su češće prisutne na sudskim vjenčanjima. U sva tri dokumentirana slučaja vjenčanja nemuslimana na sudu mladenke su "lično prisutne".[470] I ovdje dva vjenčanja potječu iz kasnijih godina (1781). To nagovještava postepeno otvaranje javnog prostora za ženska lica i slobodnije kretanje, koliko god je to još nedovoljno za uvjerljiv zaključak. Naravno, u razmatranju ovih pitanja treba imati na umu da podaci o mjestu porijekla mlade nisu uvijek navođeni. Pri sklapanju brakova u čak oko 13% (16 brakova) slučajeva nemamo mjesta porijekla mladenaca, ali nam kasniji izvori s navedenog područja daju sliku i mnogo češćeg prisustva mladenaca na sudu. Od 57 vjenčanja na području Maglaja mladenci su prisustvovali u 22 (38,5%).[471] Ipak, uočljiva je i jedna druga pojava, prilično iznenađujuća, a to je da su u četiri slučaja mlade prisutne, a mladoženje je pred sudom zastupao neko od srodnika. Sudeći po dokumentiranim slučajevima takva praksa izraženija je kod Roma.[472] Ne može se ne istaći da su sva tri slučaja vezana za samo gradsko naselje Maglaj.[473]

Teritorijalni krug pri sklapanju brakova

Ženidbeno-udadbeni krug nije bio vezan samo za Tešanj ili uže područje kadiluka, nego je izlazio izvan njegovih granica. Dopirao je do Slimena kod Travnika, Puhovca i Vraca kod Zenice, Kruševa Brda koje je pripadalo kadiluku Jajce, Tuzle, Dervente, pa i Skopja. To govori dokle su sezale veze koje nam se ponekad čine zatvorene u usko lokalno područje ili

470 fo. 61; fo. 101.

471 *Maglajski sidžili 1816–1840*, 192–208.

472 Od četiri takva slučaja, u tri je riječ o sklapanju braka među Romima. (*Maglajski sidžili*, 201–203).

473 1. Mladoženja Abdulah sin Alije, Ciganin iz Donje mahale, zastupa ga brat Hasan iz istog mjesta, pouzdan za svjedočenje. Nevjesta punoljetna djevojka Aiša kćerka Omera Ciganina, stanovnica Donje mahale, prisutna lično. 2. Mladoženja Ciganin Salih sin Ahmeda iz Maglaja, zastupa ga brat Ibrahim sin pomenutog. Nevjesta punoljetna mladica Fatma kći Mehmeda Ciganina, prisutna lično. 3. Mladoženja Omer sin Mehmeda, Ciganin iz kasabe Maglaj, zastupa ga pomenuti otac Mehmed Šiljević. Nevjesta Aiša kćerka Mahmuda iz ...... (?) prisutna lično. 4. Mladoženja Salih sin Husejna iz Jablanice, zastupa ga njegov otac Husejn. Nevjesta punoljetna mladica Fatima kćerka Omera, prisutna lično. (*Maglajski sidžili 1816–1840*, 200-203).

barem u granice kadiluka. Naravno, u najvećem broju slučajeva bračne veze su uspostavljane u granicama kadiluka, gradskih područja Žepča, Maglaja, Doboja i Tešnja. Iako relativna, uslijed nedostatka potpunih informacija, ipak ćemo na osnovu raspoloživog iznijeti zapažanja koja se nameću na temelju dokumentiranih vjenčanja.

Najveći broj slučajeva jesu mladoženje iz samoga Tešnja 25% (30) i Žepča 7,5% (9). To su dakle smjerovi u kojima su se najčešće kretale djevojke. Koliko god bili nepotpuni, ti podaci nagovještavaju intenzitet tokova usmjerenih ka gradskim područjima. I veliki broj djevojaka iz Tešnja udavao se izvan grada, 12,5% (15). Njih gotovo 9% (11) iz grada je išlo na okolna sela, dok su neke ipak završile u nekom od susjednih gradskih područja. Kada je riječ o udaji djevojaka u druge krajeve, prije njihova odlaska obavljano je vjenčanje u Tešnju kako bi se pravno verificirao brak prije napuštanja rodnog mjesta, da bi se izbjegle moguće zloupotrebe. Bilo je djevojaka, odnosno "nevjesta", koje su odlazile u mjesta koja se za to vrijeme za njih mogu smatrati dalekim: Tuzlu, okolinu Zenice (Vraca, Puhovac), Travnik (Slimena), Skopje, Derventu, Doboj i sl. Stoga je u duhu islamskih propisa bilo nužno osigurati legalitet odlaska djevojke s osobama koje nisu krvni srodnici.

O mehru kod sklapanja braka u kadiluku Tešanj

Mehr ili bračni dar[474] jedina je konstanta u dokumentiranim slučajevima sklapanja brakova. U svim analiziranim predmetima samo su dva ugovora bez navedenog iznosa mehra, što je slučajni propust pisara, a nikako praksa. Kao obavezujući segment šerijatskog sklapanja braka, sve kategorije su morale barem na simboličan način ispuniti taj preduvjet, bilo da je riječ o muslimanima, uključujući i Rome, ili nemuslimanima.

To je bračni dar koji bračni drugovi ili njihovi opunomoćeni zastupn-

474 Dijelio se na "*mehr-i muaccel*" – vjenčani dar (prsten), i "*mehr-i müeccel*" – koji se plaćao po prestanku braka, odnosno uslijed razvoda ili smrti muža. Prestankom braka uslijed smrti muža mehr se isplaćivao iz zaostavštine umrlog. *Mehr-i müeccel* predstavljao je mnogo veći iznos od vjenčanog dara.

ici usaglase prije samoga čina sklapanja braka na sudu. Iznos mehra je, dakle, stvar kompromisa dviju strana. Ostaje otvoreno pitanje stepena utjecaja na visinu mehra. Nema indicija koje bi izravno upućivale na to da li je utjecaja bilo, niti kolika je čija uloga u procesu dolaska do usaglašene visine mehra, jer se unosi samo već dogovorena suma. Izuzev što konstrukcija "mehri muedžel, prema onome kako su se sporazumjeli iznosi ..." sugerira dogovor,[475] nema drugih indicija koje bi mogle ukazivati na ulogu pojedinih lica koja u tom procesu sudjeluju ili faktora koji bi presudno mogli utjecati na to. Njegova svrha je svojevrsno osiguranje žene u braku, koje treba da bude preventiva razvodu i samovolji muža nad ženom, zaštitni mehanizam u slučaju uzimanja druge žene pored one s kojom je već zasnovao bračni odnos. U dužem odsustvu muža, ili promjeni mjesta prebivališta, žena je imala pravo na korištenje mehra i izdržavanja (*nafaka*). Mehr se ipak najčešće isplaćivao po prestanku braka između supružnika, zbog razvoda ili smrti muža.[476] Visina mehra nije propisana šerijatom i ovisila je o dogovoru bračnih partnera ili njihovih zastupnika.[477]

Iako je riječ o periodu od nepune četiri decenije u kojem je došlo do pada vrijednosti novca, posebno kako se išlo ka kraju 18. stoljeća, ističemo da je na ime mehra zavedeno 474.560 akči novca kojega su muževi garantirali svojim suprugama. Dokumentirani mehrovi mogli bi se svrstati u nekoliko kategorija – od simboličnih 120, zatim od 1.000 do 2.500 akči, što bi se moglo nazvati nižom kategorijom mehrova.[478] Srednja kategorija visine mehra (od 3.000 do 4.000) je najfrekventnija i to su najčešće sume bračnih ugovora.[479] U tim se omjerima kreće prosječan iznos (4.021 akča), što bi se moglo porediti s jednim solidnim godišnjim prihodom bolje plaćenog ima-

475 Ova konstrukcija je navedena kod blizu polovine (45%) dokumentiranih vjenčanja.
476 M. Begović, "Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu", 382.
477 U povijesti islama bilo je pokušaja da se visina definira. Minimum je svojevremeno iznosio 7 dinara. Nakanu hazreti Omera da uvede limit za mehr spriječile su žene. (M. Begović, "Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu", 382).
478 Oni nisu brojni, sveukupno ih je 25.
479 Takvih mehrova je 65.

ma ili prosvjetnog radnika toga vremena na području kadiluka.[480] To je ono što predstavlja orijentir vrijednosne dimenzije mehra kao socioekonomskog mehanizma zaštite i neotuđivog prava žene u bračnoj zajednici, kojega se jedino ona svojom dobrom voljom mogla odreći. Višoj kategoriji od 5.000 i 6.000 akči pripada po sedam bračnih ugovora, a od 8.000 svega su tri bračna ugovora i jedan od 9.000 akči. Najviše dokumentirane sume su 10.000 i 12.000, od kojih u oba slučaja imamo po pet bračnih ugovora. To predstavlja odraz društvene realnosti, ekonomske moći i društvenog statusa pojedinaca ili pojedinih kategorija, kao i slojevitosti društva. I pored toga vidljive su neke razlike koje se ne mogu generalizirati, ali su ipak pokazatelj odnosa u ovom kraju. Ovdje su mehrovi nemuslimana znatno niži nego u nekim drugim krajevima. Treba reći da su i u drugim krajevima bračni darovi kod nemuslimana niži u odnosu na većinu mehrova muslimana, ali ne do iznosa koji je čista simbolika, kao što se primjećuje u kadiluku Tešanj. Pri sagledavanju ovoga pitanja svakako treba uzimati u obzir i specifičnosti krajeva i društvenih elita. Komparacije radi, ističemo da u drugoj polovini 18. stoljeća (1765–1769) na području Mostara nalazimo znatno veće iznose mehra. U osamnaest slučajeva visina mehra je 30.000 akči, u devet slučajeva 40.000, u osam slučajeva 41.000 akči, a po jedan slučaj sa 60.000 i 61.000 akči.[481] To znači da je 13,5% izrazito visokih mehrova. Bračni ugovori nemuslimana pred mostarskim kadijom približno u isto vrijeme kretali su se od 1.000, zatim 2.000, 3.000 i, najzad, do 6.000 akči. Osim znatno većeg broja sklopljenih brakova nemuslimana pred kadijom, i iznosi mehra nemuslimana u Mostaru znatno su viši u odnosu na kadiluk Tešanj.[482] Slično je i na području Sarajeva, gdje se u nekoliko slučajeva prvih godina 19. stoljeća mehr pravo-

480 Jednogodišnje primanje službenika s dnevnom plaćom od 10 akči iznosi 3.600 akči, a s dnevnicom od 15 akči godišnje primanje je iznosilo 5.400 akči. No, takva primanja od 10 akči su rijetka, a posebno više od toga. Tokom navedenog razdoblja dokumentirane su dvije izrazito visoke plaće u odnosu na uobičajene, povećanje s 10 na 18 akči (ili 6.480 godišnje) 1753. imamu Ibrahimu u Žepču, i znatno kasnije, 1787. godine, Abdulvehabu sinu hafiza Abdulaha – 15 akči ili 5.400 godišnje. (fo. 33; fo. 64).

481 *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g. / 1765–1769. g.* (regesta), obradio Hivzija Hasandedić, IC štamparija, Mostar, 2014, 14–132.

482 Isto, 129–132.

slavnih kretao od 1.500 do 6.000 akči.[483] Vidimo da su i pojedini slučajevi kod muslimana, u usporedbi s onim što kao praksu imamo u kadiluku Tešanj, iznimno visoki. To govori da elitizam na području Tešnja nije izražen kao što je to u Mostaru, da se društvena elita ipak nije formirala i izdvojila na način kako je to u ovom dijelu Hercegovine. To je i razumljivo s obzirom na to da je Mostar administrativni, ali i ekonomski centar regije i Hercegovačkog sandžaka.

Bračni ugovor je štitio ženu i osiguravao joj egzistenciju do isteka obaveznog čekanja "iddeta",[484] posebno do novog sklapanja braka ako je riječ o mlađoj ženi. Žene su na to imale pravo i to nije samo formalnost, kako se ponekad u literaturi sugerira.[485] U slučaju razvoda, žena je obavezno dobivala ugovoreni mehr. I nakon smrti muža, u ostavinskim raspravama mehr se uvijek računao kao potraživanje.

U kadiluku Tešanj nemamo dokumentirane razvode brakova sklopljenih pred kadijom, što ne znači da ih nije ni bilo. Tek je zabilježen jedan razvod u kojem su se sudu obratili nemuslimani, čiji brak prethodno nije registriran u sudskim zabilješkama. Ipak, iz nekih drugih kasnijih slučajeva vidimo da je institucija mehra u praksi itekako živjela. "Mehmed sin Mustafe iz sela Komšić, u Maglajskom kadiluku, svojevoljno je otpustio svoju suprugu Ajšu, kćerku Mustafe, platio prava koja joj pripadaju na osnovu vjenčanja, te da među njima ne postoji nikakav pravni odnos ni potraživanja."[486] Vidimo da se i u drugim slučajevima, nakon smrti muža, u ostavinskim raspravama i podjeli imovine mehr obavezno uračuna kao potraživanje. Pravo na naplatu i diobu mehra u ostavinskoj raspravi dobivala su i djeca.[487] Kod razvoda braka

483 Sejfudin Kemura, Vladimir Ćorović, "Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV/1912, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912, 426–427.

484 Čekanje traje tri mjeseca i deset dana ili tri mjesečna ciklusa.

485 *Maglajski sidžili 1816–1840*, 190; M. Begović, "Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu", 383.

486 *Maglajski sidžili 1816–1840*, 208.

487 Aiši, kćerki spahije Ismaila iz Mišćića, pripalo 5.926 akči i to iz raspodjele stvari 4.426 te 1.500 akči iz mehra njene majke. (fo.71).

mehr je obavezno isplaćivan ženi, posebno ako je razvod došao na zahtjev muža.[488] Još za života Gulam Mustafa je na ime mehra ženi isplatio 15.000 akči mehra, što je sudski registrirano 1768. godine.[489] U drugom slučaju u Mostaru, također, žena je dobila svoj ugovoreni mehr.[490] Dakle, institucija mehra nije bila samo puka formalnost, nego je u potpunosti funkcionirala u praksi, ovisno o tome koliko je tih pitanja dokumentirano na sudu, po osnovu razvoda brakova ili podjele nasljedstva, pri čemu se svakako obavezno i mehr uzimao u razmatranje pri raspodjeli nasljedstva. To se dosljedno primjenjivalo u svim područjima Bosne, što se jasno vidi i iz raspodjele imovine iza umrlog šejha Ibrahim-efendije iz Novog Pazara 1766. godine, gdje se iz zaostavštine imaju namiriti prije svega potraživanja, među kojima i "otpremnina za suprugu u slučaju razvoda ili smrti, iznos u vrijednosti od 12.000 akči."[491]

Sklapanje nemuslimanskih brakova pred kadijom

U analizi sklopljenih brakova polazili smo od nekih specifičnijih odrednica prema kojima smo ih klasificirali. Ovdje ćemo krenuti od brakova nemuslimana, kojih je u sidžilu dokumentirano svega tri. Iako su konfesionalne zajednice uživale autonomiju i poslove crkvene naravi rješavale po svome vjerozakonu, mogle su se u nekim pitanjima obratiti sudu. U tom slučaju za njih je važio sudski postupak koji se provodio po šerijatskim

488 Gulam Mustafa iz Roznamedžine mahale umro. Mehri muedžel od 15.000 akči svojoj ženi Saimi hatun spomenuti Mustafa-baša je isplatio. Isplatu su potvrdili i to posvjedočili Šević Salih-baša i Sarač Ahmed, Derviš Ibrahim, što se zavodi ovdje na sudu. 2. ramazana 1181. (1768). (*Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.*, 133).

489 *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g. / 1765–1769. g.*, 133.

490 Spomenuti hadži Muhamed pustio je spomenutu Fatimu sa tri talaka što su na sudu posvjedočili: Mustafa-aga sin Mehmed-agin i Ismail, kazaz. On je na sudu isplatio njenom zastupniku Abdulmuminu, na ime mehra i nafake, 185 groša. 23. zulhidžeta 1245. (1830) godine. *Sidžil mostarskog kadije 1243–1257. h. god. / 1828–1842. godine*, (regesta), knjiga I, obradio Hivzija Hasandedić, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2015, 24).

491 *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, s osmansko-turskog preveo i obradio Ahmed S. Aličić, Istorijski arhiv Ras Novi Pazar – Historijski arhiv Sarajevo, Novi Pazar – Sarajevo, 2012, 27.

propisima i državnom zakonu (*kānūn*). Kao mogući razlozi za sklapanje brakova nemuslimana pred kadijama navode se lobiranja samih kadija u cilju povećanja vlastitih prihoda putem vjenčanih taksi ili "slabljenje otpora islamizaciji", što je u potpunosti neodrživo.[492] Shodno tome bi, ovdje, kao i u drugim sredinama, moralo biti registrirano znatno više brakova nemuslimana. To mogu biti neke pojave kao i svaka druga devijacija, ali se to ne može prihvatiti kao masovnija pojava u sudskoj praksi. Međutim, činjenica da se praksa obraćanja nemuslimana za sklapanje braka pred šerijatskim sudom susreće od 16. stoljeća, da je znatno češća u 18. i posebno u 19. stoljeću, ipak upućuje na druge razloge uslijed kojih su se nemuslimani obraćali državnim sudovima.[493] I najzad, nemuslimani su se u pitanjima vjenčanja i razvoda obraćali državnim sudovima i u drugim područjima s dominantno nemuslimanskim stanovništvom.[494] U svega četiri godine (1765–1769) dokumentirano je 19 vjenčanja nemuslimana pred kadijom u Mostaru, što predstavlja znatno veći procenat (7%) u odnosu na kadiluk Tešanj u mnogo dužem periodu od nekih 15 godina, iz kojih datiraju dokumenti ovog sidžila.[495] U nekim drugim krajevima, kako je vrijeme odmicalo, broj takvih zahtjeva je rastao. Naime, pred kadijom u Visokom u drugoj polovini 18. stoljeća 24,5% dokumentiranih vjenčanja odnosi se na nemuslimane.[496] Pitanje vjenčanja nemuslimana na šerijatskom sudu je znatno složenije, te se ne može svoditi na svega nekoliko razloga koji su u literaturi definirani kao motivi vjenčanja pred kadijom, kao što su: vjenčanje po drugi put (nakon razvoda), mješoviti

492 Milenko S. Filipović, "Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba", *Radovi*, knjiga XX, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 7, Sarajevo, 1963, 185; D. Amedoski, "Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)", 125.

493 M. S. Filipović, "Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba", 185–193.

494 İbrahim Etem Çakır, "Zimmi Kadınlar Kadi Mahkemesinde: Sofya XVII. yüzyıl", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21/Güz 2014, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2014, 46–54.

495 Sidžil obuhvata period od 1752. do 1790. godine, ali sa vremenskim prazninama. Dokumenti se odnose na razdoblja 1752–1758, 1778–1781. i 1787–1790. godine, što je ukupno 15 godina.

496 Hatidža Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor", *POF*, 38/1988, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1989, 254.

brak katolika i pravoslavaca, krvno srodstvo supružnika i u slučaju otmice.[497] Ne sporeći da je bilo i nekih od navedenih pojava, gotovo se sa sigurnošću „otmice“ mogu eliminirati iz navedenog, jer dobrovoljnost je uvjet za sklapanje braka. Na zahtjev oštećene stranke sud je sankcionirao otmicu kao krivično djelo i takve brakove proglašavao ništavnim.

Što god da se navodilo kao mogući motiv, nesporno je da je sklapanje brakova nemuslimana pred kadijom bilo u potpunosti dobrovoljno i praktičnije negoli oslanjati se isključivo na crkveno vjenčanje koje je sužavalo slobode supružnika, otežavalo i protivilo se razvodu u slučaju neslaganja ili drugih razloga.[498] Kadijama je bilo zabranjeno miješati se u pitanja koja su bila u ingerenciji Crkve, ali su isto tako bili obavezni davati asistenciju u pitanjima i slučajevima u kojima se to od njih tražilo.[499] Državni sud je ipak pružao veću institucionalnu zaštitu od crkvenog, koji nije imao mehanizme sudskog izvršenja, i u slučaju potrebe tražila se intervencija državne sudske instance. Šerijatski sud predstavljao je i alternativu u slučajevima u kojima je sklapanje brakova spriječeno ili otežano crkvenim kanonima, posebno kad je u pitanju stupanje u brak drugi ili treći put, pri čemu se crkvena mlađarina za svako sljedeće sklapanje braka udvostručavala. Još u 16. stoljeću crkvena mlađarina za prvo sklapanje braka iznosila je 12, za drugo 24, a za sklapanje braka treći put 48 akči. Tu su dodavane još neke sitnije daće od 6 akči.[500] Ako se ima na umu da je crkvena taksa na vjenčanje enormno porasla i već 1633. godine i za pravoslavne dostigla 80 za prvo, 160 za drugo i za vjenčanje treći put 240 akči, čini se da je lakše razumjeti traženje alternativnog rješenja vjenčanja pred kadijama.[501] Taj rast je nastavljen i kasnije i do prvih decenija

497 M. S. Filipović, "Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba", 185–193; *Maglajski sidžili,* 191.

498 Sejfudin Kemura, Vladimir Ćorović, "Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću", 413–442.

499 "Ako se kod od raje želi oženiti ili pustiti ženu, to se mora obratiti mitropolitu ili njegovu zastupniku, a drugi da se ne miješaju u to." Berat izdat sarajevskom mitroplitu Pajsiju 18. 3. 1780. *Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV/1912*, 425.

500 Josip Matasović, "Fojnička regesta", *Spomenik Srpske kraljevske akademije,* LVIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930, 112.

501 Vančo Boškov, "Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni,

19. stoljeća taksa na sklapanje braka iznosila je 500 za prvo, 1.000 za drugo i 1.600 za vjenčanje treći put.[502]

Crkva se protivila sklapanju braka pred kadijom pa je i to razlog manjeg broja vjenčanih nemuslimana pred državnim sudom. Odlazak pred kadiju Crkvi nije išao u prilog iz ideoloških, a posebno finansijskih razloga, jer je takva praksa umanjivala crkvene prihode. Očito da je bilo slučajeva u kojima su se i nakon crkvenog braka mladenci obraćali sudu da brak sklope i pred kadijom. Na takve pojave Crkva se žalila da pojedine osobe koje imaju sklopljen crkveni brak vjenčanja vrše pred kadijom.[503] U žalbama i pritužbama na sklapanje brakova pred kadijom posebno su bili glasni franjevci, koji su kod centralne vlasti stalno insistirali da se to spriječi. Tako su donekle skidali odgovornost sa sebe, štitili se od prigovora ili mogućih sankcija.[504] Njihova nevolja je veća tim prije što im se u te, ali i druge poslove ubiranja crkvenih poreza, još od 16. stoljeća stalno miješala Pravoslavna crkva i pravoslavno sveštenstvo.[505] To je trajalo čak i u kasnijim razdobljima, o čemu uredno svjedoče dokumenti i iz 17. stoljeća.[506] Jedan spor između Katoličke i Pravoslavne crkve vođen je pred pokrajinskim sudom u Travniku i okončan 13. augusta 1760. godine u korist bosanskih franjevaca. Presuda je izričito zabranila dalje miješanje patrijarha i mitropolita i protuzakonito priskrbljivanje bilo kakvih prava "nad fratrima i nad svjetovnjacima rimokatolicima".[507]

Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)", *Spomenik*, CXXXI, SANU, Odeljenje istorijskih nauka – knjiga 7, Beograd, 1992, 8.

502 *Maglajski sidžili*, 98. Tu su i dodatne takse koje su pripadale državi po osnovu tih vjenčanja.

503 M. S. Filipović, "Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba", 185; D. Amedoski, "Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)", 125.

504 M. S. Filipović, "Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba", 185–193.

505 Takvih pritužbi je jako mnogo. Vidi: J. Matasović, "Fojnička regesta", 103–308; V. Boškov, "Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)", 7–95.

506 V. Boškov, "Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)", 14–36.

507 B. Benić, *Ljetopis Sutješkog samostana*, 184–190.

Pred sudom u kadiluku Tešanj sklopljena su tri braka nemuslimana, i to jedan 1757. i dva 1781. godine. U sva tri navedena slučaja osigurani su "šerijatski preduvjeti" za sklapanje braka, prisustvo mladenaca ili zastupnika, vjenčani dar i svjedoci porotnici koji su redovno muslimani. Zanimljivo je da je u sva tri slučaja visina vjenčanog dara potpuno identična i iznosila je 120 akči, bez obzira na vrijeme sklapanja braka, bilo 1757. ili 1781. kada su ti brakovi sklopljeni. Ovaj detalj ističemo posebno zbog slabljenja vrijednosti novca. To govori da je dar bio simboličan, tek toliko da se ispune formalne zakonske pretpostavke da bi brak mogao biti sklopljen pred kadijom.[508] Vjenčani dar je najvjerovatnije iznosio koliko je nekada iznosila taksa na crkveno vjenčanje ako mladenci prvi put stupaju u brak. Možda bi ovako mali iznos mehra mogao značiti i to da su mladenci već sklopili i crkveni brak, što je bilo u praksi. Na to upućuje i kasnija praksa, u kojoj bračni parovi nemuslimani, vjenčani na šerijatskom sudu, kao mehr upisuju iznose koliko je u suštini crkvena taksa na vjenčanje za sklapanje braka pri prvoj udaji. Očito da se praksa simboličnog iznosa mehra kod nemuslimana u međuprostoru Maglaj, Doboj, Tešanj održala i kasnije (1820–1826), kada je mehr kod nemuslimana gotovo fiksiran na iznos od 500 akči. U deset nemuslimanskih vjenčanja, s izuzetkom jednog od 100, svi drugi su iznosili 500 akči, bez obzira na to da li se radi o katolicima ili pravoslavcima. Usporedbe radi, romska vjenčanja u isto vrijeme su registrirala od 3.000 do 6.000 akči na ime mehra.[509]

Brakovi nemuslimana pred kadijom u nekim drugim segmentima gotovo ni po čemu ne odudaraju od prakse i procedure sklapanja brakova muslimana. Prvo, što se i kod nemuslimana koristi institucija "zastupstva" i zastupaju ih nemuslimani, i mladoženju i mladu, a ponekad mladu muslimani. Drugo važno zapažanje jeste da se visina mehra u drugim krajevima ne razlikuje mnogo od visine mehra muslimana, ovisno od društvenog statusa, kao što je to u navedenim slučajevima u Tešnju. Mehrovi nemuslimana jesu

508 fo. 101; fo. 61.
509 *Maglajski sidžili 1816–1840*, 194–201.

nešto niži vjerovatno zato što su slične obaveze i garancije morali dati i na crkvenom vjenčanju, što je stvaralo dvostruku obavezu za mladoženju.[510]

Drugi preduvjet jesu svjedoci porotnici, koji su opet u pravilu muslimani jer u predmetima ove naravi nisu mogli svjedočiti nemuslimani. Ipak, nemuslimani su mogli zastupati mladence, mladoženju i mladu. Prvi takav brak sklopljen je 1757. između Save sina Stjepana i udovice Naranče kćeri Save iz sela Čauši. Nije poznato odakle je Savo, ali se može pretpostaviti da je i on iz istog sela.[511] Njegovi svjedoci porotnici bili su: jedan aščija, službenik suda i jedan potomak age.[512] Drugi slučaj iz kasnijeg perioda (1781) jeste vjenčanje Petra i Anice. O mjestima njihovog porijekla nemamo podataka. Budući da se radi o pekaru, pretpostavka je da je Petar iz Žepča, jer većina predmeta iz tih godina su s područja Žepča. Osim toga, njegovi svjedoci porotnici su znatno brojniji, čak i društveno pozicioniraniji. Dvojica su titulirani kao mule, trojica aga, jedan baša, jedan hadžija i jedan pekar.[513] Ovdje se, osim društvene, prepoznaje i esnafska solidarnost. Za pretpostaviti je da su možda mladoženja Petar i svjedok Alija radili skupa. I treći slučaj, Cvjetko i Božica, oboje iz Priluka kod Zavidovića, vjenčali su se također 1781. godine. Njihovom vjenčanju u svojstvu svjedoka prisustvovalo je pet lica od ugleda, dva potomka efendije, jedan odabaša pekara, službenik suda i jedno lice bez titule.[514] Koliko god bili rijetki, ovi primjeri pokazuju mnogo više međukonfesionalne saradnje i solidarnosti od onoga što u nekim narativima nalazimo.

Romska vjenčanja

Sljedeću kategoriju brakova čine brakovi romske populacije. I oni su u sidžilu u malom broju i nalazimo svega četiri takva slučaja. Oni se vrlo jas-

510 *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.*, 129-132.
511 fo. 101.
512 Musa sin Ahmed-age, Mehmed-baša, aščija, i Hasan-čauš, muhzir.
513 fo. 61. Mula Hasan, Mula Salih, Derviš-aga, dizdar-aga, Salih-baša, hadži Husejn, Abdulah-aga i Alija, pekar.
514 fo. 61. Mula Salih sin Osman-efendijin, njegov brat Mula Hasan, Salih, odabaša ekmekčija, Husejn Arnaut i Halil, muhzir.

no prepoznaju po oznakama u kojima se naglašava da je riječ o Romima.[515] Ta odrednica uvijek stoji uz oba imena, i mladoženje i mlade. Osim po imenima mladenki ništa drugo ne bi upućivalo na neke veće razlike i odstupanja u odnosu na mnoge druge brakove. I u ovim ugovorima manjkaju bitne odrednice, od mjesta porijekla do nekih drugih. Dva takva slučaja potpuno su neodređena. Jedna nepotpuna registracija, osim imena mladoženje, ne daje nikakve druge podatke. No očito je da je taj brak bio sklopljen, iako nema ostalih pojedinosti.[516] Drugi slučaj je također nedatirano sklapanje braka mladoženje Mehmeda sina Šahinova iz Doboja i Salihe kćeri Husejnove iz nepoznatog mjesta. Ovaj bračni par se vjenčao preko zastupnika, uz odgovarajući iznos mehra (1.200 akči).[517] Svjedoci za zastupanje mladenaca su dva lica. Međutim, nema svjedoka porotnika koji bi u tom svojstvu potvrdili sklapanje braka. Preostala dva slučaja su potpuniji u svakom pogledu. Prvi sklopljeni brak datiran je krajem februara 1757. godine, između Alije Ramadanova iz Dervente i Makise, vjerovatno iz Dervente. Vjenčanje je obavljeno preko zastupnika mladenaca i uz prisustvo svjedoka porotnika. Kako je vjenčanje obavljeno u Tešnju, u svojstvu svjedoka porotnika našla su se tri lica iz Tešnja, mula, aščija i lice iz pomoćne službe suda.[518] Za njihov socijalni status mehr od 2.000 akči je iznad očekivanja i može se smatrati visokim iznosom. Drugi brak između Halila Ahmedova i Alkanzade kćeri drugog Ahmeda, iz nepoznatih mjesta, obavljen je preko zastupnika 1780. godine. Ovo vjenčanje obavljeno je u prisustvu dva svjedoka porotnika i uz mehr visine 2.000 akči.[519] Očito da se radi o socijalno bolje stojećim licima koja su, između ostalog, i pitanja bračnih odnosa željela dovesti u potpune okvire zakonitosti i službenog dokumentiranja. Vjerovatno je bilo i onih koji su to radili pred lokalnim imamima, tako da su ostali nedokumentirani, uslijed čega imamo mali broj romskih vjenčanja.

515 Taj izraz je (قبطى) "Kıpti".
516 fo. 11. Mladoženja: Hasan sin Husejna, Ciganin. Lično prisutan.
517 fo. 14.
518 fo. 80. Svjedoci: Mula Mustafa, iz Tešnja, Mehmed-baša, aščija, i Husejn, pomoćni službenik.
519 fo. 61. svjedoci: Ismail-baša i Husejn-kalfa.

Udovička vjenčanja

Još jedna kategorija bračnih ugovora može se tretirati na zaseban način. To su brakovi udovica, koje drugi put stupaju u brak. Dokumentirano je takvih pet slučajeva, od kojih smo već ranije jedan spomenuli u kontekstu brakova nemuslimana. I neke zakonske odredbe udovice tretiraju na nešto drugačiji način, propisuju niže iznose svadbarine i blaže kazne u odnosu na neudate djevojke, kad su u pitanju prijestupi.[520]

Većina udovičkih vjenčanja nije datirana i nije ih moguće preciznije vremenski odrediti. I pored toga, moguće je uočiti neke specifičnosti koje se naziru iz ostala četiri vjenčanja. Vidljivo je da su iznosi mehrova udovica niži nego u većini drugih bračnih ugovora, što nije iznenađenje. To nije pojava samo na ovom području, nego praksa evidentna i u drugim krajevima. Rana zakonska rješenja propisivala su višu "svadbarinu" za djevojke koje u brak stupaju prvi put od one za osobe koje u brak stupaju drugi put.[521] To potvrđuje i jedna ostavinska dioba u kojoj se navode dva mehra: prvi 6.000 i drugi 3.000 akči, za prvu i drugu ženu.[522] Stupanjem u brak drugi put žene su najčešće dobivale polovinu uobičajene sume djevojačkog mehra. Iznosi udovičkih mehrova u analiziranom periodu i dokumentiranim slučajevima kretali su se između 1.500, 2.000 i 2.500 akči, ako se radi o nižim slojevima društva. Kada je riječ o višim slojevima, onda su sasvim očekivano i iznosi mehra viši i mogli su iznositi i do 10.000 akči. Ovdje treba uzeti u obzir i činjenicu da je brak udovice s mehrom od 10.000 akči sklopljen 1781., u vrijeme kada je vrijednost novca znatno opala. Vrlo je upadljivo da je od četiri dokumentirana slučaja samo u jednom korištena institucija svjedoka porotnika kod vjenčanja udovica, i to u slučaju vjenčanja između Husejn-

520 H. Hadžibegić, "Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca", 306.

521 Spahijina kćer plaća mlađarinu 60, udovica spahije 30, kćerka ostalih građana 30, udovice 15, djevojka nemuslimanka 30 i udovica nemuslimanka 15 akči. (*Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak,* Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, 1957, 18, 88, 136).

522 fo. 21. Podjela imovine iza menzildžije Ahmeda sina Abdulahova, iz 1753. godine.

baše bašeskije i Aiše kćerke Abdulah-agine.[523] Mladoženje potječu iz Medakovića kod Tešnja (Ibrahim sin Muharema i Umihana kći Ibrahima, Tešanj), Mračaja – Žepče (Osman sin Mustafe i Fatima kći Galijaša) i iz samoga grada Tešnja (Alija sin Ahmed-baše i Umikulsuma kći Ibrahima Kirbabe).[524] U prvih nekoliko slučajeva visina mehra procjenjivala bi se na jednogodišnju plaću mualima s dnevnicom od 4, zatim 5,5 te do 7 akči. Vjenčani dar od 10.000 akči iz 1781. godine pripadao je udovici Aiši. S obzirom na vrijeme u kojem je brak sklopljen i nije visok koliko se na prvi pogled čini u usporedbi s ostalim vjenčanim darovima. On ipak vrijedi nepune dvije godine zarade glavnog imama u Žepču s titulom hafiza.[525]

Vjenčanja 1752–1758. godine

Najbrojnija i za analizu najzahvalnija jesu vjenčanja datirana u vremenskom periodu 1752–1758. godine.[526] Najveći broj ih se odnosi na sam Tešanj i njegovu okolinu, tek u nekoliko slučajeva na mladoženje iz susjednih područja Doboja, Dervente ili Žepča. Prosječna visina mehra iznosila je približno 4.000 akči (3.814). Već ovaj podatak sugerira koji su iznosi mehra najfrekventniji u ovoj kategoriji vjenčanja. Najviše brakova sklopljeno je uz vjenčani dar od 3.000 akči (44,44%) i 4.000 (23,7%), što je 68,14% ukupnog broja bračnih ugovora. Radi podrobnijeg uvida dajemo ih u sljedećem pregledu.

1.000 akči – 4 vjenčanja	4.000 akči – 11 vjenčanja	9.000 akči – 1 vjenčanje
2.000 akči – 5 vjenčanja	5.000 akči – 3 vjenčanja	10.000 akči – 1 vjenčanje
3.000 akči – 24 vjenčanja	6.000 akči – 3 vjenčanja	12.000 akči – 2 vjenčanja

Većina vjenčanja obavljena je uz prisustvo svjedoka porotnika (45), tek jedan mali broj (9) bez njih. U ovim slučajevima najčešće su tri do četiri svjedoka porotnika prisustvovali činu sklapanja bračnog ugovora. No nisu

523 fo. 115.
524 fo. 12, 14, 115.
525 fo. 64.
526 Analizom su obuhvaćena 54 vjenčanja, jer su dva razmatrana u nekim ranijim kontekstima.

rijetki i slučajevi s dva svjedoka (u deset brakova), a znatno rjeđe pet svjedoka porotnika. Pored toga što su porotnici najčešće iz samoga Tešnja, često službenici suda (sudski pisari, sudski izvršioci), iz reda uleme (efendije, muderisi, mule, imami, mujezini, softe – pripravnici) ili pripadnici vojničkih redova (spahije, age, baše, bašeskije, ćehaje, čauši, alemdari), zanatlije (aščije, berberi), u toj ulozi nalazimo i lica iz drugih mjesta, kao što su Zenica, Maglaj, Doboj ili Nova Palanka. To sugerira da su u porotnom timu bile zastupljene obje strane. U više slučajeva u navedenom svojstvu pojavljuje se Mehmed-baša, aščija iz Kopica, očito vrlo priznat i od velikog ugleda u Tešnju. U toj ulozi bio je prisutan ne samo mladoženjama iz kasabe Tešanj nego i Romu iz Dervente. I Velija iz Kopica sudjelovao je u porotnom vijeću, doduše samo jedanput.

Teško je decidirano odgovoriti šta su razlozi izostanka upotrebe institucije svjedoka porotnika u nekim vjenčanjima. Ono što se može na osnovu raspoloživih indikatora ustvrditi je da razlozi ne leže u socijalnom statusu mladoženje. Odsustvo svjedoka porotnika primjetno je i kod mladoženja slabijeg imovnog stanja, ali i kod onih s boljom platežnom moći, vjenčanim darom od 4.000, 6.000 ili 12.000 akči. Ono što jeste vrlo znakovito i upadljivo je da su mladoženje uglavnom iz seoskih sredina. Ostaje otvoreno pitanje da li bi se osnovni razlog mogao skrivati u toj činjenici?

Postavlja se pitanje kolika je realna visina mehra u navedeno vrijeme? Ako jedna bolje plaćena služba (učiteljska, imamska i sl.) donosi zaradu od 2.500 do 3.000 akči, onda možemo kazati da su se iznosi mehra kretali u visini jednogodišnje zarade bolje plaćenog službenika u Tešnju tih godina. Iz svega toga proistječe da su srednji slojevi društva u to vrijeme sebi mogli priuštiti tolike iznose mehra.

Nedatirana vjenčanja

Značajan broj predstavljaju nedatirana vjenčanja, i to njih 46, od kojih smo neke u drugim kontekstima već spominjali.[527] U jednom slučaju nije naveden nikakav iznos mehra. Među 40 analiziranih vjenčanja prosječan iznos mehra je 4.100 akči. Najfrekventniji su vjenčani darovi koji iznose od 3.000 do 4.000 akči. U općoj klasifikaciji prema vrijednosti i ukupnim iznosima mehra, to daje sljedeći rezultat:

Visina mehra	*Broj vjenčanja*	*Ukupna suma*	*Procentualni omjer*
1.000–2.000 akči	6 vjenčanja (15%)	11.000 mehr	15%
3.000–4.000 akči	24 vjenčanja (60%)	80.000 mehr	48,8%
5.000–12.000 akči	10 vjenčanja (25%)	73.000 mehr	44,5%

Dva visoka iznosa mehra (10.000 i 12.000) odnose se na bračni par iz Tešnja. I mladoženja i mlada pripadaju višim društvenim slojevima.[528] Mladoženja Isa sin Murteze i mlada Ummihana kći Ibrahima, potomci su dvojice aga, zapovjednika tvrđave Tešanj. To odražava društvene i klasne razlike, posebno u odnosu na većinu drugih brakova koji pripadaju kategoriji "nedatiranih", ali i odražavaju socijalne i društvene razlike općenito među stanovništvom toga kraja. Klasna pozicioniranost ključni je momenat u izboru i odabiru "supružnika". U četrdeset analiziranih slučajeva nedatiranih vjenčanja punomoćstvo je korišteno redovno, dok je institucija svjedoka porotnika vrlo rijetka. Svega je 13 vjenčanja obavljeno u prisustvu svjedoka porotnika. Uzrok tome treba tražiti možda u povećanju troškova suda, što je nepovoljnije za mladence. Ako to promatramo u korelaciji s mehrom, vidimo da to nema nikakvih poveznica s njegovim iznosom i da ne ovisi o sumi vjenčanog dara.

527 Ta vjenčanja su u ovom pregledu izostavljena.

528 Salih sin hadži Mehmeda, i Mujesira kći hadži Omera iz Tešnja, 10.000; Isa sin Murteza-age, i Umihana kći Ibrahim-age, 12.000, iz Tešnja. U trećem slučaju, Kadira kći šejha Ibrahim-efendije, djevojka iz Tešnja, sklopila je brak s Pehlivan Ali-bašom sinom Husejna, mladoženjom iz Skopja, uz mehr od 10.000 akči, što je očita sufijska veza i linija.

Vjenčanja s kraja 18. stoljeća

U periodu 1788–1790. godine dokumentirana su 22 sklapanja braka, od kojih smo četiri tretirali u romskom ili udovičkom kontekstu,[529] tako da ćemo ovdje istaknuti rezultate analize preostalih 18 dokumentiranih brakova. Povećanje visine mehra koje je evidentno rezultat je prije svega pada vrijednosti novca, uslijed čega su i iznosi mehra porasli. Osim što je ovisio o društvenom statusu pojedinaca, mehr je pratio ekonomska kretanja i socijalne prilike društva. Usporedba s nekim ranijim godinama pokazuje da se mehr povećao između 50% i 100%. U dokumentiranim slučajevima on je u prosjeku iznosio 5.928 akči. Vidljivo je da su mladoženje s područja Žepča, a samo jedan pripada Tešnju. U tom kontekstu nameću se dva dojma. Prvo, svega je jedan mehr od 2.000, četiri od 3.000, a svi drugi su viši od tih suma i dostižu i do 12.000 akči. U ovim brakovima dva bračna para su i lično prisutna na sudu prilikom sklapanja braka i kod svih je korišten institut "svjedoka porotnika". Samo su dva slučaja bez dokumentiranih svjedoka porotnika. Vidljivo je nešto što ranije nije prisutno u vjenčanjima, a to je veće prisustvo djevojaka na sudu prilikom sklapanja braka. To su dva vjenčanja u kojima su i mladoženja i nevjesta iz Žepča,[530] i dva vjenčanja u kojima su mladenci iz Kosova, Dubravice i Nove Palanke.[531] Ne možemo a da ne skrenemo pažnju na dva slučaja koji se po sastavu porote izdvajaju, i brojčano i statusno. Sklapanju braka između Mehmeda Husejnova iz Žepča i Fatime Husejnove iz Žepča prisustvovala je svojevrsna društvena elita čiji sastav je činilo pet članova, i to: hafiz-efendija, silah-aga bosanskog valije, Ibrahim-baša, imam, Hasan-efendija Kulalija, Hasan-efendija, imam. Osim gradskih uglednika vidimo prisutne i članove s Bosanskog divana.[532] Teško je pouzdanije objasniti prisustvo članova Bosanskog divana. Ostaje dilema da li je u pitanju

529 To su dva nemuslimanska braka, jedan "romski" i jedan "udovički".

530 fo. 20; fo. 35. Mehmed sin Ibrahima, i Zejneba kći Husejna, zatim Mehmed sin Husejnov, i Fatima Husejnova.

531 To su brakovi između Husejna sina Alijina, i Fatime kćeri Salihove, i drugi slučaj gdje je mladoženja Salih sin Hasanov, iz Nove Palanke, a nevjesta Hava kći Halilova, iz nepoznatog mjesta. (fo. 19. i fo. 68).

532 fo. 35.

rodbinska povezanost ili se to dogodilo u vrijeme nekog službenog prolaza ili posjete Žepču? Sama činjenica da je riječ o članu Bosanskog divana dovoljno govori za sebe. I slučaj vjenčanja Saliha Hasanova, studenta iz Nove Palanke, i Have iz nepoznatog mjesta suočava nas s nekim neočekivanim pojavama. Kada nevjestu zastupaju punomoćnici na vjenčanju u njenom odsustvu, nije neobično, ali je neobično da na vjenčanju mladoženju zastupa brat Mustafa, a da je nevjesta Hava lično prisutna. Isto tako, na ovom vjenčanju svjedoci porotnici su ugledni građani, i to: kadija Hulusi-efendija, Abdulah-efendija, Husejn-efendija, imam iz Palanke, i Mustafa Sogan iz Žepča. Imati kadiju za svjedoka kod vjenčanja na sudu predstavlja rijetkost, bez obzira na to što se radilo o umirovljenom kadiji.

Kao što se moglo vidjeti, socioekonomski faktor je osnovni generator koji je utjecao na visinu mehra. Konfesionalna pripadnost u području kadiluka je drugi važan faktor koji je također utjecao na visinu mehra. U nepune četiri decenije koliko obuhvata ova analiza pokazuje se da je visina mehra povećavana shodno slabljenju vrijednosti akče te se tako u domenu vrijednosti vjenčanog ugovora amortizirao pad nominalne vrijednosti novca u drugoj polovini 18. stoljeća. Ipak, ni povećanje visine mehra nije u potpunosti pratilo slabljenje vrijednosti novca. Sveukupno promatrano, na navedenom području visina mehra nadilazila je onaj obavezni minimum koji je šerijat propisivao kao alternativu u vrijeme trajanja "počeka" (*iddet*) nakon eventualnog razvoda ili smrti muža. Vidljivo je kako postepeno praksa vjenčanja evoluira i sve se više prenosi na imame lokalnih džemata u ceremonijalnom smislu, ali da kadije, kao zastupnici i čuvari pravnog poretka, još uvijek u tim pitanjima imaju glavnu riječ.

Bračni sporovi

I pored toga što iz današnje perspektive promatranja pitanja morala i „nepovredivosti" bračne zajednice očuvanje moralnih normi djeluje neupitno, iz nekih primjera se ipak vidi da je bilo narušavanja tradicionalnog bračnog odnosa, bez obzira šta je, ili u kome je uzrok, suprugu ili supruzi, ili je neki

drugi vid sporova iz domena bračnog prava. Iako broj tih predmeta nije veliki (svega 9 dokumentiranih pred kadijom ili naibima), oni ukazuju na prirodu povreda iz domena bračnog prava nadilazeći lakša prekršajna djela i prelazeći u sferu klasičnih krivičnih djela, i to onih težih. U kompariranju s drugim predmetima bračne naravi, vidljivo je da negdje oko 8% sporova proisteklih iz sfere bračnih odnosa jesu krivična djela za višu sudsku instancu. Iako se većina navedenih predmeta bez dileme može svrstati u krivična djela, mi smo ih ovdje svrstali pod kategoriju „bračnih sporova". Većina tih predmeta nisu datirani, izuzev dva (1753. i 1787. godine), pa se tako oni ne mogu vremenski odrediti. Ono što u ovim slučajevima donekle ohrabruje jeste da su jasno naglašeni drugi elementi: mjesto, počinioci i samo krivično djelo, odnosno priroda djela. Najčešći su slučajevi „otmice djevojaka", nasilnog sklapanja braka ili samo pokušaja nasilnog sklapanja braka. Čak je šest predmeta koji u osnovi djela imaju „otmicu" i pokušaj zasnivanja bračne zajednice mimo volje djevojke. Dobrovoljnost je jedan od osnovnih uvjeta pri sklapanju braka u šerijatskom pravu. Uslijed specifičnosti, ovdje moramo istaći jednu klasifikaciju koja određuje dalji karakter tretiranja sporova pred sudom. Pitanja iz domena bračnih odnosa nemuslimana rješavana su pred kadijama, odnosno na šerijatskom sudu samo na zahtjev stranke. I krivična djela (*otmice, nasilje i fizičke povrede, bračno nevjerstvo*) rješavali su kadije. Među navedenim predmetima četiri se odnose na zajednice muslimana, a šest nemuslimana. Kao i u mnogim drugim slučajevima, djela su ponekad samo dokumentirana, bez daljeg uvida u postupak, posebno u izricanje pravne sankcije u tim predmetima. Stoga ćemo predmete klasificirati prema karakteru djela u muslimanskim i nemuslimanskim zajednicama, s obzirom na to da su i kazne različite. Kod muslimana dva predmeta pripadaju kategoriji „bludnih radnji" – jedan s ishodom rođenja djeteta, a drugi samo optužba za nemoral (*blud*). Dva su „nasilno" sklapanje braka „mimo pristanka" djevojke-mlade. Kod nemuslimana jedan predmet je „obljuba", jedan razvod braka, tri „otmice kćerki" i jedan „otmica u pokušaju". Moguće je da su ovi slučajevi samo prijavljeni i kao takvi registrovani, a da su nemuslimanske zajednice svoje sporove ovakve naravi rješavale na crkvenim sudovima, zbog čega nemamo više informacija

o ishodima i sudskim presudama.

Ovdje ćemo predmete analizirati prema prirodi djela. Iako kvalifikacija djela nije uvijek ista, većina djela po svojoj prirodi su bliska. Ona se kreću od braka pod „prisilom" do bludnih radnji nastalih pristankom ili u okolnostima koje nemaju elemente dobrovoljnosti druge strane.

Slučajevi u sudskoj praksi

Prvi slučaj iz domena naprijed iznesenih pitanja s vrlo jasnim posljedicama jeste slučaj „nezakonitog djeteta" u selu Rankovići kod Teslića. To je predmet koji je sud pokušavao riješiti, ali je očito bilo opstrukcija i izostanka saradnje u lokalnoj zajednici. Dva poziva od strane suda stanovnicima sela nisu dala rezultat. Navedena su samo imena pozivanih, a ne i sankcije za neodazivanje, niti je zavedena obaveza njihovog privođenja. To su: Kasim-hodža, imam sela Bobare, Alija sin Kambera, Osman Zukanović, Musa Murtić, Ćerimović Ibrahim, Abdulmumin Mitrak, Alija Krivolak, Osman Sejmen i Redžep Čolak. Ovaj predmet je u fazi istrage i prikupljanja podataka, uslijed čega su spomenuti pozvani kako bi se došlo do počinioca ili mu se barem ušlo u trag. Na to posebno upućuje pozivanje imama Kasima kao lica koje bi trebalo saslušati u ovom predmetu. Zanimljivo je da niti jedna od stranaka (sa) učesnica u djelu nije naznačena. Teško bi bilo zaključiti da li je zbog zaštite identiteta počinioca to uobičajena praksa suda u kojoj se neki detalji ne unose u ovu vrstu sudskih akata. To je vidljivo i u nekim drugim predmetima. Čak ako počinilac i nije poznat, a očigledno nije, u ovom slučaju trebalo bi biti poznato ime majke „nezakonitog djeteta". Međutim, ni njen identitet se ne otkriva ovim pozivom. Jedino što se u ovom slučaju može zaključiti jeste, s obzirom na činjenicu da su pozvani isključivo muslimani i među njima i imam, da se taj slučaj dogodio u okviru „zajednice muslimana".[533] Drugi slučaj, slične naravi, jesu također optužbe za „bludne radnje" između Hatidže, stanovnice sela Matina i Hasan-baše, te stanovnika Golubinje, iz

533 fo. 1.

kasnijih godina (24. 8. 1787).[534] Za tu radnju teretili su ih suseljani iz Matine, bračni par Ibrahim Čolić i njegova žena Umihana. Sud je poduzeo potrebne radnje, saslušao i tužene i tužitelje. Ispostavilo se da su optužbe neosnovane, jer tužitelji nisu mogli svoje tvrdnje dokazati pravovaljanim svjedočenjem. U ovom predmetu očito je izvršena opsežnija istraga, jer je propitivana pouzdanost tužitelja koja je pokazala nekredibilnost i neosnovanost tužbe. Dodatnim svjedočenjem tužitelj je diskreditiran i okarakteriziran kao „veliki ukoljica i klevetnik". Četvorica svjedoka su potvrdila nepouzdanost tužitelja, od kojih čak i jedan mještanin istoga sela.[535] Sankcije tužiteljima, s obzirom na neosnovanost optužbi, nisu navedene. Po šerijatskim propisima kleveta za blud je kažnjiva fizičkom i novčanom kaznom. Za lažne optužbe za obljubu (*blud*) kazna za muslimana je iznosila 80 batina, a za nemuslimane kadija je određivao broj batina. Uz batinanje po tabanima plaćala se i novčana kazna, i to akča na dvije batine.[536]

Iz domena krivičnog prava bračnog nevjerstva je i slučaj iz Osojnice. Naime, Stjepan Nikolić počinio je „bludnu radnju" sa Stojom, suprugom Jovana Nedimića.[537] Ovo je predmet koji je svoj sudski epilog dobio prije pet godina, odgovarajućom kaznom za Stjepana kao počinioca. Zna se da je Stjepan kažnjen s 20 groša[538] i ta sudska kazna je u potpunosti izvršena.[539] Visina kazne nije nimalo bezazlena i njena protuvrijednost iznosila je šesnaest mjeseci rada bolje plaćenog imama s dnevnicom od 10 akči. Nije ništa navedeno za Stoju, niti kao sankcija od strane suda niti od strane njenog muža. Iz zabilješke je jasno da je kao počinilac i kao krivac proglašen Stjepan i da je samo on snosio sankcije „za obljubu". Po svemu sudeći je to bio i čin protivan njenoj volji, u suprotnom bio bi kvalificiran kao „bludna radnja", a ne „obljuba". Obljuba ipak ima elemente jednostranosti, uz primjenu fizičke moći i

534 fo. 64.
535 Svjedoci: Žepčak Proho Derviš Omer, zatim iz istog sela – Bekir Plazak(?), Sogan Mustafa-baša, Osman-aga, bivši serdar Zenice.
536 *Kanuni i kanun-name*, 166-167; A. Sućeska, „Neke osobenosti krivičnog prava...", 256.
537 Dokument je nedatiran.
538 To je iznos od 4.800 akči.
539 fo. 118.

prisile, bez elemenata dobrovoljnosti s druge strane.[540]

Otmice djevojaka i prisilno sklapanje brakova

Još od najstarijih osmanskih zakona koji su se primjenjivali u našim krajevima tretiran je problem otmica žene ili kćerke, pa i muškog djeteta. Ova djela su kažnjiva, kao i druge krađe, „odsijecanjem ruke". U slučaju prisilnog vjenčanja, zakon je predvidio poništenje tako sklopljenog braka. Kazna za onoga ko sklopi takav brak je brijanje brade ili fizička kazna dobro „izmlatiti", što je prilično neprecizna sankcija.[541] Vjerovatno se pod tim podrazumijeva „batinanje", što se preciznije utvrđivalo presudom. Iako te pojave nisu česte, izvori bilježe počinjenja takvih djela i sudovi su ih rješavali kao i druge predmete.

Na području kadiluka Tešanj dokumentirana su dva slučaja „prisilnog" sklapanja braka i vjenčanja. Prvi u selu Matina kod Maglaja, drugi u selu Malešići u kadiluku Gračanica, s počiniocima s prostora kadiluka Tešanj. U prvom slučaju sudu se obratila „malodobna Fatima Ahmedova" iz sela Matina za iznudu sklapanja braka. Uz sve druge otežavajuće okolnosti, ona je i malodobna vjenčana. Budući da je brak nametnut pod prisilom, pravno neutemeljen, ona je tražila sudsku odluku o poništenju braka. Sve što je iz predmeta vidljivo je da je počinilac „Hasan Smajlov", vjerovatno iz istog sela. Ovaj slučaj na sud je dospio tek četiri mjeseca po samom događaju. Njene navode potvrdila su četiri svjedoka: Derviš-aga, Mustafa Spaho, Salih Spaho i mula Husejn.[542] U samom predmetu nije dokumentirana presuda, ali je takav brak morao biti poništen. Izvor, međutim, uopće ne spominje sankciju počiniocu Hasanu sinu Smajlovom, odnosno kadija je nije ubilježio.

Mnogo je teži i složeniji slučaj sela Malešići u kojemu je 1753. Umihana kćerka Mustafe, „oteta" i prisiljena na sklapanje braka sa sinom Huse-

540 A. Sućeska, „Neke osobenosti krivičnog prava...", 258.
541 H. Hadžibegić, „Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca" 310; A. Sućeska, „Neke osobenosti krivičnog prava...", 260.
542 fo. 4.

jna Bradarića iz Potočana, nedaleko iz Tešnja. Tim povodom na sudu u Tešnju saslušani su braća i Bradarići, Omer i Hasan, i njihov otac Husejn. Budući da nije s područja kadiluka Tešanj, četvrti optuženi, Durmišević Osman, nije saslušan na sudu u Tešnju nego u Gračanici. Pod optužbom se našao i imam iz Doboja, jer je protupravno vjenčao osobu koja nije dobrovoljno stupila u brak. To nije bilo dovoljno počiniocima, pa su i zlostavljali oštećenu Umihanu i nanijeli joj tjelesne povrede. Tužbene navode potvrdili su i svjedoci. Zbog težine slučaja predmet je delegiran Divanskom sudu, uz izričitu naredbu o privođenju „pred Divan Bosne radi suđenja." Vrijeme suđenja, ishod i sama presuda nisu poznati, prema tome ni sankcije prema prvooptuženom, ali i saučesnicima.[543]

Ni broj dokumentiranih predmeta „otmice" djevojaka radi prinudnog sklapanja braka kod nemuslimana nije veliki. Međutim, ako to promatramo s aspekta brojnosti nemuslimanskog stanovništva, takve pojave kod nemuslimana su nešto veće. Dva takva predmeta dokumentirana su na sudu, kao i jedna „otmica u pokušaju". Nažalost, niti jedan od navedenih predmeta nije datiran i vremenski ih ne možemo definirati.

Prvi slučaj dogodio se u Brijesnici, gdje je Aleksa sin Gostimira oteo Dušanu kćer Alekse. Ovaj slučaj je sa zakašnjenjem od pet mjeseci dospio na sud, i to pred naiba u Žepču. Drugi takav slučaj dokumentiran je u Vozući iz koje je „oteta" kćerka zimmije Jovana, čije ime nije navedeno. Počinioci ovog djela su Stojak i njegov sin Božo iz Mičijevića, u to vrijeme sela područnog nahiji Maglaj. Kadija je izdao službeni nalog za njihovo privođenje. Nema zavedenih pojedinosti o suđenju. Jedan takav pokušaj je osujećen, a počinioci su Vid iz sela Smrdin i Grujica iz sela Kakmuž. Oni su pokušali oteti kćer zimmije Jovana, uslijed čega je došlo i do fizičkog obračuna. Mnogi elementi nedostaju u navedenim slučajevima, počevši od datacije do nekih drugih pojedinosti bitnih za cjelinu predmeta. Ponekad nedostaju i imena „oštećene" djevojke, jer se navodi samo ime oca i mjesto počinilaca ili oštećenih. Kako

543 fo. 15.

je riječ o nemuslimanima, izostanak postupka bi se mogao objasniti rješavanjem tog pitanja na crkvenim sudovima, prema crkvenoj tradiciji i crkvenom kanonu oštećenih i počinilaca. Međutim, gotovo je istovjetan problem u slučajevima gdje su strane u sporu muslimani. Stječe se dojam da je ovo samo mjesto gdje su navedeni slučajevi zavedeni, a da je u drugim službenim aktima suda dokumentiran sudski postupak i sama presuda.[544]

Razvod braka

Izuzmu li se slučajevi „razvoda" „nasilnih" ili „nelegalno" sklopljenih brakova, jedan jedini dokumentirani, također nedatirani, slučaj razvoda izvršen je pred nekim od kadija ili naiba u kadiluku. U ovom slučaju osim imena nemamo podataka ni iz kojeg mjesta su supružnici. Razvod braka pred kadijom zatražio je Petar sin Mate, uslijed neslaganja sa svojom vjenčanom ženom Pavicom (kćerkom) Mihata. Činu razvoda u svojstvu porotnika prisustvovali su i obostranu želju potvrdili: Hasan Vila, Deli Hasan i Arapaga Džanbegović.[545]

Po razvodu braka sud je strankama izdavao potvrdu o razvodu i regulirao druga pitanja koja se tiču bračnih odnosa. Ako su djeca maloljetna, ona su pripadala majci do stjecanja šerijatskog punoljetstva. Obaveza izdržavanja (ishrane i odijevanja) pada na oca. Za žensku djecu granica punoljetstva po šerijatu je devet, a za mušku 12 godina.[546]

544 fo. 118.
545 fo. 77.
546 *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, 96.

O OSTAVINSKIM PREDMETIMA U KADILUKU

O načinima registracije slučajeva koji podliježu diobi

Usprkos dužem razdoblju koji obuhvataju predmeti sudske kancelarije u Tešnju, dokumentiran je mali broj u kojima je popisana pokretna imovina umrlih ili njen dio. Na području Tešanjskog kadiluka zabilježene su svega dvije ostavine, što je nedovoljno za neku cjelovitiju sliku o mnogim aspektima života na spomenutom području. One su nedovoljna pretpostavka za analize koje bi pomogle da damo odgovor na neka pitanja iznimno značajna za sklapanje mozaika o tradicijskim navikama, kulturi življenja ili odijevanja u tom kraju. Koliko god s jedne strane predstavljale vrlo dragocjen izvor spoznaje, onako kako su dokumentirane sadrže niz drugih slabosti i uskraćuju nam mogućnost odgovora na važna pitanja u kontekstu lica čija imovina se dokumentira.

Nasljedno pravo i pitanja nasljedne naravi vrlo su važna i za rješavanje urgentna, zbog čega se ta vrsta pravne legitimacije prenosila s viših pravnih instanci na lokalni nivo. Kako je Bosna dio rumelijskog prostora i pod pravnom jurisdikcijom rumelijskog kadiaskera, to je legitimitet ovog čina kadiasker bio obavezan prenositi i na svoje „zastupnike" na terenu. Iako se smjenjivalo više imena na položaju kadija u Tešnju, samo je jedna takva ovlast dokumentirana u sudskim aktima u Tešnju iz druge polovine 18. stoljeća. Kadiasker Rumelije Abdulah prenio je tu ovlast na Husejn-efendiju, kadiju Tešnja, opunomoćenog i zaduženog za podjelu ostavštine umrlih lica.[547]

547 fo. 4.

Iako ima više slučajeva u kojima bi sudski djelitelji (*kassami*) imali posla, u sačuvanim sudskim akima su samo konstatovane smrti i potreba da se izvrši dioba.[548] U nekim slučajevima se izričito naglašava neophodnost sprovedbe tog postupka, ali on zvanično nije zaveden u sačuvanim aktima suda. Možda su neki od njih dokumentirani u drugim ili priručnim sudskim bilježnicama. Ovdje se izričito kaže: „U selu Ravne umro je Abdulmumin Žile. Treba sprovesti sudsku diobu, što se ovdje zavodi."[549] Iste napomene nalazimo i kod drugih lica gdje se konstatuje smrt, a slučaj zavodi „da bi se mogla sprovesti sudska dioba." Slično imamo i u slučaju gdje se zavode umrla lica: Hasan sin Džafera iz Ruževića, Sulejman Hrka iz nepoznata mjesta, Šahin iz sela Snjegotine, provedena dioba, Smail iz Kraševa,[550] gdje se navodi da je popisana imovina, kao i Ramadan Kalauk iz Teslića, gdje se naglašava neophodnost „sudske podjele imovine."[551] U nekim predmetima samo je konstatovana smrt, ali se ne spominje niti popis imovine niti dioba. Riječ je o nemuslimanima čija je podjela imovine podlijegala tradicionalnim katoličkim ili pravoslavnim kanonima u okviru crkvene i vjerske autonomije. Na zahtjev stranke, odnosno nasljednika umrlog, kadija je bio obavezan pristupiti tom činu i diobu izvršiti po šerijatskom pravu. U izvor je unijeto i nekoliko smrtnih slučajeva nemuslimana, gdje se konstatuje i dokumentira smrt: Petka sina Vukmanova iz Kaloševića, Paje iz sela Hlib, Prane u selu Omanjska, Sekule i brata mu Đure iz Osivica, Bože iz Vozuće, Bože iz Rakovca, Stoje Kojića iz Bukovice, Luke sina Đorđa iz Bukovice.[552]

Dakle, kod nemuslimana se samo konstatuje smrt, a kod muslimana istakne potreba popisa imovine radi raspodjele, iako imovina najčešće nije uvedena u sačuvane sudske izvore. U ovu vrstu problematike spadaju i neki drugi imovinsko-pravni i nasljedni postupci, kao što su pokloni u nasljedstvo ili zahtjevi za naslijeđe. Oni uglavnom pripadaju poznijem razdoblju i

548 Sud je zadokumentirao 20 smrtnih slučajeva pod različitim okolnostima.
549 fo. 118.
550 fo. 118-119.
551 fo. 118.
552 fo. 118-119.

gravitiraju ka žepačkom kraju, samo jedan je s područja Tešnja i nekoliko iz Maglaja. Ovdje ćemo ukazati na suštinu nekih tek „informativnih naznaka" o dokumentiranim nasljednim zabilješkama.

1. Prvi slučaj ostavinske naravi potječe iz Žepča iz prvih godina devete decenije 18. stoljeća (1781). Osmanefendić mula Hasan tražio je izvršenje oporuke „umrle Have" iz Donje mahale, također iz Žepča, na trećinu imetka koji mu je ona oporučila. Na saslušanju i ostavinskoj raspravi putem dva svjedoka na sudu i pred nasljednicima umrle, potvrđen je njegov iskaz i sudski mu je omogućen ulazak u posjed jedne trećine imovine ostale iza umrle. Iako nije izrijekom navedeno, vjerovatno se i sljedeći predmet odnosi na istu osobu.

2. Naime sudski je konstatovan dug „umrle Have" u iznosu od 186 akči „krojaču Petru" godine 1781 (24. 7).[553] Nijedan drugi podatak nije ponuđen, kako o dužniku tako ni o vjerovniku. Iz samoga iznosa duga, ali i činjenice da je riječ o krojaču s jedne, i ženi s druge strane, dalo bi se zaključiti da je to dug nastao po osnovu usluge krojenja odjevnih predmeta za spomenutu Havu. Kako su kao legitimni nasljednici, uz svjedočenja dva lica, sudski konstatovani „brat Smail i bratić Ahmed", to je očigledno teret izmirenja duga pao na njih, a oni kao zakonski nasljednici preuzeli obavezu vraćanja dugovanja. Nažalost, nemamo vijesti iz kojih su mjesta spomenuti, ali se da zaključiti da je riječ o istom slučaju, odnosno „Havi" iz Donje mahale u Žepču.[554] Teško da može biti slučajnost da se podudari i ime i vrijeme iz kojeg potječu spomenuti predmeti, osim ako nije riječ o istoj osobi.

3. Sekina kći Hajdara, uz valjano svjedočenje (1780), poklonila je dio nepokretne imovine Omeru sinu Mustafinu (Tešanj): „kuhinju pokrivenu šindrom, sobu, avliju i samanluk u čaršijskom džematu, ispod tvrđave."[555] Sudski je to registrovano radi buduće pravne neopterećenosti u daljem prometu nekretnine. Bila je to kompenzacija za skrbništvo nad spomenutom,

553 fo. 117.
554 fo. 117.
555 fo. 113.

jer se izričito spominje da je to „punovaljani dar za hizmet" koji joj je on činio. Nema podataka o rodbinskoj ili nekoj drugoj povezanosti darovateljice i primatelja poklona. Ona je, međutim, vrlo izvjesna i vjerovatna, samo je još pitanje po kojoj liniji i u kojem koljenu? Iz istog se može razumjeti da je riječ o iznimno atraktivnoj lokaciji u samom centru gradskog naselja: „u čaršijskom džematu, ispod tvrđave, u kasabi Tešanj."

4. Jedan predmet očigledno nije riješen u prvostepenom postupku, pa se Aiša kći spahije Ismaila iz Miščića kod Maglaja žalila Divanskom sudu u Travnik te je spor (1789) riješen u njenu korist. Iako se spominje popis, on ovdje nije zaveden, nego samo njoj pripadajuća suma nakon raspodjele opisane imovine. Sve u svemu, spomenutoj je pripalo 5.926 akči, i to iz raspodjele stvari 4.426, te 1.500 akči iz mehra njene majke.

Predmeti ostavinske raspodjele

Dva ostavinska predmeta privlače pažnju svojim nešto bogatijim sadržajem, i pored toga što i oni imaju dosta slabosti. Prije svega nisu cjeloviti, jer ne obuhvataju cjelokupnu nego samo dio pokretne imovine koja je bila predmetom javne licitacije. Oni koliko-toliko upućuju na neke segmente života u tom kraju. Oba predmeta pripadaju približno istom vremenu, 1753. i 1757. godini. Druga vrlo značajna važnost jeste u tome što je jedna od njih ostavina muške osobe, a druga ženske, zatim što je riječ o gradskim (Tešanj) i seoskim sredinama (Raduša). Koliko god spomenute ostavštine bile nedovoljne, ipak daju mogućnosti kakvog-takvog uvida u neke nepoznate aspekte života toga kraja.

Moglo bi se zaključiti da je u oba navedena slučaja riječ o socijalno situiranim osobama srednjeg imovnog stanja, ni posebno bogatim niti onima koji pripadaju siromašnijim slojevima. Ahmed sin Abdulahov (u. 1753) bio je *menzildžija*, dok za Zilkadu iz Raduše (u. 1757) nije navedena nikakva odrednica. Njihova imovina popisana je iz različitih razloga. U slučaju Ahmeda očigledno su velika potraživanja koja su ostala nakon njegove smrti.

Kod Zilkade je situacija znatno drugačija. Ona nije imala vlastitog potomstva, jer kako stoji „nasljednici se nisu pojavili." Dakle, do pojave legitimnih nasljednika iz dalje debele ili tanke nasljedne linije neophodno je zaštititi pokretnu imovinu. Obaveza suda je dokumentirati imovinu s njenom tržišnom vrijednošću i odrediti skrbnika te imovine do pojave legitimnih nasljednika, među kojima će se razdijeliti novac rasprodate imovine i podmiriti sudski troškovi i eventualna potraživanja. U ovom slučaju za skrbnika od strane suda imenovan je Hasan-efendija, „čaršijski imam", dakle imam Ferhad-begove džamije. On je dobio detaljan popis pokretne imovine, koju je kasnije putem telala imao licitirati, što se radilo na glavnom gradskom trgu. U njenom slučaju stvari su jasne i nije previše kompliciran slučaj, jer nema nekih posebnih potraživanja. Kako se ovdje radi o tek započetom procesu, koji je imao zadatak samo registrirati imovinu, to nemamo zavedenih nikakvih drugih troškova za usluge, kako se to radi uobičajeno u ostavinskim raspravama. To se najbolje vidi iz slučaja Ahmeda sina Abdulahova iz Tešnja. Troškovi proistekli iz dokumentiranja, licitacije i onoga što prati cijeli proces su vrlo visoki. Oni dostižu 13,75% (1960) popisane i licitirane imovine (14.253 akče). Sudske taksa svakako je najveća stavka u tom procesu i ona je 7,43%, kao što se navodi (1.060 akči) u realizaciji. Ovome treba dodati i druge usluge (360 akči), telal (240 akči) i ostali troškovi (300 akči). Ako pak sudsku taksu promatramo u odnosu na sve druge troškove nastale u popisu i licitaciji, onda je sama sudska taksa više od jedne polovine (54%) svih drugih troškova, a na sve drugo otpada manje od polovine ukupne sume (46%) koja iznosi 1.960 akči. To govori koliko su i u to vrijeme sudske usluge bile veoma visoke.

Licitirana imovina Ahmeda sina Abdulahova[556] po tržišnoj vrijednosti iznosi 14.253, a Zilkade[557] 3.558 akči, jer se ne radi o nekom visokom standardu niti pripadnicima visokih socijalnih kategorija i društvenih grupa. Ako u tim komparacijama Zilkadinom iznosu dodamo jednu stavku koja ne

556 fo. 21.
557 fo. 96.

spada u pokretnosti, a to je šuma u Raduši vrijednosti 3.600 akči, onda je ta razlika i znatno manja, i taj omjer bio bi približno 2 prema 1 (14.252:7.158). Budući da se radi gradskom i seoskom slučaju, ta razlika i nije tako drastično visoka, posebno ako pogledamo prirodu zanimanja spomenutog Ahmeda. Promatramo li samo s aspekta „ličnih stvari“, razlika je iznenađujuća. U „ličnim stvarima“, odjeća i pokućstvo, Ahmedova imovina vrijedi 3.417, a Zilkadina 3.558 akči. Osim što je takav rezultat potpuno neočekivan, on je i iznenađujući iz više razloga. Prvo što je riječ o „selu“ i „gradu“, drugo što je riječ o osobi koja aktivno privređuje. Razliku u ukupnom iznosu i prednost u korist Ahmeda čini vrijednost u stoci koja je 9.950 akči, posebno ako u obzir ne uzmemo šume (u Raduši 3.600), koje su nekretnina. Vjerovatno se u tom slučaju računalo na vrijednost „drvne mase“ koja se može pretvoriti u pokretnu imovinu i lahko prodati.

U ostavštini Zilkade dominirali su odjevni predmeti vrijednosti 1.454 akče. Činili su ih: marama, novi plavi jelek, stari plavi jelek, šarene gaće, pokrivač za glavu, dimije, ženska košulja, stari pojas i čarape. U komparaciji s nekim drugim cijenama, to je vrijednost 145 „boljih imamskih dnevnica“ u kadiluku od 10 akči, ili pak više nego je vrijednost „krave s junicom“ (1.210 akči). To znači da je spomenuta jako vodila računa o odijevanju i da je, barem u ovom slučaju, riječ o svečanijoj odjeći koju je za života imala.

Drugu kategoriju stvari činile su razne tkanine od kojih su se također izrađivali odjevni predmeti, čija je vrijednost iznosila gotovo kao i vrijednost odjeće (1.442 akče). Čak je pet različitih vrsta tkanina nađeno iza umrle, i to: pet komada plavog platna za odijelo, dvanaest komada plavog platna za odijelo, trinaest komada platna za odijelo, četrnaest komada platna za odijelo, stara svilena tkanina, lan i konac.[558] Platna su približno iste vrijednosti i po komadu nepoznatih dimenzija kretala su se od 24 do 28 akči. No kako je riječ očito o većem broju komada, ta platna u ukupnoj sumi dobiju visoku cijenu. I najzad, nema sumnje da je riječ o boljim tkaninama za izradu svečanijih

558 Konac bi ovdje ponajprije mogao značiti „predivo“ ili posebnu vrstu konca za vez i druge prefinjene ručne radove.

odjevnih predmeta za posebne namjene.[559]

Svega je nekoliko kućnih stvari korištenih u svakodnevnom životu: dva sadžaka, nešto bakra i maše. Vrijednost ove imovine je svega 138 akči. Na kraju, preostalo je nešto od prehrambenih artikala - suhog voća 64 kg, te jedna stara deka 120 akči i nešto novca u gotovini, 154 akče.

Slučaj menzildžije Ahmeda Abdulahova mnogo je složeniji u svim aspektima. Njegova aktiva[560] prikazana u popisu iznosi 14.252 akče. Može se podijeliti u nekoliko kategorija prema sljedećim kriterijima: odjevni predmeti, kućne stvari (pokućstvo), posuđe, oruđa i oružja, konjska oprema, stoka i ostalo.

Odjevne predmete procijenjene tržišne vrijednosti 760 akči na licitaciji činili su: jedna dolama od zelene čohe, jedne šalvare od plave čohe, jedan iznošen ćurak od zelene čohe, jedan stari jelek, arakija i jedna iznošena kišna kabanica. Jedna skupocjena dolama od zelene čohe vrijedila je 410 akči. Ostalo su bile gotovo bezvrijedne stvari (stari ćurak zelene boje, stari jelek, kišna kabanica i nešto skuplja arakija).

Pokućstvo vrijednosti 1.083 akče činili su: staro ćebe, stara ponjava od lana, dva jastuka, starih vreća šest komada, jedna torba, korišteno ćebe, stari ćilim, korištena (stara) koža. Među spomenutim stvarima, jedan ćilim i jedno ćebe vrijedili su nešto više od drugih stvari (po 244 akče). Dakle, nema luksuznih i skupocjenih stvari. Kućno posuđe činili su: kutahijski findžan, ibrik i kutija, željezni *mintar*, fućija, ukupne vrijednosti 220 akči. Iako malobrojna, oruđa su vrijedila 554 akče, i to jedan mač i tri sjekire. Od konjske opreme također nije ostalo mnogo toga, jedno staro sedlo i „bič sa štapom", vrijednosti 200 akči.

Najznačajniju stavku u pokretnom imetku činila je stoka, i to četiri konja, vrijednosti 8.740. Ako tome dodamo i kravu s junicom vrijednosti

559 fo. 96.
560 Gotovina, potraživanja, sirovine, poluproizvodi, gotova roba.

1.210 akči, stočno blago vrijedilo bi 9.950 akči. Nešto ćumura i jedan ambar činili su jednu stavku od oko 600 akči. Kako je riječ o menzildžiji, očekivati je da konji predstavljaju najvrednije stavke u zaostaloj imovini koja se licitira.

Pasiva umrlog Ahmeda bila je iznimno visoka i iznosila je čak 158.412 akči, ili više nego jedanaest puta od aktive. Ova potraživanja odnosila su se na 22 lica plus ženu koja je imala pravo na ugovoreni vjenčani dar (*mehr*) prilikom vjenčanja. Neke stavke su iznimno visoke i potraživanja prelaze čak 20.000 ili 30.000 akči. Na samo četiri povjerioca otpadalo je nešto više od jedne polovine potraživanja (81.056 akči), ili na sedam povjerilaca 109.616. Obaveze prema jedanaest povjerilaca iznosile su 135.556 akči (85,57%), a na ostalih 12 povjerilaca svega 22.856 akči (ili 14,42%). To upućuje na neravnomjeran raspored obaveza i aktivnijeg uslužnog djelovanja pojedinaca. U ovom slučaju vjerovatno je riječ o zaduživanjima za potrebe transporta roba.

Iz navedenog vidimo da su relacije spomenutog sezale do Fojnice, ali da se među povjeriocima nalaze sljedeće zanatlije: mesar, bojadžija, čizmedžija, ali i vjerska lica - mujezin. Zanimljivo je da su vjerovnici od potraživanja odobravali oko 7 do 8% isplate iz novca od licitirane imovine. Ukupna odobrena suma za isplatu vjerovnicima iznosila je 12.183 akče. Ova potraživanja očito su proistjecala iz prirode posla kojim se Ahmed bavio. Radi preglednosti i lakšeg i cjelovitijeg uvida u dugovanja i potraživanja dajemo ih prema njihovoj visini, kao i iznosima odobrenim od vjerovnika.[561]

561 fo. 21.

Povjerioci	*Dugovanja*	*Odobreni iznosi*
hadži Hasan Agić	30.480	2.360
Zuko-baša	20.776	1.622
Izet sin Alije Šabana	19.200	1.500
Kapić Mula Hasan	10.600	880
Mojra Ahmed	9.600	730
mujezin hadži Mehmed	9.600	730
Deli Husejn	9.360	720
Mustafa Agić	7.320	520
hadži Salih	6.620	500
mehr ženi	6.000	440
bojadžija Husejn-baša	6.000	470
mahalbaša Mustafa	4.320	320
Mustafa-ćehaja Međanović	4.400	320
Šakir hadži Omera	3.920	290
Mehmed sina Ibrahimov	3.600	266
Husejn iz Fojnice	1.080	80
mula Ismail	1.560	125
Alija Bradara	1.320	100
Rusović Alija	1.200	85
Karahodža hadži Husejn	440	36,5
mesar drugi Ahmed	360	31
Luko Ahmed	356	30
čizmedžija Alija	300	24

O PRIVREDNIM AKTIVNOSTIMA NA PODRUČJU KADILUKA

Uslužne i zanatske djelatnosti u aktima suda

Iako se radi o teritoriju koji je imao više gradskih naselja (Tešanj, Doboj, Žepče, Maglaj), malo je vijesti o gradskim privrednim djelatnostima. Tu prije svega mislimo na zanatske i trgovačke aktivnosti kojih sasvim sigurno ne manjka u gradskim naseljima. Razlog tome treba tražiti u karakteru izvora kojima to nije osnovna namjena. Zapravo, ono što je u nadležnosti suda i sudskih organa dominira u aktima suda, dok su druga pitanja zastupljena tek sporedno i ne u mjeri koja bi u cijelosti odražavala neka druga pitanja, poput trgovine ili zanatstva. Kako se u različitim kontekstima spominju neke aktivnosti, one se registruju u sudskim aktima da bi dobile svoju pravnu potvrdu. To su, prije svega, uslužne djelatnosti snabdijevanja naselja osnovnim prehrambenim artiklima, mesom i pekarskim proizvodima. Registriraju se njihove cijene radi kasnijih tržišnih inspekcija, imena zadužena za snabdijevanje, te vrijeme ili dani u kojima su snabdjevači zaduženi za izvršavanje preuzete obaveze. Stoga su ta zanimanja dosljednije dokumentirana. Osim pekara i mesara, tek u nekim povremenim i neizravnim naznakama naslućuju se i druga zanimanja zanatskog karaktera: kazazi, tabaci, čizmedžije, berberi, čohadari, kahvedžije, kovači, bojadžije, aščije, handžije, timurdžije i potkivači. I na kraju jedno rijetko ali vrlo atraktivno zanimanje ljekara (*hekim).* Najprije ćemo se osvrnuti na one o kojima imamo preciznije i sadržajnije informacije.

Snabdijevanje mesom u Tešnju

Jedna od dužnosti i obaveza iz domena kadijinih nadležnosti jeste i praćenje i reguliranje tržišta i cijena na tržištu preko određenih službi. Da bi

dobile svoje zakonske okvire, cijene koje vrijede za pojedine usluge i uslužne djelatnosti od vitalnog interesa za život u gradu i lokalnim zajednicama općenito, kadija ih je morao odobriti i ozvaničiti uvođenjem u sudske akte. One su morale biti usaglašene i s lokalnim predstavnicima potrošača, ali i proizvođača. Njihovo zavođenje na sudu značilo je legalizaciju i ozvaničenje, što je predstavljalo pravni osnov inspekcijama koje su vršile nadzor i kontrolu tržišta u pojedinim mjestima. S tim u vezi jeste licitiranje, te dodjela pojedinih djelatnosti u gradu po principu odabira „najpovoljnije ponude". To se posebno odnosilo na pitanja svakodnevnog snabdijevanja grada i stanovništva artiklima kao što su pekarski i mesarski proizvodi i usluge.

Posao snabdijevanja grada Tešnja mesom prvih godina druge polovine 18. stoljeća dobili su mesari: Ahmed Jujo, drugi Ahmed Aka, Uzun Bajram i Kara Smail.[562] U navedenoj zabilješci naglašeno je da su „na njihovo traženje postali kasapi." To znači njihovu aktivnu ulogu u procesu odabira onih koji mogu odgovoriti svim kriterijima za uredno snabdijevanje mesom uz prethodnu aplikaciju i konkuriranje u procesu odabira snabdjevača mesom. Njihova obaveza po dobivenom poslu bila je uredno i po određenim cijenama osigurati dovoljne količine mesa prema zahtjevima tržišta i potreba gradskog stanovništva te ostalih potrošača, posebno ugostiteljskih objekata (aščinica) kojih je sredinom 18. stoljeća u Tešnju bilo. Iz navedenog nisu jasno definirani uvjeti pod kojima su se spomenuti obavezali „uredno snabdijevati", posebno što u ovom slučaju nisu vidljive cijene po kojima su oni trebali osiguravati te količine mesa. Iz dvije zabilješke da se naslutiti približno vrijeme iz kojeg potječe odabir spomenutih lica, jer su ona očigledno u tijesnoj vezi s mesarima. Naime, krajem 1753. (22. 11) i sredinom 1754. (4. 7) ubilježeno je „svođenje računa sa aščijom." Svođenje se najvjerovatnije odnosi na mesare, ili pak na pekarsku službu.To govori da je Tešanj u to vrijeme imao razvijenu ugostiteljsku djelatnost za koju ipak nisu vidljivi vlasnici ugostiteljskog objekta. No, kako god, ta je djelatnost postojala u gradu. Poravnavanje i izmirivanje računa i obaveza vidljivo je iz još jedne nepotpune zabilješke

562 fo. 2. Datum nastanka ove zabilješke nije preciziran, nego su samo navedena imena.

u kojoj se konstatuje izmirenje obaveza prema mesarima za isporućenu količinu od 52.562 kg mesa.[563] Nažalost, nije poznat period na koji se to odnosi, što nas lišava mogućnosti vršenja procjene potrošnje mesa na sedmičnom, mjesečnom ili nekom drugom vremenskom nivou. Mesarski posao u gradu dobijao se pod zakup kao i mnoge druge službe od interesa za državu.

Iz kasnijih podataka vidimo da su naprijed navedeni iz nekog razloga lišeni statusa dobavljača i snabdjevača mesom u kasabi Tešanj. Ovdje je teško decidirano govoriti o stvarnim razlozima, te se kao mogućnost gubitka „dozvole“ može navoditi više razloga: neuredno snabdijevanje, povoljnije ponude drugih lica, uobičajena rotacija dodjele u uslužnim djelatnostima i sl. Što god da bio stvarni razlog, podaci o navedenim uslužnim djelatnostima su mnogo precizniji u pogledu informacija koje nam nudi zabilješka iz 1757. (7. 5) godine. Iz te zabilješke vidimo da su taj posao dobili sljedeći kasapi: Luko Tirjaki Ahmed, Jupa drugi Tirjaki, Purafijun Ahmet i Handžić Ahmed-čauš. Opet nije navedeno vrijeme na koje su oni dobili taj posao, a najvjerovatnije da se on licitirao na jednu godinu. Ali su precizirane neke druge obaveze navedenih, i to da su obavezni „da snabdijevaju mesom i kolju stoku: ovce, koze i goveda.“ Da bi se navedeno obavljalo bez zastoja i manjkavosti, u sistemu snabdijevanja ustanovljena je i alternativa, odnosno pomoć u besprijekornom funkcioniranju ove vrste službi. Kao pomoćnik navedenim mesarima dokumentiran je Agović mula Alija alemdar, s vrlo precizno definiranom obavezom: „kada bude trebalo i koliko bude trebalo“ i to samo u segmentu dobavljanja stoke.[564] Ta mjera poduzimana je vjerovatno uslijed nestašica, osiromašenja stočnog fonda, stalnih razreza koji su vršeni i u ovom kadiluku i to ne u malim količinama, što za potrebe valija i valijinog dvora, kako onih dolazećih tako o odlazećih, ali i u slučaju ratnih pohoda. Stoga je očigledno bilo potrebno osigurati da se ne dovede u pitanje snabdijevanje mesom i da ne dođe do prekida, te je nađeno alternativno „pomoćno rješenje“ u ličnosti Agovića mula Alije alemdara u nabavci i otkupu stoke za potrebe mesara Tešnja.

563 fo. 3.
564 fo. 117.

Za sagledavanje određenih pitanja iz prvih godina druge polovine 18. stoljeća značajno je što se u tom kontekstu navode i preciziraju cijene pojedinih vrsta mesa u Tešnju. Iz toga vidimo da je u upotrebi i da je navedenim propisima obuhvaćeno kako sirovo tako i pečeno meso s dvije osnovne specifikacije: meso sitne stoke i meso krupne stoke. Iako su nastale u veoma kratkom vremenu od pet mjeseci, izgleda da je došlo do izvjesne korekcije cijena mesa od početka mjeseca maja do kraja septembra 1757. godine. Prvobitno, u kasno proljeće, cijene mesa iznosile su: bravlje 5,46 akči po kilogramu, junetine 3,9 akči po kg, govedine 3,9 akči po kilogramu. Nekoliko mjeseci kasnije, početkom jeseni, cijena mesa je nešto opala, tako da se ona kretala u sljedećim vrijednostima: ovneće meso 4,68 akči kg, bravetina 3,9, a junetina i govedina 3,12 akči po kg. Razloge pada cijena mesa treba tražiti u činjenici da je u proljeće općenito potrošnja mesa veća i da je uslijed prispijeća janjećeg i mlađeg mesa i cijena nešto skuplja. Vjerovatno je s približavanjem zime i potrebe zimske ishrane stoke ponuda na tržištu veća, uslijed čega padaju cijene stoke, a time i cijena mesa. Zanimljivo je također da su u cijenama mesa date i cijene pečenog mesa, koje je naravno skuplje u odnosu na prodajnu cijenu sirovog mesa. Pečeno bravlje meso bilo je duplo skuplje od sirovog bravljeg mesa, kao i juneće pečeno od sirovog. Kilogram pečenog bravljeg mesa iznosio je 9,36 akči, dok je kilogram junetine (govedine) iznosio 6,24 akči. U dnevnoj upotrebi pojavljuju se dvije vrste goveđeg mesa, junetina i govedina, s istim cijenama, dok je bravetina ipak klasificirana po vrstama na ovneće i braveće, s nešto većom cijenom ovnećeg mesa.[565] Razlike u cijenama mesa su prilično visoke i one se kreću od 25% do 50% u vrijeme nižih cijena. Bravlje meso je recimo skuplje od govedine i junetine za 25%, dok je opet ovneće meso skuplje od bravetine za 20%. Ali je isto tako ovneće meso skuplje od govedine za 50%. U vrijeme viših cijena mesa bravlje meso je skuplje od govedine za 40%. Kada je u pitanju pečeno meso, onda je cijena bravljeg skuplja i do 50% u odnosu na pečeno juneće meso.

565 fo. 117.

Nažalost, nemamo mogućnosti ovim pitanjima pozabaviti se u kasnijim godinama, posebno u gradu Tešnju, ali iz slučaja Žepča skoro dvije i po decenije kasnije vidimo da su cijene mesa znatno porasle, što je prevashodno više pitanje slabljenja vrijednosti akče negoli poskupljenja mesa. U rano proljeće 1780. cijena bravljeg mesa bila je četiri puta veća, dok je govedina u odnosu na spomenuto poskupjela nešto više, za 4,5 puta. Tako smo dobili da je kilogram bravetine (ovčjeg mesa) iznosio 18,72 akči, dok je kilogram govedine iznosio 14,04 akče. U realnom životu to je značilo da je ranih šezdesetih godina 18. stoljeća u proljeće kilogram pečenog mesa iznosio koliko i vrijednost jedne pomoćne imamske dnevnice, ili dva kilograma bravetine (ovnećeg mesa), ili pak dva i po kilograma običnog ovčijeg mesa, dok je 3,2 kilograma moglo da se zaradi u goveđem mesu (junetina i govedina).

Snabdijevanje mlijekom

Mogućnosti za opsežnije elaboriranje nekih drugih sličnih pitanja su vrlo ograničene. Ono što se vidi je da je procedura i status identičan drugim uslužnim djelatnostima, pri čemu je na istovjetan način vršen odabir nekih drugih snabdjevača, kao što su mlijeko i mliječni proizvodi. Zaduženje za snabdijevanje grada navedenim artiklima dobili su: Huski Omer-baša, Mustafa i Hasan Gluhović, Juko Hasan iz Raduše, Salihović Smail, Tahanović Muharem, Ibrahim Sadik, Komišević Alija, Mustafa Kapo, Velija Mujo.[566] Njihova obaveza bila je da gradskom tržištu, vjerovatno aščijama, osiguraju ponedjeljkom 10,256 kg jogurta i 2,564 kg mlijeka. Bar im je toliko upisano, po cijeni od 12 dirhema (akči) po mjernoj jedinici.

Pekarska djelatnost u Tešnju

Na sličan način na koji je rješavano pitanje snabdijevanja mesom rješavano je i pitanje snabdijevanja grada hljebom i pekarskim proizvodima. Ni u tom smislu podaci nisu izdašni, ali su sasvim dovoljni da se mogu uočiti

566 fo. 4.

barem naznake o nekim osnovnim pitanjima koja se tiču načina organizacije i funkcionisanja pekarske službe u gradu tokom 1757. godine.[567] I to se radilo na principu licitacije i ponude, s definiranim cijenama i obavezama pekara koji dobiju posao. Vekna hljeba od jednog kilograma prema dogovorenoj cijeni iznosila je 0,78 para. Pet dana tokom sedmice pekari su bili dužni snabdijevati grad hljebom, i to svakog dana osim petka i nedjelje. Za pekare to su bili neradni dani, vjerovatno i za druge djelatnosti i službe. Sporazumno su definirane „radne dežure“ sljedećim redoslijedom: ponedjeljak - Mustafa Mandžuka; utorak - Mehmed Hurem; srijeda - Turalija i Mustafa Popara; četvrtak - Alija Hurem i Husejn ćebedžija; subota Osman Emkić i brat Mehmed odabaša. Dakle, ponedjeljkom i utorkom tu obavezu izvršavalo je po jedno lice, dok su ostalim radnim danima pekara (srijeda, četvrtak i subota) ortački radila po dva lica. Iz posljednjeg slučaja evidentno je krvno srodstvo, dok u ostalim slučajevima to nije prepoznatljivo. Iz navedenog se vidi da među spomenutim pekarima imamo i lidere u hijerarhiji pekarskog zanata (Mehmed odabaša) ili nekog drugog zanatskog zanimanja (ćebedžija Husejn). Sve u svemu, u toj službi iz Tešnja bilo je angažirano osam lica tokom pet radnih dana u sedmici. Ista imena, istina s malo manje preciznosti, spomenuta su kao pekari i nekoliko godina ranije, i to ovim redoslijedom: Mehmed Hurem, Alija Hurem, Mehmed Emkić, Husejn ćebedžija, Turalija, Osman Emkić, Mustafa Mandžuka.[568] Najvjerovatnije da se taj navod odnosi na 1753. godinu. I pored manjkavosti koje ovaj podatak sadrži, ipak on daje mogućnost uvida u cijenu i količinu hljeba koju su oni bili dužni proizvesti, ali ne i vrijeme u kojem su dužni proizvesti 768 kilograma hljeba po cijeni od 1,25 čuruk akči po kilogramu hljeba.[569]

Pekarska djelatnost u Žepču

Tek u kasnijem razdoblju pojavljuju se vijesti o pekarima i u Žepču (1781-1790). Među pekarima Žepča 1781. godine nalazimo pekara Petra

567 fo. 100.
568 fo. 3.
569 fo. 3.

sina Lukina, Aliju pekara (1781)[570] i Saliha odabašu pekara.[571] Tek se nekoliko godina kasnije (1789/90) spominju lica koja su preuzela odgovornost snabdijevanja grada hljebom po cijenama koje je sud odredio. To su sljedeća lica: Salih-baša, stari pehlivan, Petar, Todor, Pajo i Ivan.[572] Na čelu pekarskog esnafa u Žepču, kao što se moglo vidjeti, nalazio se već spomenuti Salih odabaša pekara 1781. godine.

Ostala zanimanja u kadiluku

Iako je Tešanj poznat po kožarskom (tabačkom) zanatu, što potvrđuje naziv mahale i džamije u Tešnju, ipak se ova djelatnost vrlo malo spominje u drugoj polovini 18. stoljeća. Izravne vijesti o samom zanatu nemamo, nego se u svojstvu svjedoka pri vjenčanju spominje Ali-baša tabak, iz Tešnja.[573] To govori da je spomenuti Alija bio na čelu tabačkog udruženja u Tešnju. Iako su sigurno po svom privrednom značaju imali nešto manje zapaženu ulogu u životu grada, berberi se nekako često pojavljuju u različitim kontekstima. O ostalim zanatskim djelatnostima može se govoriti tek parcijalno, kroz povremeno spominjanje lica koja se pojavljuju u različitim ulogama, s nekom od zanatskih odrednica. Stoga se ovo može smatrati samo indikatorom vrsta zanata, a ne cjelovitijim pregledom zanatlija ili zanatskih zanimanja koja sasvim sigurno znatno nadilaze ono što je spomenuto. Drugo, uglavnom se pojavljuju zanatlije onih mjesta u kojima su nastajale zabilješke, dakle Tešnja ili Žepča. Stoga ćemo ovdje navesti vrste zanata i zanatlije koje se spominju tek kao neki opći smjerokaz o različitim zanatskim djelatnostima koje susrećemo u nekom od gradskih naselja kadiluka.

Berberi: Mustafa sin Ahmedov, hadži Hasan i Ahmed berber (1757-58), Tešanj.[574]

570 fo. 61.
571 fo. 101.
572 fo. 113.
573 fo. 80.
574 fo. 61. fo. 80. fo. 81, fo. 114, fo. 117.

Čizmedžije: (1757) Alija, Ibrahim sin Ibrahima, Mustafa,[575] Tešanj.

Kovači: Muharem u Doboju (nedatirano), Husejn iz Nove Palanke (1789), Omer kovač iz Novog Sela (1758), Osman sin Zulfikara kovača (1756), iz mahale Trčice.[576]

Kazaz: mula Mehmed,[577] Tešanj, nedatirano.

Kahvedžija: Mehmed Čelebija,[578] Tešanj (1753), i sluga Mehmed,[579] nedatirano.

Bojadžija: Husejn,[580] Tešanj, nedatirano.

Aščija: Mehmed-baša iz Kopica (1757), Bejaz Jovan iz Pribnića (aščija kod nekog Kasima), Žepče, nedatirano.[581]

Ljekar: Mustafa,[582] Tešanj, nedatirano.

Handžije: Salih-baša, handžija (1787), Omer-baša handžija[583] (1787), Žepče.

Gvožđar: Osman sin Zulfikara, 1758,[584] Tešanj.

Potkivač: Smail-baša[585](1781), Žepče.

Trgovci: hadži Muharem (1755/56), Ismail (1758), Tešanj.[586]

Terzija: Mehmed[587] (1757), Tešanj.

575 fo. 21, fo. 72, fo. 81.
576 fo. 2, fo. 68, fo. 88, fo. 115.
577 fo. 81.
578 fo. 12.
579 fo. 77.
580 fo. 21.
581 fo. 79, fo. 80, fo. 101, fo. 117.
582 fo. 77.
583 fo. 33, fo. 77.
584 fo. 61.
585 fo. 116.
586 fo. 58, fo. 103.
587 fo. 80.

Kujundžija: Miško,[588] Žepče.

Trgovina

Nema sumnje da je trgovina znatno prisutnija, ali se u ovim izvorima spominje samo u izuzetnim slučajevima. Sjever Bosne bio je oslonjen na trgovinu s Austrijom i izvozom trgovačkih roba u tu susjednu zemlju. Akti koji se odnose na trgovinu uvijek su upućivani ne samo na kadiluk Tešanj nego i na druge susjedne kadiluke sjeveroistočne Bosne: Tuzlu, Zvornik, Gračanicu i Derventu. Svi dokumenti koji o tome govore uglavnom se odnose na nedozvoljene radnje u trgovini i pokušaj sprečavanja trgovine mimo onoga što je odobreno od strane nadležnih institucija vlasti. Njima se u slučaju takvih pojava daju instrukcije i šalju naređenja da spriječe i sankcioniraju nelegalne trgovačke aktivnosti. Stoga i jeste 1753. godine s pokrajinskog Divana ukazano da trgovci u Austriju iznose „ratnu opremu i srebreni novac i ostale zabranjene predmete."[589] Dužnost kadija navedenih kadiluka, s pomoćnim organima „kapetanima, agama, ajanima vilajeta i svim odgovornim", je da to spriječe. Posebna je obaveza zapovjednika tvrđava Bosne, Smedereva i Vidina bila je da nadziru promet takvih roba prema granici s Austrijom. Nepoštivanje propisa podlijegalo je sljedećim sankcijama: zapljena novca, zapljena robe i druge prekršajne kazne shodno propisima i procjeni nadležnih organa o težini samoga prekršaja. Prije upozorenja o sankciji, obaveza lokalnih organa je upoznati trgovce s odgovarajućim propisima, kako ne bi iz neznanja bili dovedeni pod sankcije.

Jedna instrukcija nadležnim organima vlasti, posebno kadijama ali i drugima koji su dio sistema, zabitima, ajanima i eminima skela, upućena je 12. 11. 1756. godine i naređeno je da zabrane izvoz hrane iz pokrajine u „neprijateljsku zemlju" (Austriju). Zabrana se odnosila na prehrambene artikle (hranu), a naročito na maslo, med, loj, ali i stoku – ovce, goveda. Cilj ovih mjera bio je preduprijediti nestašice, čini se posebno zbog razreza i otkupa

588 fo. 111. Vrijeme i mjesto nisu naznačeni. Ovo se vjerovatno dogodilo 1781-81. u Žepču.
589 fo. 7.

za potrebe čestih odlazaka i dolazaka valija. Akt valije Kamil Ahmed-paše je vrlo jasan o tome šta su razlozi tih mjera: „...što na ovaj način svijet dolazi u nepriliku i što nastaje nestašica..." Isto tako, to nije mjera koja počinje s njegovim mandatom, nego su to praktikovali i njegovi prethodnici, no te se mjere nisu poštovale. Krijumčarilo se očito i kopnom i vodenim putem. Stoga se u više navrata skreće pažnja kontrolorima skela na riječnim tokovima da su i oni, uz druge organe, obavezni da to spriječe i osiguraju poštivanje naredbi. Upozoreni su da će se vršiti stroža kontrola, javna i tajna, o čemu posebno moraju kontrolori puteva i riječnih skela voditi računa.[590] Jedino što je dozvoljeno izvoziti, barem prema onome što ova valijina instrukcija nalaže, jesu odjevni predmeti. To u suštini potvrđuje da razlozi zabrane leže upravo u nestašici, kako bi se osigurao nesmetan otkup artikala za potrebe dvora i vojske za pohode.

Uopćene naredbe o zabrani izvoza nekih poljoprivrednih proizvoda ne upućuju na pojedince koji su u ovom poslu iznimno angažirani. Zabrane se odnose na izvoz poljoprivrednih proizvoda, prije svega kukuruza, ali i izvoz svinja, u vrijeme nerodnih godina, suše ili drugih poremećaja u proizvodnji, kao i drugih poljoprivrednih proizvoda. Posebno je u tom smislu bila kritična 1757. godina zbog slabog uroda uslijed kiša. Zabrana izvoza kukuruza imala je za cilj osigurati dovoljne količine za ishranu stanovništva, i uzgajivače svinja kukuruzom namijenjenim za svinjogojstvo na domaćem tržištu. Uslijed toga su i slijedila upozorenja u više navrata da kontrolni i nadzorni organi vlasti spriječe nelegalan izvoz.[591] Za tu vrstu nedopuštenih aktivnosti koristio se momenat odsustva valije, odnosno vrijeme smjene dvojice namjesnika, između odlaska ranijeg i dolaska novog valije.[592] Stoga je s pokrajinskog Divana i upućeno posebno upozorenje da se kojim slučajem ne pokuša iskoristiti taj trenutak i zatajenje sistema vlasti. To upozorenje upućeno je prije svega kadijama pograničnih kadiluka Tešanj, Derventa, Gradačac, Tuzla, Zvornik i Bijeljina, ali i drugima koji su kao dio sistema vlasti u navedenim kadiluci-

590 fo. 42.
591 fo. 97.
592 fo. 99.

ma zaduženi za osiguravanje provedbe zakona, a to su muteselimi, kapetani tvrđava, age i zabiti.

Kao i ostali prihodi koji su pripadali državi, u drugoj polovini 18. stoljeća davani su u zakup pojedincima i prihodi koji pripadaju vakufu. Zakupnik pristojbi u vakufskim selima Kuzmadanje i Zagora, koja pripadaju vakufu Gazi Husrev-bega, bio je trgovac Muharem, skupa s ortacima u tom poslu, hadži Halil-efendijom i Mehmed-bašom.[593] Te poreze oni su zakupili na godinu dana (1755/56) za hiljadu četiri stotine i trideset esedi groša (343.200 akči).[594]

Drugi trgovac iz istog perioda (1758) godine, Ismail iz Tešnja, bavio se trgovinom prehrambenih proizvoda, posebno voća, i to suhih šljiva i oraha. Od nadležnih instanci je 1758. godine dobio dozvolu za utovar i transport do Beograda 1.300 kg suhih šljiva i isto toliko oraha. Ka Beogradu je transportovao voćne proizvode iz okoline Tešnja, a iz Beograda je također uvozio neke druge artikle prehrambenog karaktera.[595]

593 fo. 103.
594 fo. 103.
595 fo. 58.

ZAKLJUČAK

Kadiluk Tešanj osnovan je najvjerovatnije sredinom 16. stoljeća. Do sudskog osamostaljenja teritorij Tešnja bio je u nadležnosti kadije Bosna Broda. Prve pouzdane vijesti o sudskim organima sa sjedištem u Tešnju potječu iz posljednje dekade marta 1567. godine. To znači da je najkasnije u to vrijeme postojao sudski ured s ostalim organima neophodnim za funkcioniranje sudskog sistema barem u rangu „zastupnika" (*naiba*) kadije. Prvo poznato lice u sudskom sistemu sa sjedištem u Tešnju u rangu zastupnika bio je Mahmud sin Muse. Kada je postao potpuno samostalnim kadilukom nije poznato, ali već od sredine 17. stoljeća pouzdano se zna da je samostalan, i veoma respektabilan kadiluk. Među 36 kadiluka Bosanskog ejaleta, Tešanj se nalazio u rangu kadiluka, Prusac (*Akhisar*), Pljevlja (*Taşluca*) Tuzla (*Memlehateyn*), Osijek, Valpovo, Bosna Brod (Travnik-Zenica) Mostar, Požega i Mitrovica. To dovoljno govori o poziciji kadiluka Tešanj u sudskoj organizaciji Osmanskog Carstva. Takav položaj ostao je gotovo do kraja 18. stoljeća. To, ali i drugi rezultati pokazuju da je Tešanj spadao među značajne kadiluke Bosne.

Teritorij koji je pripadao kadiluku Tešanj obuhvatio je područja današnjih opština Tešanj, Maglaj, Žepče, Doboj, Zavidovići i Teslić. Uslijed širine područja vremenom su ustanovljene i sudske ispostave u Maglaju i Žepču, u kojima su sudske poslove preuzimali zastupnici kadije. Posljednjih godina nahija Maglaj, izdvojena je iz sudske nadležnosti tešanjskog kadije i formiran zaseban kadiluk Maglaj.

Bez obzira na sve promjene koje su se događale, Tešanj se nametnuo i ostao kao administrativno-sudsko, ekonomsko i kulturno središte regije

koja je pripadala tom sudskom okrugu. Vidi se to u svim segmentima života, frekvenciji aktivnosti, događajima i zbivanjima iz svakodnevnog života, a posebno po vanrednim razrezima, u kojima je participacija Tešnja iznosila znatno više u odnosu na neke druge kadiluke istog ranga. To i jeste jedan od razloga što se u Tešnju nalazilo snažno žarište pobune koja je izbila sredinom 18. stoljeća. Paradoks je u tome što ju je predvodio jedan od nekadašnjih kadija Tešnja uslijed čega je i suspendiran sa službe. S druge strane to je pokazatelj načina organizacije sistema, njegovog funkcioniranja na nivou lokalne zajednice, načina funkcioniranje gradske zajednice i uređivanja života kroz institucije sistema. Ništa nije prepušteno stihiji, nego propozicijama i propisima kakvi god oni bili u to doba. Dakle, kroz korištene dokumente reflektiraju se prilike tretiranog područja u drugoj polovini 18. stoljeća.

Od samog početka Tešanj se nametnuo kao središte svih historijskih, ekonomskih, posebno kulturnih tokova. Kako je prednjačio u ekonomskim, tako je prednjačio i u kulturnim i drugim zbivanjima koja su mu dala neobičan historijski pečat koji je u mnogo čemu prepoznatljiv i danas.

SAŽETAK

Za razliku od susjednih gradova, Žepča, Maglaja i Doboja, Tešanj je znatno kasnije pao pod osmansku vlast, početkom 16. stoljeća. Pretpostavlja se da je tih nekoliko decenija 15. stoljeća bio središte minijaturnog Bosanskog Kraljevstva koje je Osmansko Carstvo ostavilo kao tampon-zonu između Ugarske i Bosanskog sandžaka. Taj dio povijesti još uvijek nije do kraja rasvijetljen, kao što nije precizirano ni vrijeme integriranja u pravni okvir osmanskog sistema. Pretpostavlja se da se to dogodilo negdje između 1512. i 1520. godine. Neupitno je da je Tešanj već do 1528. godine u potpunosti integriran u osmanski državno-pravni sistem.

I pored kasnijeg zaposjedanja u odnosu na gradove u bližem okruženju, Tešanj se uslijed svog srednjovjekovnog značaja nametnuo kao središte regije u tom dijelu Bosne. Zbog toga je vrlo brzo postao i središte istoimenog kadiluka. Prve vijesti o pravosudnim institucijama u Tešnju datiraju iz prvih mjeseci 1567. godine. One govore da Tešanj tada ipak nije u potpunosti neovisan sudski okrug, nego da je u statusu isturenog odjeljenja (*naibluk*) u kojemu je sjedio zastupnik (*naib*) kadije Broda. Vremenom je dobio respektabilan rang, i u drugoj polovini 17. stoljeća nalazio se u kategoriji kadiluka Prusac, Pljevlja, Tuzla, Osijek, Bosna Brod i Mostar. Takav status zadržao je i u 18. stoljeću. Kadiluk je obuhvatio područje onovremenih gradova Tešanj, Žepče, Maglaj, Doboj i Nova Palanka. Danas je to područje općina Tešanj, Maglaj, Doboj (Doboj Istok, Doboj Jug), dio općine Gračanica, Teslić, Zavidovići i Žepče. Osim navedenog teritorijalnog okvira, razmatranja su ograničena na drugu polovinu 18. stoljeća, na temelju sačuvanih akata suda iz tog vremena.

Kao kadiluk s prostranim područjem, osim kadije u središtu kadiluka postojale su i sudske ispostave u Maglaju i Žepču, u kojima je kadija imao svoje zastupnike naibe. Izvori potvrđuju da su u središtu kadiluka dio sudskog ureda činili: zastupnici kadije (naibi), sudski pisari (katibi), sudski izvršitelji (muhziri), pomoćne službe (hadimi) i nestalno porotno vijeće, (*şühûdü'l-hâl*) angažirano po potrebi i zahtjevu suda. Osim službi koje su izravno angažirane unutar suda, sudskim organima su u radu pomagale druge službe: muftije, mutevelije, ćehaje esnafa, subaše, spahije, predstavnici naseljenih mjesta. U pogledu izvršenja sudskih presuda i odluka kadije, pomoć su pružala lica iz lokalne uprave: muteselimi, vojvode, emini, zabiti, mufetiši, kapetani, age, janjičarski zabiti.

Iz rada suda u drugoj polovini 18. stoljeća sačuvan je značajan broj predmeta i akata različite naravi. Predmeti se prema prirodi mogu podijeliti na krivična djela pobune, krivična djela ubistva, lakša krivična djela, građanske parnice, te akte susjednih kadiluka ili kadija koji su se direktno ili indirektno odnosili na kadiluk Tešanj. Drugu vrstu dokumenata čine akti čije je ishodište centralna ili pokrajinska vlast, a odnosili su se na kadiluk Tešanj i trebali su se primjenjivati na području ovog sudskog okruga. To su fermani, berati i zapovijedi bosanskih namjesnika. Oni su posebno frekventni u kriznim godinama pobune sredinom 18. stoljeća, ali i drugim godinama u kojima su se odvijale vojne aktivnosti u regionu, posebno prema Crnoj Gori.

Teret vojnih aktivnosti i izdržavanja pokrajinskih organa vlasti i njihovog rada prebacivan je na lokalno stanovništvo u Bosni. To su vanredna opterećenja u ratu ili miru. U sačuvanim dokumentima registrirano je sedamnaest različitih opterećenja naturalne, novčane, mobilizacijske ili druge logističke naravi, posebno transporta ljudi i materijalnih sredstava do područja ratnih aktivnosti. Većina vanrednih opterećenja dokumentirana je u kriznim godinama (1752-1757), a tek tri koja se odnose samo na nahiju Žepče iz 1787-1789. godine.

Nezadovoljstvo pojačanog ekonomskog pritiska na stanovništvo rezultiralo je pobunom u kojoj su sudjelovali i pojedini nosioci lokalne vlasti, među kojima i nekadašnji kadija Tešnja Muharemi-efendija. Središte pobune na sjeveroistoku Bosne preneseno je iz Tuzle u Tešanj. Pobuna je ugušena do kraja 1753. godine, ali su incidenti povremeno tinjali do 1757. godine.

Jedna od teških posljedica ratova s kraja 17. i prve polovine 18. stoljeća jeste i devastacija vakufske imovine na području kadiluka, posebno Tešnja. To potvrđuju komparacije sa stanjem vakufa iz 17. stoljeća. Osim što se nekim vakufima, posebno novčanim, potpuno izgubio trag, i sačuvani vakufi su morali smanjivati plaće kako bi vakufi preživjeli i nastavili svoje poslovanje. I pored toga, vakuf je zadržao vrlo važnu ulogu u socijalnom i ekonomskom životu kraja, posebno Tešnja kao ekonomskog središta.

Osim administrativnog i ekonomskog, Tešanj je bio središte obrazovnog i kulturnog života kraja. Koncentracija obrazovanih ljudi rezultat je više okolnosti. Prije svega činjenice da je Tešanj središte sudske vlasti u koje su dolazile obrazovanije kadije. Neki su proveli više godina i više decenija u Tešnju u različitim službama: kadija, muftija ili muderisa. Djelovanja medrese Ferhad-bega druga je prednost koja je Tešanj isticala u odnosu na susjedne gradove. Stoga se u Tešnju stvarao intelektualni krug koji je ostavio pečat ne samo u tom području nego u Bosni općenito. Više djela je prepisano u Tešnju ili su prepisivači iz Tešnja, uglavnom neko od nosilaca naprijed istaknutih funkcija: kadija, naiba, muftija, muderisa, pa i imama u gradu ili na selima.

Kako god bračni odnosi bili definirani i propisani šerijatskim pravom, prakse vremena i pojedinih područja nam otkrivaju stepen primjene šerijatskih propisa u sferi bračnog prava kod muslimana, nemuslimana, Roma ili nekih drugih specifičnih kategorija ili slučajeva. Osim bračnih ugovora kao pozitivnih primjera, sudski akti dokumentiraju i različite tipove bračnih sporova, otmica, prisilnog sklapanja brakova, zahtjeva za razvod prisilno sklopljenih brakova, ali i razvoda nastalih drugim povodom.

Priroda izvora ograničila je uvid u privredna kretanja na području kadiluka. No ono što je vrlo važno, barem djelimično pokazuje privredne djelatnosti koje su nadzirali ili u koje su na neki način prirodom svoje nadležnosti bili involvirani sudski organi. Ti akti pokazuju način organizacije i funkcioniranje privrednog života i sistemsko rješavanje nekih pitanja organizacije gradskog života. To su prije svega snabdijevanje grada mesom, hljebom, mlijekom, te načini dodjele tih poslova u Tešnju i Žepču. Druge zanatske djelatnosti naziru se tek sporadično. I pored toga vidimo da se na navedenom području susreću sljedeća gradska zanimanja: kazazi, tabaci, čizmedžije, berberi, čohadari, kahvedžije, kovači, bojadžije, aščije, handžije, timurdžije i potkivači. Na kraju ističemo prestižno zanimanje ljekara (*hekim*) koje izvori dokumentiraju u Tešnju.

SUMMARY

Unlike the neighbouring towns such as Žepče, Maglaj, and Doboj, Tešanj failed under the Ottoman rule at the beginning of the 16th century. It is supposed that Tešanj during the last decades of 15th century was a nucleus of miniature Bosnian Kingdom which was left by Ottomans as a tampon zone in between Hungary and Sanjak of Bosnia. This part of the history has not been enlightened yet in a proper sense, same as the time of incorporating the area into the legal framework of Ottoman Empire has not been pré-cised. It is supposed that this happened sometime between 1512 and 1520. Without any doubt, Tešanj already by 1528 was completely integrated into Ottoman state and legal system.

Though it was later conquered, compared to the towns in the neighbourhood, Tešanj thanks to the medieval importance, imposed self as a centre of the region in that part of Bosnia. Consequently, in a very short period Tešanj became a centre of judgeship/*kazâ* wtih the same name. First accounts of legal institutions in Tešanjare are dated to first months of 1567. Those accounts say that Tešanj still is not an independent juridical region, but has a status of an outpost (*naibluk*) in which legal deputy (*naib*) of Brod judge (*kadi*) had a seat. By the time the judgeship of Tešanj earned a respectable ranking, and in the second half of 17th century was in the category of judgeships like Prusac, Pljevlja, Tuzla, Osijek, Bosna Brod and Mostar were, and this positioning was kept also into 18th century. The judgeship covered regions of different towns during that time, and those towns were: Tešanj, Žepče, Maglaj, Doboj and Nova Palanka. Today this territory is in municipalities of Tešanj, Maglaj, Doboj (Doboj Istok, Doboj Jug), part of Gračanica

municipality, Teslić, Zavidovići and Žepče. Apart from considering of the quoted territorial frame the discussion also covers second half of the 18th century, based on the preserved acts of the court at the time.

As judgeship/*kazâ* with wide area, besides judge in the centre Tešanj had outposts with legal deputies (*naib*) in Maglaj and Žepče. Sources confirm that in the centre court chancellery consisted of: judge's/*kadi*'s legal deputies (*naib*), court scribes (*kâtib*), court bailiffs (*muhzir*), auxiliary services (*hadim*), and court jury (*şühûdü'l-hâl*) that did not have stable members and acted when it was necessary and upon request of the court. Apart from the services that acted inside of the court as it's integral part, other services also helped functioning of the court, and they include: muftis, *mutevelis* (endowment administrator), guild chamberlain (*kethuda* of *esnaf*), securtiy representatives (*subaša*), *sipahis*, local leaders and representatives of the local settled places. In regard of exercising the court rulings and decisions of the judges, people employed in local administration also were providing assitance, this inlcuded: *muteselim*, *voivoda*, *emin*, *zabit*, *mufetiš* (inspector), *kapetan*, *aga*, *zabit* of janissaries.

A significant number of subject-matters and judicial acts covering different topics has been preserved from second half of the 18th century. The subjects can be classified into different fields of criminal offenses of revolt, criminal offenses of a murder, light criminal offenses, civil litigations, and acts of judges from neighbouring judgeships that directly or indirectly can be related to judgeship/kazâ of Tešanj. The other sort of documents, from the same period, consists of acts whose initial point is from central or provincial government, but they are related to judgeship of Tešanj and should be applied in the frames of its judicial region. Those documents are *firmans*, *berats*, and orders of the Bosnian provincial governors (*valis*). They are especially frequent in the years of crisis when revolt was actual in 18th century, but also in the other years when some military activities were performed in region, especially towards Montenegro.

The burden of military activities and their subsistence of the provincial organs of the government and their functioning was always transferred upon the local population. This meant the extraordinary burdens in war or in peace. In the preserved documents 17 different tax burdens of barter, cash, mobilizational or of other logistical nature are registered, especially regarding transport of people and material devices where extended even to the war activities. The majority of extraordinary taxations is documented in the years of crisis (1752-1757), while there are only three that are related to the district of Žepče dated to 1787-1789.

Dissatisfaction with strengthened economic pressure upon population resulted in revolt where some representatives of the local administration participated, amongst whom was also a former judge/*kadi* of Tešanj Muharemi Efendi. The nucleus of the revolt in north-eastern Bosnia was transferred from Tuzla to Tešanj. The revolt was supressed by the end of 1753, but incidents smouldered up to 1757.

One of the harder consequences related to the war from the end of 17th and first half of 18th century is devastation of the endowment (*waqf*) property, especially in the judgeship/kazâ of Tešanj. This can be easily confirmed by comparison with situation of the endowments in 17th century. Apart from the fact that track to some endowments, especially the ones that operated with cash, was completely lost, even the preserved endowments had to reduce payments so the endowments/*waqf* as institution could survive and continue to operate. In spite all of this, *waqf* (endowment) kept an important role in social and economic life of the region, especially in Tešanj which was considered as an economic nucleus.

Besides being an administrative and economic centre of the region, Tešanj also was nucleus of educational and cultural life of the region. Concentration of the educated people at this place is result of various circumstances. First of all, it is a fact that the town was centre of judicial administration to where more educated judges/*kadi*s used to come. Some of them

used to spend many years or decades in this place being employed in the post of *kadi*, *mufti* or *muderris*. Functioning of Ferhad Bey *madrassa* is another advantage that showed off Tešanj in comparison to the neighbouring towns. Therefore, an intellectual circle was created in Tešanj that left visible track not just in that part of Bosnia, but even wider. Many intellectual works were copied in Tešnj, or scribes of many of them healed from there and they usually were employed in post of a *kadi*, *naib*, *mufti*, *muderris*, or they were even were at post of an *imam* in the town or villages around.

Despite the fact how marriage relations are defined and prescribed by the sharia law, practice in certain geographical areas and at a certain times discover us level of application of the sharia precepts in the sphere of marriage law among Muslims, Non-Muslims, Roma, or some other specific categories or cases. Apart from the marriage contracts, as a positive example, the judicial acts document also different types of marriage disputes, kidnappings, forced marriage, but also divorces that emerged from some other causes.

Nature of the sources limits us to have an insight into economic movements in the area of the Tešanj judgeship. However, the important thing here is, that, at least partially, it shows economic activities that were monitored or into whose operation somehow in some part organs of judicial administration were involved. Those judicial acts show in what manner organization existed and functioning of the economic life as well as how systematically were solved impediments in organizing the urban life. This is first of all related to supplying of the town with bread, meat, milk, and the way how those jobs were assigned in Tešanj and Žepče. Some other craftsman activities appear sporadically. Besides those facts we see how in the area we meet the following craft professions that are considered to be urban: makers of silk thread, tanners, boot makers, barbers, broadcloth makers, coffee makers, blacksmiths, painters, cookers, khan operators, ironmonger and farriers. At the end among the prestigious professions we have to mention physician (*hekim*) that was documented in sources related to Tešanj.

RJEČNIK TERMINA

aga — zapovjednik vojnog odjeljenja, janjičarski zapovjednik, počasni naziv za visoke dostojanstvenike, imućan i ugledan čovjek, počasni naziv za lica koja nisu pripadala plemstvu.

ajan — prvak, odličnik, ugledan čovjek, predstavnik istaknutijih slojeva stanovništva; funkcioner lokalne uprave u 18. stoljeću.

akča — sitan srebreni novac, moneta u Osmanskom Carstvu, do 18. stoljeća osnovna novčana jedinica.

alemdar — nosilac zastave, bajraktar, zastavnik; osoba koja prilikom mobilizacije vojske ili poziva u rat postavlja bajrak pod koji se sakupljaju janjičari i dobrovoljci.

ambar — skladište za žitarice i zrnatice, sanduk za žito.

arz — pismena predstavka sultanu, podnesak nadležnoj instanci ili organu vlasti, molba.

arzuhal — pojedinačna ili kolektivna predstavka, peticija, koja se posredstvom kadijske kancelarije podnosila nadležnim institucijama ili organima vlasti.

aščija — kuhar; zanatlija koji drži kuhinju ili restoran.

azap	pripadnik posebnog reda osmanske pješačke vojske, prvobitno u pomorskoj i riječnoj floti, a zatim kao lahka pješadija u tvrđavama.
baša	starješina, poglavica, glavni, titula janjičara, u imeničkom značenju starješina, a u pridjevskom značenju glavni.
baš-čohadar	glavni garderober, dvorjanik sultana ili namjesnika, koji se brine za njegovu garderobu i čohu, posebno za čuvanje kaftana sultana ili namjesnika.
baš-defterdar	šef finansija u centralnoj ili pokrajinskoj vladi koji se brinuo o državnim prihodima i rashodima.
bašeskija	stari isluženi, demobilisani janjičar, janjičarski veteran.
berat	sultanski ukaz, dekret kojim se postavlja neki službenik, dodjeljuje posjed, plaća ili odlikovanje.
bešlija	pripadnik posebnog roda plaćeničke konjice u pograničnim tvrđavama.
bujuruldija	pismena naredba valije, uputstva i naređenja na niže nivoe pokrajinske vlasti kadijama, naibima, muteselimima, podređenim vojnim zapovjednicima.
buljuk	odred pješaka, konjanika, janjičara, martolosa, mustahfiza, četa vojnika.
buljukbaša	zapovjednik jednog buljuka, jedne čete.
čauš	oficir, niži zapovjednik; dvorski sluga koji je obavljao razne poslove na dvoru, prenosilac naredaba u službi cara, paša, vezira i ostalih viših zapovjednika,

	pomoćnik ćehaje u zanatlijskoj organizaciji, esnafu, koji je izvršavao naloge ćehaje.
čauš-aga	zapovjednik čauša.
čauš-baša	starješina čauša, narednik.
čerahor	radnik koji pod rukovodstvom majstora radi na zidanju i popravljanju gradova, mostova.
čifčija	zemljoradnik koji po pogodbi obrađuje posjed u vlasništvu age ili bega.
čifluk sahibija	posjednik čifluka, zemljišnog posjeda koji zadovoljava egzistencijalne potrebe jedne porodice.
čifluk	posjed koji zadovoljava potrebe jedne porodice; posjed uopće; zemljišni posjed koji se koristi na osnovu tapije.
čift	zemljište koje se može obraditi s jednim parom volova, posjed muslimana adekvatan baštini kod nemuslimana.
čoha	fino sukno, mehko i kvalitetno skuplje sukno za izradu odjevnih predmeta.
čohadar	garderober, dvorski dostojanstvenik na dvoru sultana, vezira i namjesnika pokrajine, koji se stara za njihovu garderobu.
čuruk akča	oslabljena akča koja nije imala značajniju vrijednost, uslijed čega je krajem 17. vijeka u platni promet uveden groš koji je tada imao dosta veliku kupovnu moć.

ćehaja	pomoćnik, zastupnik vezira, paše, defterdara ili nekog drugog od visokih osmanskih funkcionera; pomoćnik nekog od zapovjednika vojnog reda; starješina jednog esnafa; pomoćnik, prvi saradnik i zastupnik raznih organa vlasti ili funkcionera.
ćurak	muški kaput postavljen i opšiven krznom, bunda, kožuh, duži ili kraći.
defter	popis, spisak, bilježnica; naziv za sve zvanične knjige administracije i računovodstva; službeni popis, popis domaćinstava, posjeda, posjednika i njihovih obaveza; zvaničan popis bilo kojeg karaktera.
defterdar	šef finansija u centralnoj vladi ili u nekoj od pokrajina, koji se brinuo o državnim prihodima i rashodima.
defterhana	centralna ili pokrajinska direkcija finansija, centralna ili pokrajinska ustanova u kojoj su se čuvali svi popisni defteri i općenito finansijski dokumenti.
dirhem	dram, drahma, srebrni novac, srebrna parica.
divan	carsko, vezirsko ili pokrajinsko vijeće, državni ili pokrajinski savjet; prijestolje; kancelarija visokih dostojanstvenika, u književnosti znači zbirka pjesama.
dizdar	zapovjednik tvrđave, zapovjednik utvrđenog grada i gradske posade.
dolama	vrsta dužeg kaputa ljubičaste, crvene ili zelene čohe, dugih zatvorenih ili razrezanih rukava, najčešće dužine do koljena; prvobitno janjičarska, a potom i svečana narodna nošnja.

džabija	ubirač vakufskih ili državnih prihoda.
džemat	skup, skupina, grupa; skup osoba koje zajednički obavljaju namaz; više ulica varoši ili sela jedne nahije koji imaju zajedničku džamiju; skupina vjernika jednog naselja; jedinica sastavljena od više manjih jedinica istog vojnog reda.
džemat azapa	skupina ili jedinica lahke pješadijske vojske u tvrđavama.
džizja	lični porez na zemlju koji su plaćali odrasli i za rad sposobni nemuslimani u islamskoj državi, ukoliko nisu bili oslobođeni zbog određenih usluga državi ili su bili kaluđeri ili neka druga kategorija izuzeta iz te vrste obaveze. Od muslimanskog stanovništva džizju su plaćali samo Cigani.
džizjedar	organ centralne vlasti koji je kupio harač ili džizju; zvao se još harač-aga ili harač-emin; povjerenik za harač (glavarinu).
džuma	zajednička podnevna sedmična molitva petkom u džamiji; džuma-namaz.
džumadel-ahir	šesti mjesec hidžretskog kalendara.
džumadel-evvel	peti mjesec hidžretskog kalendara.
džurm-i džinajet	prijestup, globa, novčana kazna koja se plaćala za teške prijestupe za koje je presudu donosio kadija ili naib.
đonlija	pripadnik lahke pogranične tvrđavske konjice.
ekmekčija	pekar, proizvođač hljeba.

emin čauša — povjerenik, nadzornik, upravitelj čauša.

emin — povjerenik, nadzornik, upravitelj; službenik kome je povjerena uprava, sakupljanje, popisivanje, čuvanje i zaštita određenih državnih prihoda i drugih dobara.

emr-i šerif — časna zapovijest, carska zapovijest, ferman ili druga naredba koja je dolazila s carskog, rjeđe s pokrajinskog dvora.

esedi groš — vrsta groša uvedenog krajem 17. Stoljeća sa slikom lava, vrijednosti 70 akči.

ferman — carska pismena zapovijed, sultanska naredba.

fetva — decizija, pravno mišljenje muftije; propis o nekom šerijatskopravnom pitanju.

fučija — veća zatvorena drvena posuda u kojoj se drži voda, pekmez ili drugi tečni artikli, s dva otvora na vrhu za istakanje.

groš — novčana jedinica koja je krajem 17. stoljeća u opticaju zamjenjivala akču.

hafiz — lice koje zna cijeli Kur'an napamet, čuvar Kur'ana.

halifa — vrhovni vjerski poglavar muslimana; imenovani nasljednik; zamjenik, zastupnik; pomoćnik, kalfa, pomoćni učitelj; počasni naziv za pripadnike niže inteligencije.

hardž-i kitabet — troškovi popisa, taksa na sastavljanje popisa.

hatib — govornik, propovjednik koji drži hutbu, prigodnu besjedu u džamiji petkom (*džuma-namaz*) i

bajramima.

hudžet	sudska odluka, presuda, zvanična potvrda koju izdaje kadija.
hutba	govor koji drži imam s minbera u džamiji petkom i bajramima.
ibrik	bakreni sud za vodu uskog grla i kupastog poklopca s dugim nosačem.
ihzarija	taksa za pozivanje i privođenje sudu, sudska taksa koja se davala za uslugu sudskog službenika koji je dostavljao obavještenja i pozive strankama.
ikramija	čast, počast, doček, gošćenje, troškovi dočeka.
ilam	sudska odluka, sudsko rješenje; obavještavanje, priopćavanje.
imam	duhovni predvodnik uopće; predvodnik zajedničke molitve u džamiji.
jamac	lice koje svojim potpisom, zalogom garantira za nekoga i nešto, žirant, garant.
janjičar	pripadnik osmanskog elitnog vojnog reda, specijalna pješadija u Osmanskom Carstvu osnovana u 16. stoljeću kao stalna jedinica; prva stajaća vojska u Evropi.
jelek	vrsta muške i ženske suknene odjeće, prsluk s rukavima s dubljim izrezima, zakopčava se pri dnu jednim ili najviše s tri dugmeta.

kadiasker	poslije šejhul-islama najviši predstavnik sudske vlasti, vojni sudac.
kadija	sudija; lice koje vrši sudske poslove na području jednog kadiluka.
kadiluk	područje na kome se proteže nadležnost kadije; kadijsko zvanje.
kajmekam	zastupnik vezira, sreski načelnik; zamjenik valije koji ga za vrijeme odsustva mijenja u poslovima.
kalajdžija	zanatlija koji popravlja bakarno posuđe, kalajiše ga, tj. prevlači kalajom.
kalfa	pomoćnik majstora u esnafu; pomoćnik mualima u mektebu.
kanun	zakon uopće; često sinonim za šerijat; državni zakon.
kanunnama	zakonski propis, zakonik; zakon koji izdaje država.
kapetan	zapovjednik jedne kapetanije.
kapidži-baša	starješina dvorske straže, visoki dostojanstvenik na dvoru sultana i najviših državnih funkcionera u prijestonici i središtima pokrajina.
kapidžija	pripadnik dvorske straže, dvorjanin visokih dostojanstvenika.
kapu-ćehaja	najviši oficir na carskom dvoru u zvanju age; predstavnik valije u prijestonici.
kasaba	gradić, varošica, naziv za otvorena muslimanska gradska naselja.

kasap	mesar, snabdjevač mesom stanovništva jednog grada.
kasap-baša	starješina mesara u jednom mjestu, glavni i odgovorni mesar iz mesarskog esnafa, pod čijim se rukovođenjem i nadzorom obavljala nabavka, klanje stoke i distribucija mesa u jednom mjestu.
katib	pisar, sekretar, jazidžija, sekretar suda, sudski pisar.
kazaz	svilar, zanatlija koji izrađuje svilene i pamučne gajtane, širite, kite i ostale ukrase za starinska odijela ili konjsku opremu.
kejl	mjerica; zapreminska mjera za žito koja je u raznim mjestima i u razno vrijeme imala različitu težinu.
kol-čauš	zapovjednik jednog krila vojske, janjičarske divizije ili krila, ili jednog dijela vojnih trupa koje čine kol.
kujundžija	zanatlija koji je izrađivao posuđe, ukrasne predmete od zlata i srebra, zlatar.
kula	odbrambeno utvrđenje u sastavu grada ili neovisno od njega, zidano od kamena, s puškarnicama podešenim za odbranu.
kurra hafiz	hafiz koji zna učiti Kur'an na svih deset priznatih kirāeta.
mahala	dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak, ulica, sokak.
mahalbaša	starješina jedne mahale; seoski starješina.
mahzar	kolektivna molba ili tužba, peticija stanovništva upućena višim instancama vlasti, izvještaj.
mal-i taksit	razrez u novcu, novčana rata.

maše	ožeg, željezna lopatica s dugom drškom za vađenje vatre i luga iz peći.
mehkema	sudska zgrada, sudnica, mjesto gdje kadija obavlja svakodnevne poslove.
mehr-i muadždžel	neposredni bračni dar, zaruka.
mehr-i muedždžel	otpremnina u slučaju razvoda ili smrti muža.
mejhana	krčma, kafana.
mekteb	škola početnog ranga islamskog obrazovanja, osnovna škola kod muslimana.
mektubdžija	pisar, sekretar na carskom ili pokrajinskom divanu, onaj koji piše dopise i pisma, osoba koja obavlja pisarske poslove.
menzildžija	službenik koji je održavao poštanske stanice, zakupac menzilhane.
menzilhana	dom, konak, konačište, poštanska stanica na kojoj su ulaci i tatari mijenjali poštanske konje, tatarska pošta.
mesdžid	mjesto gdje se čini sedžda, bogomolja, prvobitno naziv svaku bogomolju kod muslimana, a kasnije manje molitveno mjesto gdje se obavlja pet dnevnih namaza.
mevlana	gospodin; počasni naziv za učene ljude, kadije, profesore i sl., a kasnije su te titule davane i imamima, čak i mujezinima.
mezra	ziratno zemljište, sijalište, polje; kao agrarno-pravni

termin znači staro selište, napušteno ili raseljeno selo.

mimar neimar, graditelj, arhitekt pod čijim su nadzorom i rukovodstvom obavljani svi državni graditeljski radovi u pokrajini.

mintar metalna posuda za vodu, mreža za lov ribe u tekućim vodama.

mir zapovjednik, komandant, sinonim za sandžakbega ili nekog zapovjednika višeg ranga u vojsci.

mualim učitelj u muslimanskoj osnovnoj školi.

muarrif osoba zadužena da u džamiji uči tekst u kojem se spominje ime sultana i vakifa koji je podigao dotičnu džamiju.

mubašir glasnik, izaslanik; komesar koji je imao zadatak da ustanovi određeni problem ili spor za koji ga delegira službeni organ vlasti, namjesnik ili kadija.

mubaširija taksa koja se plaćala za angažiranje i usluge mubašira.

mubaširluk služba mubašira, izaslanika, komesara za pojedine poslove i sporove.

muderis profesor, nastavnik u srednjoj ili višoj vjerskoj školi (medresi).

muhafiz zapovjednik većeg utvrđenog grada, tvrđave; čuvar.

muharrem prvi mjesec po muslimanskom kalendaru.

muhzir sudski izvjestitelj, sudski policajac, osoba koja je zadužena da sudu privede strane u sporu ili dostavlja pozive i presude.

mujezin	službenik koji poziva na molitvu, osoba koja uči ezan, objavljuje vrijeme molitve i poziva na molitvu.
mukata	plaćanje poreza odsjekom, paušalno, u novcu; izdavanje u zakup; zakup, paušalna zakupnina; imovina, posjed ili objekat zakupa.
mula	počasna titula visokoobrazovanih osoba; kadija najvišeg ranga u pokrajini.
murasela	poslanica; službeno pismo kadije upućeno kao pozivnica ili kao nalog.
mutesarrif	posjednik; uživalac posjeda; upravnik sandžaka; uživalac feudalnog ili baštinskog prava ili posjeda; sinonim za termine sandžakbeg i beglerbeg.
muteselim	zastupnik, zamjenik beglerbega ili sandžakbega u njihovom odsustvu, administrativni upravnik nekog područja; često se koristi i termin musellim, zastupnik paše u sandžaku koji mu je dat kao arpaluk; oblasni upravitelj; sreski načelnik.
muteselimluk	služba muteselima, područje na kojem muteselim obavlja dužnost; musellimsko zvanje, oblast kojom upravlja musellim
mutevelija	upravitelj zadužbine, upravitelj vakufa.
nahija	oblast, predio, geografska cjelina; lokalna i upravna jedinica.
naib	zamjenik, kadijin zastupnik ili namjesnik u nahiji koji je imao rang kadije; zamjenik, zastupnik u upravnoj službi.

nazir	nadzornik, nadglednik; finansijski kontrolor; nadzorni organ vakufske imovine i prihoda ili državnih prihoda koji su u zakupu.
nefer	osoba, čovjek; običan vojnik; naziv za plaćene vojnike u gradskim posadama.
odabaša	starješina ode, manje vojne formacije od 5–10 vojnika, upravitelj jednog vojnog odjeljenja – desetine, desetar.
odžakluk	praksa nasljeđivanja pojedinih vojnih službi, nasljeđivanje lena dodijeljenih od strane države pod uvjetom da se vrši određena služba u korist države, zakupi koji su postajali nasljedni po krvnom srodstvu.
odžaklija	uživalac odžakluka.
raja	muslimanski ili nemuslimanski podanik ili podanici u Osmanskom Carstvu iz reda proizvodnog stanovništva.
ramazan	deveti mjesec hidžretskog kalendara.
rebiul-ahir	četvrti mjesec hidžretskog kalendara.
rebiul-evvel	treći mjesec hidžretskog kalendara.
redžeb	sedmi mjesec hidžretskog kalendara.
Rumelija	evropski dio Osmanskog Carstva.
sadžak	željezni tronožac na ognjištu, na kome se u posuđu kuhalo jelo.
safer	drugi mjesec hidžretskog kalendara.

sahat-kula	toranj u središtu čaršije ili na nekom istaknutijem i vidljivom mjestu, na kojem se nalazi sat.
salavat	dova kojom se poziva blagoslov na Božijeg poslanika Muhammeda a. s.
salla	učenje na munari povodom smrtnog slučaja, kojim se oglašavala smrt i najavljivala dženaza.
sallahan	osoba koja uči sallu.
samanluk	slamnjak, slamište, pojata.
sandžak	veća administrativno-teritorijalna jedinica u Osmanskom Carstvu.
selam	spas; mir, smirenost, naziv za islamski pozdrav koji znači mir.
ser-čauš	starješina čauša, glavni čauš.
serdar	titula komandanta armije, vrhovnog starješine vojnih operacija, serasker, glavar, starješina.
serdengečtija	pripadnik dobrovoljačkog odreda janjičara ili drugih rodova vojske, komandos.
sibjan-mekteb	osnovna škola u muslimanskom školstvu, bez utvrđenog nastavnog plana i propisanog broja nedjeljnih sati.
sidžil	sudski protokol, sudski registar u koji se upisuju presude, rasprave, diobe i ostali predmeti iz sudskog postupka, kao i fermani, berati i bujuruldije koji stignu na ruke kadije po službenoj dužnosti.
silahdar	službenik vezira ili paše koji se brine o čuvanju i

	održavanju njihovog oružja.
softa	učenik medrese, polaznik srednjeg nivoa obrazovanja.
spahija	vojnik, konjanik, pripadnik vojnog roda konjice koji posjeduje feudalno leno, timar, s godišnjim prihodom do 20.000 akči.
šaban	osmi mjesec hidžretskog kalendara.
šalvare	široke hlače, naziv za ženske dimije.
šejhul-islam	vrhovni muftija u Osmanskom Carstvu.
šerijat	islamski propis; islamsko pravo; islamski vjerozakon.
ševval	deseti mjesec hidžretskog kalendara.
šilte ili šiljte	četverouglasti vuneni dušečić za sjedenje; dugi tanki vuneni madrac koji se stere po sećiji.
šinik	mjera za žito, u raznim krajevima i za različite žitarice imala je razne težine.
taksit	razrez, sezonski ili polugodišnji razrez poreza, ili polugodišnja rata poreza.
telal	javni objavljivač, dobošar; izvikivač na javnim licitacijama.
temessuk	potvrda, isprava o uređenju imovinskih i novčanih potraživanja.
tetimma	dopunska prostorija, krilna prostorija u džamiji, predgrađe.
tezkera	pismo, potvrda, dokument, isprava.

timar	vojničko feudalno leno; posjed davan na uživanje pripadnicima vojnog staleža s godišnjim prihodom do 20.000 akči.
tug	konjski rep, oznaka čina u vojnoj hijerarhiji.
ulema	muslimanski vjerski učenjak, muslimanski vjerski učenjaci.
namaz	molitva kod muslimana, dnevno se obavlja pet obaveznih molitvi.
vakif	zadužbinar, zakladnik, zavještač, osnivač vakufa – zadužbine.
vakuf	zadužbina, zaklada; ustanova, objekat, zemlja, novac ili druga pokretna i nepokretna imovina čiji su prihodi zavještani za održavanje i funkcioniranje vjerskih, kulturno-prosvjetnih, dobrotvornih i drugih ustanova.
vakufnama	zakladnica, zadužbinska povelja, isprava o osnivanju i upravljanju vakufom.
valija	upravitelj pokrajine; sinonim s terminima sandžakbeg i beglerbeg.
vezir	ministar, najviši naslov u državnoj hijerarhiji Osmanskog Carstva, sultanov zastupnik; kasnije se taj pojam koristio i za pokrajinske namjesnike u značenju guverner pokrajine, upravnik vilajeta.
vilajet	upravna jedinica; pokrajina kojom upravlja namjesnik ili valija; područje uprave jednog namjesnika.
zabit	žandar, žandarmerijski oficir, žandarmerijska policija

	zadužena za očuvanje reda i sprovođenje zakona u zemlji.
zulhidždže	dvanaesti mjesec hidžretskog kalendara.
zulkade	jedanaesti mjesec hidžretskog kalendara.
zimmija	štićenik, nemusliman u Osmanskom Carstvu koji uživa ličnu i imovinsku zaštitu, a za to je obavezan da plaća džizju.

SKRAĆENICE

AD	- Ahkam defteri
ANUBiH	- Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
br.	- broj
C.	- Cilt
ef.	- efendija
fn.	- fusnota
fo.	- folija
g.	- godina
GHB	- Gazi Husrev-begova biblioteka
God.	- godište
GZM	- Glasnik Zemaljskog muzeja
h.	- hadži
h. g.	- hidžretska godina
hfz.	- hafiz
HZM	- Hrvatski zemaljski muzeji
İA	- İslâm Ansiklopedisi
IRCICA	- Research Centre for Islamic Histori, Art and Culture
kg	- kilogram

knj.	- Knjiga
l.	- list
No.	- Broj
NUBBiH	- Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine
OIS	- Orijentalni institut
PF	- Pravni fakultet
POF	- Prilozi za orijentalnu filologiju
R.	- Rukopis
Rs.	- Rukopis
S.	- Sidžil
SANU	- Srpska akademija nauka i umetnosti
str.	- strana
Sv.	- Svezak
TD	- Tahrir defter
TDV	- Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	- Türk Tarih Kurumu

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

Istanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, 432.

Belediye Kitablığı, No. K13.

Süleymaniye Kütüphânesi, Demirbaşı, R. 149

Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, R. 5414; S. 32.

Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Rs. 832, Rs. 133, Rs. 179.

Orijentalni institut, Zbirka ANUBiH, Ahkam defteri 75/II,

Orijentalni institut, Zbirka ANUBiH, Ahkam defteri, I-VI;

Orijentalni institut, Zbirka ANUBiH, Sidžil Sarajeva, 95 (prev. Abdulah Polimac).

Objavljeni izvori:

1. Benić, fra Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.
2. Boškov, Vančo, "Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)", *Spomenik*, CXXXI, SANU, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 7, Beograd, 1992, 7-95.

3. Hadžibegić, Hamid, "Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca" (Poseban otisak iz *GZM*, 1949–1950, Sarajevo, 1950, 295-381.

4. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak,* Orijentalni institut, Sarajevo, 1957.

5. *Maglajski sidžili 1816-1840.*, (prev. i prir.). Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2005.

6. Matasović, Josip, "Fojnička regesta", *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, LVIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930, 103-308.

7. Mujić, Muhamed, *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, Prva književna komuna, Mostar, 1987.

8. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sv. I/2, obradio Adem Handžić, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. I/2. Sarajevo, 2000.

9. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sv. III, obradila Amina Kupusović, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. III, Sarajevo, 2000.

10. *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana 1-6*, pročitao, preslovio, preveo i opisao prof. dr. Michael Ursinus, emeritus, Franjevački samostan Duha svetoga, Acta Turcica 1, knjiga 4, Fojnica, 2018.

11. *Sidžil mostarskog kadije 1243–1257. h. god. / 1828–1842. godine* (regesta), knjiga I, obradio Hivzija Hasandedić, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2015.

12. *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g. / 1765–1769. g.* (regesta), obradio Hivzija Hasandedić, IC štamparija, Mostar, 2014.

13. *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Prijevod i obrada: Hatidža Čar-Drnda, Serija V, Sidžili, Knj. 1, Orijentalni inistitut, Sarajevo, 2005.

14. *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790).* S osmansko-turskog preveo: Abdulah Polimac; upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopune prijevoda: Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović; priredio Aladin Husić, Opća biblioteka Tešanj – Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019.

15. *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, s osmansko-turskog preveo i obradio Ahmed S. Aličić, Istorijski arhiv Ras Novi Pazar – Historijski arhiv Sarajevo, Novi Pazar – Sarajevo, 2012.

***Knjige*:**

1. Ademović, Fadil, *Princ palikuća u Sarajevu* (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697.), RABIC, Sarajevo, 1997.

2. Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai tarihi*, cilt II, 1453 -1559, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu (TTK) basımevi, Ankara Universitesi Yayinlari No 131, Ankara, 1971.

3. Aličić, S. Ahmed, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Posebna izdanja XI, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983.

4. Ćeman, Mustafa, *Tešanj i okolica kroz historiju, studije – rasprave – članci – prilozi – bibliografija*, Tešanj, 1989. (neobjavljeni rukopis).

5. Dobrača, Kasim, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. I (drugo izdanje), Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 2000.

6. Dobrača, Kasim, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. II (drugo izdanje), Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 2002.

7. Fatić, Almir, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, Pregled islamske duhovnosti tešanjskog kraja, Planjax, Tešanj, 2005.

8. Hadžihuseinović, Salih Sidki, Muvekkit, *Povijest Bosne,* 1, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

9. Handžić, Adem, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the 19th Century in Bosnia*, Research Centar for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Istanbul, 1996.

10. Handžić, Adem, *Nahija Tešanj u 16. stoljeću*, priredio Aladin Husić, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2019.

11. Handžić, Adem *Pregled islamskih kulturnih spomenika u Bosni do kraja 19. stoljeća*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj - Medžlis islamske zajednice Tešanj, Tešanj, 2016.

12. Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

13. Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600*, SKZ, Beograd, 1974.

14. Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. VI, Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe – Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 1999.

15. Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.

16. Kreševljaković Hamdija; Korkut, Derviš M.,*Travnik u prošlosti 1464-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Travnik, 1961.

17. Matuz, Jozef, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.

18. Mrgić, Jelena, *Severna Bosna 13-16 vek*, Beograd, 2008.

19. Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II (istočna i centralna Bosna), Veselin Masleša, Sarajevo, 1977.

20. Nametak, Fehim, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. IV, Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo 1998.

21. Paić-Vukić, Tatjana, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije,* Srednja Europa, Zagreb, 2007.

22. Pelidija, Enes, *Banjalučki boj iz 1737, uzroci i posljedice,* El-Kalem, Sarajevo, 2003.

23. Pelidija, Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.

24. Popara, Haso, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [GHB], Sv. IX, Al-Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe - Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 2001.

25. Sokolović, Osman A., *O kreditima u Bosni za turske uprave (1463-1878)*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1944.

26. Sućeska, Avdo, *Ajani* (Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka), Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 14, Sarajevo, 1965.

27. Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. 14, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 10, Sarajevo, 1982.

28. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1788-1812,* Institut za istoriju u Banja Luci, Banja Luka, 1992.

29. Taslidža, Faruk, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699),* Mostar, 2017.

30. Trako, Salih; Gazić, Lejla, Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost, Posebna izdanja XX, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1997.

31. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

32. Vlajinac, Milan, *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, Sv. III, SANU, Posebna izdanja, knjiga CD XVIII, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 63, Naučno delo Beograd, 1968.

33. Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I-II, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

Članci

Ekciklopedije:

1. Ahiskali, Recep, „Muhzir“, *TDV, IA*, C. 31, Istanbul, 2006 (85-86).
2. Atar, Fahrettin, „Fetva“, *TDV, IA*, C. 12, Istanbul, 1995 (487-488).
3. Aydın, Mustafa Akif, „Mahkeme“ *TDV, IA*, C. 27, Ankara, 2003 (341-344).
4. İnalcık, Halil , «Maḥkama», *Encyclopaedia of Islam*, Volume VI, New Edition, Leiden and Brill, 1991, 4.
5. İpşirli, Mehmed„ „Kazasker“, *TDV, IA*, C. 25, Istanbul, 2002 (140-143).

Časopisi, zbornici i kolektivne (ili zajedničke) publikacije:

1. Aličić, S. Ahmed, „Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984, 163-198.
2. Amedoski, Dragana, "Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXVI (sv. 1), Etnografski institut SANU, Beograd, 2018, 119-137.
3. Aydın, Mustafa Akif, „Pravo kod Osmanlija“, u: *Historija osmanske države i civilizacije*, Priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu, IRCICA, Istanbul – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 515-594.
4. Bašagić, Safvet-beg, „Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke (Neposredno pred „Bečki rat“), *Novi Behar*, God. IV, br. 12, Sarajevo, 1930, 177-179.

5. Bećirbegović, Madžida, „Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XX-XXI/1970-71, Sarajevo, 1974, 223-364.

6. Begović, Mehmed, "Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XLIII, 5, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1933, 380-386.

7. Bejtić, Alija, „Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752-1756 i 1757-1760)", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI-VII/1956-57, Sarajevo, 1958, 77-114.

8. Bejtić, Alija, „Prosvjetne prilike u Novom Šeheru polovicom osamnaestog stoljeća", *El-Hidaje*, God. VII, br. 4-5 (1943-44), Sarajevo, 1943, 132-135.

9. Çakır, İbrahim Etem, "Zimmi Kadınlar Kadi Mahkemesinde: Sofya XVII. yüzyıl", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21/Güz 2014, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2014, 46-54.

10. Čar-Drnda, Hatidža, "Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38/1988, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1989, 253-265.

11. Ćeman, Mustafa, „Kronologija Tešnja i okolice", Tešnjak, Tešanj, 1989, 1-132.

12. Filipović, S. Milenko, "Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba", *Radovi*, knjiga XX, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 7, Sarajevo, 1963, 185-193.

13. Gadžo-Kasumović, Azra, „Imenovanje kadija i pripravnička služba naiba u Bosanskom ejaletu prema dokumentima kazaskera i njihovih muhzira", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 67/2017, Sarajevo, 2018, 169-192.

14. Gadžo-Kasumović, Azra, „Mulla u bosanskom ejaletu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 5-67.

15. Gazić, Lejla, „Stradanje Orijentalnog instituta", Orijentalni institut 1950.-2000., Sarajevo, 2000, 25-29.

16. Hadžibegić, Hamid, „Prilog proučavanju nadležnosti sudova u turskom periodu", *Istorisko-pravni zbornik,* Seminar za istoriju države i prava, God. II, Sv. 3-4, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1950, 241-246.

17. Hadžijahić, Muhamed, „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", *Historijski zbornik,* god. XXXIII–XXXIV (1), (1980–81), Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1982, 99-137.

18. Handžić, Adem, „Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* II-III, Sarajevo, 1974, 161-174.

19. Handžić, Adem, „Dokument o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine", *Anali Gazi Gusrev-begove biblioteke,* XV-XVI, Sarajevo, 1990, 3-18.

20. Handžić, Adem, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća", *POF,* 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984, 129-146.

21. Handžić, Adem, „O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (Međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća", *Migracije i Bosna i Hercegovina,*

Institut za istoriju, Sarajevo, 1990, 57-66.

22. Hodžić, Šaban, „Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Knjiga I, Tuzla, 1957, 47-83.

23. Husić, Aladin, „Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, Sarajevo, 2011, 35-59.

24. Husić, Aladin, „O organizaciji i načinu funkcioniranja sudske vlasti u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 47, Sarajevo, 2018, 199-213

25. Husić, Aladin, „Tešanj u 16. stoljeću (od puste varoši do značajne kasabe)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 61/2011, Sarajevo, 2012, 301-318.

26. Husić, Aladin, „Tešanjski vakufi (S posebnim osvrtom na novčane vakufe)“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIX-XXX, Sarajevo, 2009, 41-64.

27. Husić, Aladin, „Žepče prema osmanskim izvorima 15. i 16. stoljeća“, *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458.-2008.*, održanog u Žepču od 10. do 11. listopada 2008, Zagreb - Žepče, 2010, 51-60.

28. İpşirli, Mehmed, „Osmansko državno uređenje“, u: *Historija osmanske države i civilizacije*, Priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu, IRCICA, Istanbul – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2004, 161-338.

29. Ivanova, Svetlana, “Muslim and Christian Women before the Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems”, *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 18 (79), no. 1, Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, Roma, 1999, 161-176.

30. Jennings, Ronald C., "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System", *Studia Islamica*, No. 48 (1978), Brill, 1978, 132-172.

31. Kemura, Sejfudin; Ćorović, Vladimir, "Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV/1912, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912, 413–441.

32. Kreševljaković, Hamdija; Kapidžić, Hamdija, „Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća", *Istorisko-pravni zbornik*, Seminar za istoriju države i prava, God. II, Sv. 3-4, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1950, 247-260.

33. Крешић, Огњен, „Хришћани као сведоци чина (*şuhud ul-hal*) на кадијским судовима у Османском царству", Зборник Матице српске за историју, 89, Матица српска, Одељење за друштвене науке, Матица српска, Нови Сад, 2014, 23-34.

34. Özergin, M. Kemal, „Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi", *Ismail Hakkı Uzunşarşılıya Armağan*, TTK, Ankara, 1988, 251-309.

35. Pelidija, Enes, „Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću" *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXI, Sarajevo, 2010, 85-112.

36. Poprara, Haso, „Tri banjalučka arzuhala – prilog historiji Banje Luke" *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 69-112.

37. Sokolović, Osman A., „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća" *Novi Behar*, god. VII (1933-34), br. 8-10, Sarajevo, 1934, 126-127.

38. Spaho, Fehim, „Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLV/1933, Sarajevo, 1933, 71-76.

39. Spasojević, Momčilo „Sidžil tešanjskog kadiluka 1751-1789. godine", *Značenja, Časopis za društvena pitanja i kulturu,* VII/1988, br. 16, Doboj, 1988, 130-136.

40. Sućeska, Avdo, „Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Simpozijum Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata, Zbornik radova,* Knjiga 1, Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1976, 69-99.

41. Sućeska, Avdo, „Ekonomske i društveno-političke posljedice pojačanog oporezivanja u Osmanskom carstvu u 18. stoljeću" *Godišnjak Pravnog fakulteta,* XIII, Sarajevo, 1965, 223-239.

42. Sućeska, Avdo, „Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka", Poseban otisak iz *Zbornika Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susednim zemljama,* Posebna izdanja Balkanološkog instituta, knj. 1, Beograd, 1974, 256-268.

43. Sućeska, Avdo, „Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim krajevima pod turskom vlašću)", *Godišnjak Pravnog fakulteta,* VIII, Sarajevo, 1960, 339-362.

44. Sućeska, Avdo, „Vakufski krediti u Sarajevu (u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz godina 1564-1566)" *Godišnjak Pravnog fakulteta,* II/1954, Sarajevo, 1954, 343-379.

45. Šabanović, Hazim, „Bosanski divan, organizacija i uređenje centralne zemaljske uprave u Bosni pod turskom vlašću do kraja XVII stoljeća", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, 1973, 9-45.

46. Šabanović, Hazim, „Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Huremovića" *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu,* Sarajevo, 1942, 307-356.

47. Taş, Hülya, „Osmanlı Kadı Mahkemesindeki 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44 (2008), Ankara, 2008, 25-44.

48. Yediyıldız, Bahaeddin, „Osmansko društvo", u: *Historija osmanske države i civilizacije* (priredio Ekmeleddin Ihsanoğlu), IRCICA Istanbul - Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2004, 597-692.

REGISTAR GEOGRAFSKIH NAZIVA

M

N

O

P

R

S

REGISTAR LIČNIH IMENA

DŽ

Đ

E

F

G

H

L

M

Š

T

U

V

Z

باعث تحریر حروف بودر كه

اشبو بیك یوز التمش سنه سی ربیع الاول غره سندن جبایتی فرمانش وبیشه

التمش بر سنه سنه محسوب اولمق اوزره ایالت بوسنه جزیه جی اقلاجندن

قضاسی جزیه سی جبایتی قدوة الاماثل والاقران عزبان عتیقه اغالرندن احمد

قلعه اغالرندن ابراهیم آغا به زید قدره یه در عهده وتفویض اولنمغله مرقومه

برات شریف عالیشان ویرلمك اوزره رفع ویرلمسندر كه ان شاء الله تعالی سنه مزبوره

محسوب اولمق اوزره آغا مومی الیه وارونه قضاء مزبوره ... جمع وتحصیل

زمتلت رؤس جزیه شرعیه لرین شرع وطهرات شریف عالیشان موجبنجه

واخذ وقبض ایلیوب خلاف شرع وبرات شریف عالیشان جزیه مزبوره جبایتینه

بر فرد مداخله ومزاحم اولماسون اوزره مرقوملرك بدلرینه اشبو تمسك

تمسك ویرلدی فی تاریخ المزبور

